

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**İDEALLER İLE GERÇEKLİK ARASINDA
TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: YAPISI VE AMACI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Onur BİNBAŞ

Danışman: Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY

TOKAT-2025

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY danışmanlığında hazırlamış olduğum **“İdealler İle Gerçeklik Arasında Türk Devletleri Teşkilatı: Yapısı ve Amacı”** adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

.../.../2025

Onur BİNBAŞ

JÜRİ KABUL VE ONAY

Onur BİNBAŞ tarafından hazırlanan “İdealler İle Gerçeklik Arasında Türk Devletleri Teşkilatı: Yapısı ve Amacı” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 17. 04. 2025 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)**İmzası**

Üye (Başkan) : Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY

Üye :Doç. Dr. Hasan DURAN

Üye :Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan ŞAHİN

ONAY

...../...../2025

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEŞEKKÜR

Çalışmayı gerçekleştirme sürecinde konuyu belirlememden sonuçlandırıdığım zamana kadar birçok kişinin desteğini aldım. Yoğun çalışma temposu içerisinde değerli vaktini bana ayıran tez danışmanım Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY Hocama desteklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca stresli çalışma süreci içerisinde yanımda olmuş ve gönülden desteklerini aldığım aileme teşekkür ederim. Çalışmanın faydalı olmasını dilerim.

Onur BİNBAŞ

Tokat

ÖZET

İçinde yaşadığımız küreselleşme sürecinde, uluslararası aktörler arasında, uluslararası örgütlerin önemi ve belirleyiciliği artarak devam etmektedir. Uluslararası ve bölgesel güvenliğin, refah ve barışın yaygınlaşması gibi işlevlerine ilave olarak uluslararası örgütler, çatısı altında toplanan ülkelerin ulusal çıkarlarını iyileştirme ve geliştirmeye çalışmaktadırlar. Düşünsel olarak tarihsel derinliği bulunmakla birlikte bölgesel bir örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatının uluslararası düzeyde tutunabilmesi ve kurumsallaşması süreci, üyelerinin sahip oldukları siyasal, güvenlik, teknolojik ve ekonomik yetenek ve kapasiteleri dikkate alınarak, gerçekçi veriler ışığında, siyasi konjonktür de dikkate alınarak değerlendirilmiş, ulaşılan sonuçlarla örgütün eğiliminin fonksiyonelist (işlevselci) mi yoksa değerlere dayalı ilerlemesi gerekliliği konusunda alternatif bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda, öncelikle Teşkilatın temelini oluşturan değere (ortak dil, kültür, tarih ve kimlik vb.) dayalı ideolojik düşünceler, tarihi uzantısı ile birlikte özetlenmiştir. İkinci bölümde devletlerin siyasal ve iktisadi durumlarına bakılmıştır. Devamında Türk Devletleri Teşkilatı kurumsallaşma seviyesi, yapısı, Teşkilatın organları ve işleyişi tarihsel diyalektik içinde analiz edilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise bütünleşme kuramlarına yer verilerek Türk devletlerinin ortak hareket eğilimleri, küresel ve bölgesel aktörlerin bölgeye ilişkin politikaları ile işlevselciliğin (fonksiyonalizmin) sürece etkileri ele alınıp inceleme konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Birliği, Türk Devletleri Teşkilatı, Uluslararası Örgütler, İşbirliği

ABSTRACT

In the globalization process we are living in, the importance and decisiveness of international organizations among international actors continues to increase. In addition to their functions such as the spread of international and regional security, prosperity and peace, international organizations try to improve and develop the national interests of the countries gathered under their roof. The process of the Organization of Turkish States, which has a historical depth in terms of thought and its ability to hold on to the international level and institutionalization as a regional organization, has been evaluated in the light of realistic data, taking into account the political conjuncture, considering the political, security, technological and economic skills and capacities of its members, and an alternative perspective has been presented with the results obtained on whether the tendency of the organization should be functionalist or should it progress based on values.

In our study, firstly, the ideological thoughts based on the values (common language, culture, history and identity etc.) that constitute the foundation of the Organization are summarized together with their historical extension. In the second section, the political and economic situations of the states are examined. Afterwards, the institutionalization level of the Organization of Turkish States, its structure, the organs and functioning of the Organization are tried to be analyzed within the historical dialectic. In the fourth section, by giving place to the theories of integration, the common action tendencies of the Turkish states, the policies of global and regional actors regarding the region and the effects of functionalism on the process are discussed and examined.

Keywords: Turkish Union, Organization of Turkish States, International Organizations, Cooperation

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME	I
JÜRİ KABUL VE ONAY.....	II
TEŞEKKÜR	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: 20. YÜZYIL BAŞLARINDA FİKİR HAREKETLERİ VE ÜÇ TARZ-I SİYASET	
1.1.İDEOLOJİK ALTYAPI	8
1.2.OSMANLI'DA TÜRKÇÜLÜK AKIMLARI.....	11
1.2.1.Yusuf Akçura ve Üç Tarz-ı Siyaset.....	19
1.2.1.1. Üç Tarz-ı Siyaset.....	21
1.2.1.2. Osmanlıcılık.....	22
1.2.1.3. İslamcılık.....	23
1.2.1.4. Yusuf Akçura'da Türkçülük	25
2. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİNİN SİYASİ VE EKONOMİK DURUMLARI	
2.1.SİYASİ DURUMLARI	29
2.1.1.Azerbaycan	31
2.1.2.Kırgızistan.....	58
2.1.3.Kazakistan	37
2.1.4.Türkmenistan	62
2.1.5.Özbekistan	46
2.2.EKONOMİK DURUMLARI	49
2.2.1.Azerbaycan	51

2.2.2.Kırgızistan.....	58
2.2.3.Kazakistan	60
2.2.4.Türkmenistan	42
2.2.5.Özbekistan	46

3. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

3.1.TARİHSEL GELİŞİMİ	69
3.2.ZİRVELER.....	72
3.2.1.2040 Vizyon Belgesi ve Dönüşüm.....	75
3.3.TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI	77
3.3.1.Örgütsel Yapı.....	81
3.3.1.1.Devlet Başkanları Konseyi	81
3.3.1.2. Dışişleri Bakanları Konseyi	82
3.3.1.3.Kıdemli Memurlar Komitesi.....	83
3.3.1.4. Aksakallar Konseyi	83
3.3.1.5. Sekreteryaya	85
3.3.2.Türk Devletleri Teşkilatı Bayrağı.....	85
3.3.3.Türk Devletleri Teşkilatı Türk İşbirliği Kuruluşları.....	86
3.3.3.1.Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY)	86
3.3.3.2. Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)	86
3.3.3.3. Türk Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği.....	87
3.3.3.4. Türk Akademisi.....	87
3.3.3.5. Türk Kültür Miras Vakfı	88
3.3.3.6. Türk Yatırım Fonu	89
3.3.4. Uluslararası Ortakları ve Çalışma Alanları	89

4. BÖLÜM: BÜTÜNLEŞME KURAMLARI VE NEOFONKSİYONELİST TEMELDE BİR DEĞERLENDİRME

4.1.KAVRAM OLARAK BÜTÜNLEŞME	98
4.2.BÜTÜNLEŞME TURLERİ.....	99
4.2.1.İktisadi Bütünleşme	99
4.2.2.Toplumsal Bütünleşme	99
4.2.3.Siyasi Bütünleşme.....	100
4.3.BÜTÜNLEŞME AMACI.....	101

4.4.BÜTÜNLEŞME KURAMLARI	101
4.4.1.İşlevselcilik (Fonksiyonelizm)	101
4.4.2.Yeni İşlevselcilik (Neofonksiyonelizm)	103
4.4.3.İletişimsel Etkileşim	108
4.4.4.Hükümetlerarasıcılık	109
4.4.5.Federalizm	110
4.4.6.Konfederalizm	111
4.4.7.Kurumsalcılık	111
4.4.8.Karşılıklı Bağımlılık.....	112
4.5.TÜRK DEVLETLERİNİN ORTAK HAREKET EĞİLİMLERİ VE ÜYELİKLERİ.....	113
4.6. BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN ORTA ASYA POLİTİKASI VE ÇIKAR ÇATIŞMALARI	118
4.7.TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NIN NEOFONKSİYONELİST KURAM TEMELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	122
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	127
KAYNAKÇA.....	131
ÖZGEÇMİŞ	144

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AHC: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

BK: Bakanlar Konseyi

BTC: Bakü-Tiflis-Ceyhan

ECO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

TDT: Türk Devletleri Teşkilatı

Bkz: Bakınız

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

vd: ve diğerleri

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan iki kutuplu sistemin sona ulaşma süreci, Soğuk Savaşın askeri iki süper gücünden birisi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile yerini belirsizliğe terk etmiştir. Buna paralel olarak Orta Avrupa'dan Balkanlar ve Orta Doğu üzerinden Kore'ye kadar varan Rimland Kuşağında ekonomik, kültürel ve ideolojik değişim ve dönüşümlerle dağılan SSCB ve Orta Avrupa Ülkelerinde Sosyalist yönetimlerin yerini demokratik yönetimler alırken, merkezi planlamacılık ise yerini serbest piyasa ekonomisine bıraktı (Demiray & Işcan, 2008). Berlin duvarının 1989'da yıkılması ve 1991 yılında Sovyetlerin çözülmesiyle sonuçlanan bu durum uluslararası ilişkilerde yeni gelişmeleri ortaya çıkartarak bu Ülkenin etki alanındaki Türk Cumhuriyetlerinin kurulması sürecini başlatmış ve Türkiye'nin dış politikasında yeni bir politik perspektifin dinamiklerini de belirlemiştir.

Var olan bu durumda yapay, temelsiz ya da geçici birlikteliklerin değil uzun erimli içsel etkilerin ışığında kültürel, dinsel, etnik ve en önemlisi de ortak dilin, tarihsel ideallerin gerçekleşme koşullarına kapı araladığını söylemek yanıltıcı olmasa gerekir.

Bütün bunlara ilaveten bazı gerçeklikleri de göz ardı etmemek adına hegoman aktörlerin (ABD, Çin, Rusya) çıkar çatışmalarını Orta Asya ölçeğinde denkleme katmadan doğru saptamalara ya da doğru yöntemlere ulaşılamayacağını da bilmek gerekir.

Diğer taraftan Avrupa Birliği gibi oluşumlar her ne kadar örnek alınıp motivasyon kaynağı olmakta ise de farklı öznel koşullarda farklı diyalektiklerin ürünü olduklarının düşünülmesi de ayrıca tartışılması gereken konular olmaktadır. Amaçları ve mevcut konumlanmasıyla diğer bölgesel örgütlenmeler kıyaslandığında, ekonomi ve teknoloji zirvesini yaşayan bir AB görmekteyiz. Diğer taraftan AB, devletlerinin üyelikleri bulunsun ya da bulunmasın insanlar için hak ve özgürlükler bağlamında da çekiciliğini devam ettirmektedir.

Bu arada şunu vurgulamak gerekir ki, küreselleşme ile ortaya çıkan devlet dışı aktörler önemli bir ivmeye de sahip olmuştur. Bu oluşumların çekici gücünü de temelde yeni boyutuyla güvenlik kaygıları ile refah düzeyi, insan hakları gibi büyük oranda liberal değerler oluşturmaktadır.

SSCB’de özellikle Soğuk Savaş yıllarındaki sosyalist anlayışın amacına uygun olarak asimilasyon politikaları, kimlik bilincini Türk aydınlarının dirençlerine rağmen önemli bir kayba uğrattığı ve gerilettiği görülebilir. 20. yüzyıldan itibaren Türk kimliğini teorik temellere oturtmaya çalışan Jön Türkler, Türk birliği ideallerini çeşitli defalar çeşitli yöntemlerle dile getirmişlerdir. Türk birliği akımının öncü isimlerinden Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hüseyin Nihal Atsız, İsmail Gaspıralı, Mehmet Emin Yurdakul, Halide Edip Adıvar, Fuat Köprülü ve Ömer Seyfettin’in Türk birliği temellerine yaptıkları katkılar oldukça önemlidir.

Ayrıca Türkiye’nin ve yeni bağımsızlaşan Türk devletlerinin hemen hemen hiç bir döneminde Türk bütünleşmesine kayıtsız kalmadığını görmekteyiz. Bu bağlamda Azerbaycan’ın tarihsel lideri Haydar Aliyev, Türkiye ile ilişkilere büyük önem verdiğini, Türkiye ve Azerbaycan’ın kardeş ülke olduklarını her defasında vurgulayan sözleriyle hedeflenen birlikteliği kavramsallaştırmıştır (Kazımbeyli, Babayeva-Şukurova, & Yılmaz, 2023).

Samuel P. Huntington da Soğuk Savaş’ın ardından devletlerin, ortak bir kültürün unsurlarını paylaşan ülkelerle ittifaklar eğilimi taşıdıkları çünkü bu devletlerin siyasi liderlerinin ve kamuoyu aktörlerinin, dil, din ve ortak tarihsel bağlarıyla birbirlerine güvendiklerini ifade etmişti. Soğuk Savaş sonrası Türk Devletleri arasındaki işbirliğinin kurumsallaşmaya başlaması, Huntington’un tezini doğrular nitelikte olduğunu göstermektedir (Mustofaev, 2022, s. 105-120).

Dış politikada Türkiye 1980 Darbesiyle birlikte değerler dizisi değişikliği yaşamış ve iç siyasette de yeni kırılmalar ile oluşumlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Türkçülük ve İslamcılık kaynaşması, Türkçülük ve İslamcılığın yanında Türk-İslam sentezi yeni bir akım olarak toplumda taban bulmuş ve İslam’ın siyasallaşarak yükselişe geçmesi söz konusu olmuştur. Öte taraftan siyasal ve toplumsal evrilmeler, ekonomi alanındaki alt yapısını da oluşturmaya başlamıştır. Yine toplumsal yapıda ortaya çıkan ‘orta direk’ olarak nitelenen kent burjuvası, dönemin yeni sınıfı olmuştur. Bu değişim ve dönüşümler dış politikada Osmanlıcı söylemlere kapı aralayarak Soğuk Savaşın bitimine paralel, Orta Asya ile Kafkasya, Türkiye dış politikasına yeni merkez olmuştur. Bu yaşanan gelişmelerin dış politikaya yansımaları ise gelenekselliğin ve statükoculuğun eleştirilmesidir. Sonuçta Yeni Osmanlıcılık tarih sahnesine çıkmış, Afrika’dan Orta

Asya'ya ve Kafkaslara uzanan beklentileri güçlendirmiştir (Uzgel & Yaramış, 2010, s. 37-38). Dönemin politikalarını sadece Osmanlılık üzerinden okumamak gerekir. Zira Batıcılık da geleneksel değerlere eklenerek yeni bir boyut kazanmıştır. Keza AB üyeliğine önem verilmiş, bütünleşme istemleri artmıştır. Ayrıca Soğuk Savaşın ardından konumunu güçlendiren ABD'ye yakınlaşma ve ilgi, siyasilere ilaveten toplumsal olarak da artmıştır. (Gürsan, 2017, s. 950)

Siyasal değişimlerin yani bu süreçte kapitalizmin sosyalizme galibiyeti şeklinde nitelendirilen evrilmenin belirginleştiği 1990 sonrasında, Turgut Özal 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağına vurgu yapmıştır. Bu bağlamda Sovyet Rusya'nın dağılmasının ardından Türkiye, Türk coğrafyasına barış ve ekonomik saiklerle ilgi göstermiştir (Doster, 2016, s. 200-215).

Şunu hemen belirtmeliyiz ki; Türkiye dış politikada emperyalist düşüncelerle değil, eşit menfaatler ve güvenlik ekseninde faaliyette bulunmuş, laik ve demokratik kimliğini ön plana almıştır. Ekonomik desteklerle siyasal etki alanını oluşturmaya çalışmıştır. Bir başka noktada ise Türk Devletlerine ilişkin dış politika amaçlarına ABD ve Batı yönelimli bir anlayışla ikili kültür, ekonomi ve siyasi ilişkiler bağlamında yaklaşmıştır. Türk coğrafyasındaki yeraltı kaynakları ve çeşitli zenginliklerinin etkin şekilde değerlendirilmesinin istenmediği de söylenemez. Dolayısıyla bu uzantıda Türkiye, coğrafyanın uluslararası sistemle uyumu amacıyla çeşitli yardımlarda da bulunmuştur (Kona, 2002, s. 91-96).

Görüleceği gibi bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye'nin Türk Devletlerine yönelik bu yaklaşımlardan toplumların birbirini yeterince tanımamış olması ve siyasal gelişmelerin belirsizliği gibi nedenlerle başarı sağlandığı söylenemeyecektir. Turgut Özal Türkiye'si, bölge toplumlarıyla siyasal ve kültür farklılıklarını dikkate almadan ya da alt yapısı oluşmadan Yeni Osmanlılık ve Türk Birliği'nin kısa sürede gerçekleşmeyecek beklentisine sahip olmuştur (Kösebalaban, 2012, s. 241).

Soğuk Savaşın ardından Türkiye, coğrafyaya yönelik Rusya'nın hassasiyetlerini gözeten bir politika ile yaklaşmıştır. Ancak bu hassasiyetlerin gözetilmesi Türk Devletleriyle ekonomik nitelikli ilişkiler geliştirilmeye çalışılmadığı anlamını taşımaz. Zira dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, iş insanlarından oluşan bir ekiple Moskova, Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna ziyareti gerçekleştirmiştir. Kazakistan'la teknik ve

bilimsel iş birliği ile kültür anlaşmaları imzalamış ve Kazak ekonomisinin dönüşümüne yapılabilecek katkılar her iki tarafça ele alınmıştır. Yine bu dönemde Türk Devletleri ile Türkiye arasındaki iletişimin hızı da artmıştır. 1991 Mayıs'ında Kırgızlardan Başbakan seviyesinde Türkiye'ye ziyaret gerçekleşmiştir. Aynı yılın Haziran'ında ise bir ziyaret de Tacikistan Devlet Başkanı Rahman Nabiyeve tarafından Dünya Ekonomik Forumu nedeniyle İstanbul'a gerçekleştirilmiştir. Bu ilişkiler ardından Eylül 1991 de Kazakistan lideri Nur Sultan Nazarbayev Turgut Özal'ı Ankara'da ziyaret etmiştir (Oran, 2005, s. 373-374).

Bağımsızlıklarını yeni ilan eden Türk devletlerine Batılı aktörlerce laik, liberal ve demokratik yönetimiyle Türkiye rol model olarak gösterilmiştir. Sonuçta böyle bir yaklaşım bölge ülkeleri üzerindeki İran etkisini de önlemeye dönük olacaktır (Çınar, 2011, s. 1-19). Yine bu dönemde ilişkiler artırılarak devam ettirilmiş, Türkiye-ABD yakınlaşmasıyla da Türk coğrafyasına ilişkin kazanımlar elde etmeye dönük çalışmalar yürütülmüştür.

Türkiye Sovyet Rusya'nın yıkılması ile birlikte bu coğrafyaya temsilciler de göndermiş ve bağımsızlıklarına kavuşan devletleri de hemen tanımıştır. Ayrıca Türk Devletleri ile Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan üzerinde çalışmalar yapılarak, bu toplumların Türkiye beklentileri tespit edilmeye çalışılmıştır. 1991 yılının Kasım'ında, Azerbaycan bağımsızlığını tanıyan Türkiye Cumhuriyeti, aynı dönem Aralık ayında ise diğer Türk devletlerinin tanınmasını gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin bölge ülkelerine katkıları bunlarla sınırlı olmayıp uluslararası kuruluşlar düzeyinde de çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerinin diğer aktörlerce tanınması yönünde çabalar göstermiş ve uluslararası kuruluşlarda Türk Devletlerini temsil etmiştir. 1992 Ocak ayında Prag'da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nda üyelikleri ile ilgili toplantıda Türkmenistan temsilci göndermemiş dolayısıyla bu Ülkenin temsilini Türkiye Cumhuriyeti gerçekleştirmiştir. Öte yandan Özbekistan'ın da Şubat 1992'de uluslararası alanda Türkiye'ye temsil için yetki verdiğini görmekteyiz (Candar, 1994, s. 138). Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan 'Dostluk ve İşbirliği Antlaşması' Türkiye ve Türk Devletleri arasında yapılan ilk antlaşma olma niteliği ile önem taşımaktadır. Sonraki dönemlerde ise Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ve Başbakan Süleyman Demirel'in Türk Devletlerini çeşitli vesilelerle ziyaret ettiklerini görmekteyiz (Emre, 2014, s. 357).

1992 yılının 30-31 Ekim’inde ‘Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi’nin Ankara’daki toplantısında, Türkiye ile Türk Devletleri çok sayıda anlaşma imzalamışlardır. Turgut Özal bu zirveye yüksek düzeyde bir beklentiyle katılmış ancak sonuç bildirgesinde Rusya rahatsız edilmemek adına beklentiler dile getirilmemiştir. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nda (ECO) Türk Devletlerinin üyeliğine öncülük eden Turgut Özal, ekonomik iş birliği oluşturulmasının ve karşılıklı bağımlılığın coğrafyadaki siyasi sorunların çözümünde etkili olacağına vurgu yapmıştır. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ile Türk Devletleri yakınlaşması hedeflenmiş, tarımdan ulaşım, iletişimden gümrük tarifelerine birçok konuda ortak çalışma alanları belirlenmiştir. Ayrıca Turgut Özal döneminde Azerbaycan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’na kabul edilmiştir (Budak, 2019, s. 25).

Coğrafyanın hidrokarbon kaynağı, rakip siyasilerin Türk devletlerine ilgisi ve milliyetçi oylar, Özal’ın Türk Devletlerine ilgisini artırmada önemli bir işleve sahip olmuştur. Bölgenin enerji kaynaklarını Avrupa’ya taşımak, Türkiye’nin bu devletler açısından çekiciliğini artırmak ve ekonomik iş birliği olanaklarını yükseltmek Türkiye’nin coğrafyaya bakışında önemli noktalardır (Oktay, 2007, s. 222-223).

Özal Bölgeye ilişkin olarak ölümünden üç gün önce bir değerlendirme toplantısı yapmıştır. Bu toplantıda bölge devletlerine; para yardımı yapılmasını, projelere destek verilmesini, coğrafyaya dönük yayınlara öncelik verilmesini, Türk devletleri iletişim altyapısına yönelik çalışmalar yapılması üzerinde durmuştur. Ayrıca öğrenciler için kontenjan ayarlanması, dil birliğinin geliştirilmesi, bu devletlere iyi eğitim almış din adamlarının gönderilmesi, iş insanlarının yatırım için desteklenmesi, tutulamayacak sözler vermeme ve hegoman yaklaşımlardan ziyade eşit kardeşlik politikası uygulanması gerekliliklerini vurgulamıştır. Bunlarla birlikte Özal, Rusya ile ilişkilerde dikkatli olunması, Türk devletlerinden neler beklendiğinin ortaya konulması, hava yollarına gerekli özenin gösterilmesine dikkat çekmiştir. Rusya’dan çözümlerin beklendiği gibi sorunsuz olamayacağını öngörerek, bu ülkelere ithalat önceliklerinin tanınması, Türkiye’den yapacakları ithalat engelleri varsa giderilmesi, yaklaşımlarda ekonomi önceliği ve en önemlisi de Türk devletleri ile ilişkilerde planların koordinasyonunu gerçekleştirecek ve düzenlemeleri uygulayabilecek bir örgütün kurulması gerekliliği şeklinde ifadelerde bulunmuştur (Yamak, 2006, s. 786-788).

Böylece Türkiye, Türk devletleri politikasının etkin olabilmesi için Türk devletleri ile ilişkilerin ekonomik, kültürel ve siyasal bakımından değişmesi gerekliliğinin önemini fark etmiştir.

Çalışmamızda, Türk Devletleri Teşkilatı'nın var olan koşulların gerçekliğinde, Rusya'daki sosyalist devrim ve Türkiye'deki ulus devlet dönüşümüyle kesintiye uğrayan Türk bütünleşmesi beklentilerini karşılama kapasitesi analiz edilerek tartışma konusu yapılmıştır.

Tarihsel ideallerin gerçekleştirilmesi, diyalektik bir yaklaşımla ele alınarak Türk Devletleri Teşkilatı'nın mevcut potansiyeli ve bütünleşme (toplumsal, ekonomik ve siyasal) beklentilerinin karşılanması ve sürece etki eden faktörlerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Uluslararası aktörler arasında, uluslararası örgütlerin önemi, her geçen gün artarak devam etmektedir.

Uluslararası ve bölgesel güvenliğin, refah ve barışın yaygınlaşması gibi işlevlerine ilave olarak uluslararası örgütler, çatısı altında toplanan ülkelerin ulusal çıkarlarını ve hükümetlerarası ilişkileri iyileştirme ve geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bölgesel bir örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatının uluslararası düzeyde tutunabilmesi için, üyelerinin sahip oldukları siyasal, güvenlik, teknolojik ve ekonomik kapasiteleri dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmış olup, örgütün eğilimi ve siyasası hakkında var olan bakış açısına katkı yapmak amaçlanmıştır.

Araştırmada Türk birliği Orta Asya bağlamında ele alınmamış olup sadece 1991'de kurulan bağımsız devletlerle sınırlandırılmıştır. Bu bakımdan ülkelerin iş birliği potansiyelleri ve sosyo-ekonomik kapasiteleri çalışmanın bağımsız ülkelerle sınırlandırılmasının temel noktasını oluşturmaktadır.

Çatı oluşumu olarak Türk Devletleri Teşkilatı; kuruluş, yapı, genişleme, hukuki statü ve etkinlikleri tez çalışmasının kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışmanın amacına uygun olması nedeniyle nitel bir çalışma yapılmış ve bu doğrultuda ilgili kitap, makale, tez, rapor, tebliğ ve resmi internet sayfalarında yer alan bilgiler taranarak içerik analizine yer verilmiştir.

Birleşme, bütünleşme hareketi şeklinde değerlendirilen ve Türkçülük fikrine sahip aydınların ideolojisi ile bölgesel bir örgüt olarak değerlere dönük olarak ortaya çıkan Türk Devletleri Teşkilatı kurumsallaşma ve gelişim sürecinde fonksiyonelist (işlevselci) bir örgüt mü olacaktır?

Araştırmanın alt soruları ise şunlardan oluşmaktadır:

- SSCB çözüldükten sonra Türk devletlerinin yakınlaşma süreci hangi etkilerle gerçekleşmiştir?
- Ortak değerler, Türk Devletleri Teşkilatı'nı amacına yaklaştırabilir mi?
- Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsallaşma sürecinde fonksiyonelist etki var mıdır?
- Avrupa Birliği'nin oluşumundaki temel yaklaşım nedir?
- Fonksiyonelist bir yaklaşımda Türk Devletleri Teşkilatının hangi iş birliği alanlarını öncelemesi gerekir?

1. BÖLÜM: 20. YÜZYIL BAŞLARINDA FİKİR HAREKETLERİ VE ÜÇ TARZ-I SİYASET

Bu bölümde Türk Devletleri Teşkilatının oluşumuna kaynaklık eden, alt yapısını oluşturan ideolojinin ortaya çıkışı ve Osmanlı Devleti'ndeki fikir hareketlerine yer verilmiştir.

1.1. İDEOLOJİK ALTYAPI

İdeoloji, farklı bir toplumsal yapıyı, sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik düzeni benimseyen, savunan bir düşünsel sistemdir. Toplumsal yaşamı, politikaları, değerleri ve hedefleri oluşturan inanç, ilkeler ve fikrîsel bütünlük olarak ifade edilebilir (Macit, 2016).

Başka bir ifadeyle ideoloji, insanın içerisinde yaşadığı dünyayı anlamasına ve anlamlandırmasına olanak sağlayan bir dünya görüşü olarak tanımlanabilir. İnsanların toplumsal gerçeklikleri anlaması ve olay ile sonuç arasındaki neden sonuç bağına kurması karmaşık bir konu olmaktadır. Tarihin eski dönemlerinden başlayarak din, mit ve gelenekler yaratılıştan, toplumsal ve siyasi konulara uzanan birçok alanda ortaya çıkan sorunlara çözümlemeler getirmiştir. Bir nevi şablon çözümlemeler getiren bu düşünsel kaynaklar, bir taraftan insanların içerisinde bulunduğu düzene ilişkin iyimserliğini ve olumlu bakışını güçlendirirken, öte taraftan insanların ve toplumu iyileştirilmeye dönük yaklaşımları da ortaya çıkarmıştır (Örs, 2009, s. 3).

İdeolojiler yaşamı ve evreni sistematik bir şekilde ele alır. Belirli bir bakış açısını, dünya algısını savunur ve toplumun problemlerine, politikalarına veya toplumsal düzene ya da toplumsal düzensizliklere yönelik öneriler getirir. Örneklendirecek olursak, komünizm, liberalizm, muhafazakârlık, milliyetçilik ve feminizm gibi farklı ideolojik sistemler vardır. Bunlar, halkın çeşitli kesitlerinden insanlar tarafından benimsenir ve savunulur. İdeolojiler, bireylerin yaşam tarzlarını, yaşamı ele alış biçimini, siyasi tercihlerini, değerlerini ve toplumsal duruşlarını etkiler. Ancak, ideolojiler zaman ve mekân algısı çerçevesinde yeni oluşan şartlara uygun olacak şekilde farklı ve yeni yorumları piyasaya sürmektedir. Bu durum bireysel konumların değişiminin yanında her şeyin değişip gelişeceğine olan inancı da kapsamaktadır. İnsanların hayatı ele alış biçimlerini, siyasi yaklaşımlarını ve toplumsal yapılarını anlamak ve anlamlandırmak için ideolojiler belirleyici olmaktadır. İdeoloji sosyal bir nitelik taşır. İnsanların toplu

yaşamlarının bir ürünü olarak vardır. Bundan dolayıdır ki bireysel nitelikli değildir. Gruplar, sınıflar, topluluklar ve bütünsel toplum gibi toplumsal birlikteliklerin ideolojisi de vardır (Savaş & Akyol, 2021).

Türkiye tarihinde Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hızlandığı 19. Yüzyılın sonlarına doğru ve çöküşün durdurulması adına farklı ideolojiler Osmanlı entelijansiyesi tarafından tartışılmıştır. Bu bağlamda 20. yüzyılın ilk başlarında Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık düşünceleri ortaya çıkmıştır.

İşte bu süreçte Türk birliği düşüncesi, çeşitli ideolojik, kültürel ve siyasi perspektiflerle ele alınmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İdeolojik temelleri genellikle coğrafya üzerine kurulur.

Bu birliği destekleyenler genellikle Türk etnik ve kültürel kökene sahip toplulukların ortak tarih, dil, kültür ve coğrafya bağlarının vurgusundan hareket etmektedirler. Türk Birliği, Türk topluluklarının bütünlüğünü, birliğini savunan ve bu toplulukların tarihsel ve kültürel bağlarına işaret eden ideoloji olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu ideolojinin temel kaynağı, Fransız devrimi olmuştur (Bekcan, 2023).

Avrupa ile birlikte tüm dünya toplumlarını temelden etkileyen bu devrimin sonuçları evrensel bir nitelik taşır. Önceleri Fransa sınırlarını geçmeyen milliyetçilik anlayışı, süreç içerisinde tüm dünyaya yayılarak çeşitli etnik yapıya sahip, tarihin önemli imparatorluklarının da sonunu hazırlamıştır. Avusturya – Macaristan ve Osmanlı Devleti bu milliyetçilik akımı nedeniyle temelden sarsılarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Devrimin ardından değişikliğe uğrayan siyasi, sosyal ve iktisadi yapı dünya halklarının esin kaynağıdır. Bu dönemde Avrupa'da, temel dayanak noktasını ulus egemenliğinden alan yeni yönetimler oluşacaktır (Örenç, Tarihsiz, s. 17).

Jön Türklerin ya da diğer adıyla Genç Osmanlıların Fransa düşünürlerinden Montesquieu'den büyük ölçüde etkilenmeleri söz konusu olmuştur (Mardin, 1983, s. 164-170). Yine J.J. Rousseau'nun hürriyet, Montesquieu'nün kuvvetler ayrılığı, Locke'nin Toplumsal Sözleşme ilkeleri etkilenilen diğer konulardır. Bu düşüncelerin etkisiyle Namık Kemal, halkın hayatı, özgürlüğü ve mülkiyetini korumakla görevli kişinin hükümdar olması gerektiğini vurgulamıştır. Fakat eşitlik düşüncelerinde ise Batı'dan ayrıldığını görebiliriz. Batılı anlamda eşitlik; siyasi, sosyal ve ekonomik olarak yararlanma noktasında aynı hakları işaret ederken; Namık Kemal'de eşitlik, hukuksal

eşitliği ifade etmektedir. 1871'den sonra milliyetçilik düşüncesinin şiddetinin en yüksek seviyesini yaşadığı evre, Türk aydınlarını da rüzgârına almıştır. Jön Türk hareketi ile birlikte Türk Milliyetçiliği düşüncesi de akım olarak öne çıkmıştır (İlhan, 2001, s. 34-35).

Fransız etkisiyle devam eden modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti, öğrencilerini yurtdışına göndermeye başlamış olduğunu görmekteyiz. İşte bu dönemde yurtdışına öğrenci gönderilmesi konusunda temelde dört neden olmaktadır. Orduya subay yetiştirmek, okullara çağdaş donanımlı öğretmen bulmak, idari kadrolara memur yetiştirmek ve Osmanlı Devleti sanayisi için teknik eleman istemleridir. (Coşkun A. E., 2010, s. 121-151)

Fransız Devrimi ile milliyetçilik, eşitlik, özgürlük gibi akımlar, çok uluslu devletlerde kabul görmesi, çeşitli sonuçları da beraberinde getirmiştir: Osmanlı Devletinde, sosyolojik yapı millet sistemine göre kurulmuştur. Osmanlı çeşitli etnik ve dinsel toplulukların bir araya gelmesiyle oluşan özgün bir yapıdır. Osmanlı da farklılıklar temelinde oluşturulan bu sistem, yasalarla da güvence altına alınmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti toplumun farklı dinsel ve kültürel bölümlerini birleştirmiştir. Burada her toplumsal gurup din, dil ve yaşam şeklini uygulayabilmektedir. Bu düzende din ve mezhep açısından farklılaşan topluluklara devlet egemenliği tanımlar ve vergi yüklenmek karşılığında iç örgütlenmeleri ile din, dil, eğitim ve hukuk açısından özerk yönetimlerini tanımlarlar. Fakat Avrupa odaklı siyasal ve sosyolojik devinimler bu millet düzenini de etkileyerek bozulmalara maruz bırakmıştır (Kurtaran, 2011, s. 57-71).

Özgürlük, adalet, eşitlik, tam bağımsızlık gibi kavramlar Osmanlının düşünsel hayatını da etkileyerek kendine yer edinmiştir. Genç Osmanlılar bu düşüncelerin içselleştirdiği bir entelektüel kesimin çıkmasına neden olmuştur. Sonuçta Fransız Devriminin ortaya çıkardığı akımların, Osmanlı'da siyasal ve düşünsel hayat açısından derin etkilere sahip olduğunu, gelişim ve değişimin temel dinamiklerini belirlediğini söylemek olanaklıdır.

Devrimle birlikte milliyetçilik ve ulusal kimlik güçlendi. Fransızlar, ulusal bir kimlikle birleştiler ve bu olay, diğer Avrupa ülkelerinde de milliyetçilik fikirlerinin ve duygularının yayılmasına neden oldu. İmparatorluklar içinde yaşayan farklı gruplar, kendi ulusal kimliklerini güçlendirme arzusu ile çalışmaya başladı. Bu dalga, Osmanlı

Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çok etnikli yapıları etkileyerek parçalanmasına ve ardından ulus devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

İşte bu gelişmelerle Türkçülük ve Türk Birliği fikirleri de çeşitli Türk topluluklarında yayıldı ve genişledi. Ancak siyasi, kültürel ve sosyal dinamikler, kısacası toplumların öznel sosyolojik koşulları bu düşüncenin algılanışını her toplumda ve aydınlarında farklı boyutlarda ortaya çıkardı. Bu nedenle, Türk birliği üzerine yapılan tartışmalarda genellikle farklı kuramsal yaklaşımlar ve çözümlemeler vardır.

1.2. OSMANLI'DA TÜRKÇÜLÜK AKIMLARI

Türk birliği kavramı, tarihsel süreç içerisinde farklı şekillerde ele alınmış ve desteklenmiştir. Ancak, bu durum, pek çok dinamik ve karmaşık etken tarafından belirlenmektedir.

Türk birliğinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusu, siyasi, ekonomik, kültürel faktörlerin yanı sıra tarihsel geçmiş, jeopolitik, uluslararası ilişkiler ve öznel içsel dinamikler gibi birçok etkeni içerir. Turgut Özal, Türkiye'nin AB üyeliği için 'İnce uzun bir yol' demişti. Aynı doğrultuda, Türk Birliği projesinin de gerçekleşmesini 'ince uzun bir yol' olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

Türk devletlerinin birliği, kısa bir süreçte siyasi bir birlik anlamını taşımayabilir. Ancak ortak kültürel değerler, dil bağları ve ekonomik iş birliği yoluyla birliğe giden yolda daha sıkı ilişkiler temeli oluşturulabilir. Bu, uluslararası platformlarda iş birliği yapma, birlikte hareket etme ve teknoloji ile bilimsel alışverişlerde bulunma ve karşılıklı destek sağlama yoluyla olabilir.

Her ne kadar kısa süreçte fikirler ve ideolojiler siyasi birliktelik yönünde olsa da, Türk birliği kavramı, farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı siyasi sistemlere sahip olan ve farklı kültürel unsurları, kısacası farklı öznel diyalektiği barındıran birçok topluluğu içerir. İşte tam da bu nedenle, siyasi bir birliğin sağlanması kolay bir süreç olmayabilir.

Buna karşılık, kültürel, ekonomik ve siyasi iş birliği yoluyla, Türk halklarının daha yakın ilişkiler oluşturması ve ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmesi olanaklı olabilecektir. Bu açıklamalar ışığında Türk birliği oluşturmak düşüncesi pek çok farklı faktörün etkisiyle değerlendirilebilecek bir konu olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, özellikle 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlangıcında kimi Türk aydınları, Türklerin hâkim olduğu coğrafyalarda birleşik bir “Turan”¹ devletin oluşturulması yönünde düşünceler savunmuşlardır (Kohn, 1944, s. 36). Turan bir kavram olarak Fin-Macar ve Ural-Altay halklarını içeren Turan ırkı olarak tanımlanan ve bu halkların yaşadığı coğrafya için kullanılmaktaydı. Çeşitli kaynaklarda Maverâünehir coğrafyasına da Turan denildiği bilinmektedir. Bununla birlikte ideoloji olarak Turancılık ise, 19. yüzyılın ilk yarısında Macaristan’da doğdu (Sarınay, 2012, s. 58).

Devlet içerisinde İslam birliği gibi Türk birliği de, kendine günümüze kadar uzanan ve gittikçe yaygınlaşan bir taban bulmuş olduğunu söylemek yanıltıcı olmasa gerekir. Bu akımın ilk kuramsal temsilcisi olan Jön Türkler, Türkçü fikirlerin hem savunulduğunu ve hem de pratiğine giden yolda Türk birliği idealini geniş kitlelere ve kuşaklara taşımaya çalışmışlardır (Kushner, 1998, s. 134-135). Bu doğrultuda, 20. yüzyıl ilk yılları bu entelektüel çabaların belki de yaklaşan 1. Dünya Savaşı’nın da ayak sesleriyle, derinleşen şekliyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda Türk birliği fikrini savunan düşünür ve kişiler tarih boyunca çeşitli zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu akımın bazı önemli isimleri (Kohn, 1944) şunlar olmaktadır:

*Ziya Gökalp*² Türk milliyetçiliğini ve Türk birliği düşüncesini destekleyen önemli bir entelektüeldir. Türk topluluklarını bir araya getirme ve ortak değerlere işaret

¹ Farsça bir sözcük olan **tûrân** önceleri İranlılar’ın İran’ın kuzeydoğusundaki alanlara verdikleri bir isimdi. Daha sonra ise Ural-Altay ve Fin-Macar toplumlarından oluşan ve Turan ırkı diye tanınan halkların yaşadıkları anayurt için kullanılmıştır. Turancılık da bu toplulukların birliğini savunan ideoloji ve siyasal bir sözcük şeklinde “uzak anayurt ideali” anlamında Macaristan’da XIX. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır. Sözcük, Macar siyasi kimliğini tehdit eden pancermenizm ve panslavizme karşı olarak ortaya atılmıştır. Hamevî, Mâverâünnehir ve çevresindeki alana Turan denildiğini belirtmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turan>

² Meşrutiyet ilânından sonra, önceden yakınlığı bulunan İttihat ve Terakki’nin Diyarbakır şubesinin kuruluşunu gerçekleştiren (22 Ekim 1908) Gökalp, aynı yıl partinin bölge müfettişliğine getirildi. 18 Eylül 1909 tarihinde Selânik’te yapılan kongreye Diyarbakır delegesi olarak katılım sağladı. Bu kongrede merkez heyeti üyeliğine getirildi.

konusunda etkili olmuştur. Turancı akımın en önemli temsilcilerinden biri olarak nitelendirilen Ziya Gökalp'in fikirleri günümüze kadar ilgiyle takip edilerek içselleştirmeye konu olmuştur. Gökalp'in mealen, tek dil, tek kültür, tek devlet ve tek millet ülküsü tam olarak turandır. Turan, sadece Türklerden oluşan birliktir ve Türk boylarını kapsayan, bütün akrabaları edebiyatta, dilde, kültürel olarak bir araya getiren büyük bir ülkedir. Ruhlar, yeryüzündeki Türklerin bir araya gelerek kuracağı düşsel ülkenin işareti Kızıl Elma'yı aramaktadır (Gökalp, 2007, s. 51-56).

Ziya Gökalp, Türk çağdaşlaşması ve Türk milliyetçiliği üzerine önemli düşünceler geliştirmiştir. Türk milliyetçiliği ekseninde Türk milletinin çağdaşlaşmasını ve batılılaşmasını savunmuştur. O'na göre, Türk milletinin yükselişi ve refahı, Batı medeniyetini örnek alarak çağdaşlaşma sürecinden geçmesiyle gerçekleşecektir.

Türk milliyetçiliği, Gökalp'e göre, birlik, dirlik ve düzen oluşturulması noktalarından önem taşır. Türk topluluklarının, dil, kültür ve tarih bağları ekseninde sıkılaşması zorunluluğunu savunmuş ve bu bağların güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Gökalp, Türkçülük düşüncesini Türk milletinin çağdaşlaşma sürecinde birlik ve bütünlüğü sağlama adına önemli bir yöntem ve araç olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Gökalp, Türk halkının çağdaşlaşması için eğitimin önemine işaret ederek milli eğitim sistemini güçlendirerek, milli kimliğin oluşmasına destek vermiştir. Türk milletinin

1910'da Diyarbakır maarif müfettişi olduğunu gördüğümüz Gökalp, sonrasında ailesiyle birlikte Selânik'e gitmiştir. Burada yeni açılan Selânik İttihat ve Terakki Mektebi Sultanisinde sosyoloji dersleri vermiştir. (1911). Ancak Balkan savaşları dolayısıyla İstanbul'a dönmüştür. 1912 Mart ayında yenilenen Meclis-i Meb'ûsan seçimlerinde Ergani Madeni vekili seçildi. Aynı yıl Ağustos ayında meclis feshedildiğinde Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde ve Dârü'l-muallimât'ta, akabinde Darülfünunda içtimaiyat derslerini verdiğini görmekteyiz (1913-1919). Devamında ise Maarif Vekâleti Fenn-i Terbiye Encümenliği yaptı. I. Dünya Savaşı yenilgisi ve İstanbul'un İngilizlerce işgal edilmesini takiben tutuklandı (28 Ocak 1919).

Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu kalan Gökalp; savaş ve katliam suçlamalarıyla yargılanmış pek çok Osmanlı aydını ve subayıyla beraber Limni adasına, ardından Malta'ya sürülmüştür. Bu sürgün, iki yıl dört ay devam etmiştir. 1921'de sürgünün sona ermesini takiben Türkiye'ye gelmiştir. Ziya Gökalp, bir süre Diyarbakır'da kaldıktan sonra Ankara hükümetinin Maarif Vekâleti İlim Encümeni üyesi (1921), ardından da Telif ve Tercüme Heyeti reisi oldu. 11 Ağustos 1923'te toplanan II. Büyük Millet Meclisi'ne Diyarbakır mebusu olarak katıldı. Bu arada sağlığının bozulması ve Ankara'da tedavisinin güçleşmesi üzerine kaldırıldığı İstanbul Fransız Hastanesi'nde 25 Ekim 1924'te öldü. Detaylı bilgi için <https://islamansiklopedisi.org.tr/gokalp-ziya>

kalkınması için milli bilincin güçlendirilmesi ve çağdaş bir toplum oluşturulması gerekliliğine işaret ederek savunmuştur (Meral, 2022).

İttihat ve Terakki'nin önemli kişilerinden biri ve Türkçülüğün fikir babası olarak düşünülen Ziya Gökalp, toplum nezdinde olduğu kadar bu fikir akımının devlet idaresinde de kabul görmesine büyük katkılar sağlamıştır. Fakat Türkçülük akımına yaptığı katkılara rağmen O, 'Türkçülüğün Esasları' adlı yapıtında öncelikle dilde yaptıkları çalışmalar nedeniyle Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'yı bu fikrin ilk önderleri olarak görüyor ve onları Türkçülüğün rehberi şeklinde niteliyordu. Gökalp, aynı eserinde bu fikir akımına katkıları nedeniyle Rusya'da yetişen Mirze Feteli Ahunzade ile İsmail Gaspıralı'dan övgülerle söz ediyor ve Necip Asım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi'yi Türkçülüğün ilkleri olarak görüyordu (Gökalp, 1976, s. 5).

*İsmail Gaspıralı*³, Türk birliğini ve Türk halklarının eğitim ve kültürel gelişimini savunan bir aydındır. Türk halklarındaki birlik ve dayanışmayı öncelemiştir. İsmail Gaspıralı, 1851'de Kırım'da doğmuş bir Kırım Tatarı, yazar, düşünür ve yayıncıydı. Türk modernleşmesi fikirlerini destekleyen ve Türk halklarını bir araya getirmeye çalışan önemli bir figürdü. Aynı zamanda 'Tercüman' adlı yayın organını kurarak, Türk dünyasının entelektüel dönüşümüne katkıda bulundu. Gaspıralı'nın çalışmaları, Türkçe'nin modernleşmesi ve eğitim sisteminin geliştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. O düşüncelerinde, tarihsel ve kültürel birliktelikleri olan Türk topluluklarının bir araya gelmesini savunmaktadır. Gaspıralı, Türklerin kendi aralarında işbirliği yaparak kültürel ve entelektüel gelişimlerinin yükseltilebileceğini düşünmüştür. Fakat Türk birliği düşüncesi, farklı yorumlara ve eleştiriye maruz kalmış ve zaman içinde farklı biçimlerde algılanmıştır. İsmail Gaspıralı'nın düşünsel sisteminde Türk birliğinin oluşturulması, Türk milletinin çağdaş düzlemde varlığını sürdürebilmesinin temel yolu olarak konumlanmıştır. Gaspıralı, dünyanın hemen hemen her tarafına yayılmış Türklerin Azeri, Tatar, Kırgız, Özbek, Kazak, Başkurt, Kırgız gibi farklı isimlere ayrılmasına tepki

³ İsmail Gaspıralı, 21 Mart 1851 yılında Kırım'da Bahçesaray yakınlarında Avcıköy'de doğdu. Bir Müslüman okulunda başladığı eğitimine Akmesicid Erkek Gimnaziyumu'nda devam ettirdi. Mezuniyetinin ardından Voronej'de askerî okula, daha sonrasında ise Moskova'da Harp Okulu'na devam etti. Moskova'daki eğitim döneminde Rus fikir hayatını ve entelektüellerini tanıma olanağına sahip oldu. Okulundaki panslavist iklim onda tersi bir etki oluşturdu. Zihninde Rusya'daki Türkleri uyandırma düşüncesi oluşmaya başladı. Daha fazla bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gaspırali-ismail-bey>

göstermiş ve onları tek kimlik bağlamında bütün olarak değerlendirmiştir. Böyle bir ayrımın Türk topluluklarını bölmek, parçalamak ve dağıtmak politikasının bir ürünü olduğu vurgusuna dikkat çekmiştir (Ekinci, 1997, s. 43).

İsmail Gaspıralı, Tercüman adlı yayını vasıtasıyla, Türkçe'nin sadeleşmesi ve Türk coğrafyasında yaygınlaşmasını destekleyerek, Türkler arasında ortak bir dil oluşturmayı hedeflemiştir. Türkler, gelişimlerini sağlayarak birlik içerisinde daha güçlü olabileceklerdir (Ekinci, 1997, s. 45)

Gaspıralı, Türkler arasında dilin önemine özel bir önem vermiş ve ortak bir dilin geliştirilmesi gerektiğine inanmıştır. Ortak bir dil, kültürel etkileşimi artırarak Türk halkları arasında iletişimi kolaylaştırabilirdi. Gaspıralı, Türkleri birleştirecek dili, konuşulduğu veya yazıldığında 'İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Şarki Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanının' birbirini anlayabileceği şekliyle dile getirmiştir (Kırımlı, 2010).

Gaspıralı, eğitimin bir harç olarak birleştirici özelliğine vurgu yapmıştır. Benzer standartlar ve ortak müfredatın eğitimde uygulanması, Türk topluluklarında birlik hissini güçlendirebilecektir. Bir araç olarak eğitimin birleştirici olduğunu ve Türk birliğinin dayanak noktasını oluşturacağını savunmuştur. Gaspıralı'nın dil birliğini tüm Türk dünyasında hâkim kılmak adına kullandığı araç, kuşku yok ki onun bilinen yapıtı Tercüman Gazetesi'dir. Gazete, birlik unsuru bağlamında, başta Rusya Türkleri ve diğer coğrafyadaki Türkler arasında, dil bütünleşmesini oluşturmak konusunda yadsınamaz faydalar sağlamıştır (Saklı, 2016).

Gaspıralı, kültürel kaynaşmanın da Türk birliği için oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır. O'na göre kültürel bütünleşme, Türk topluluklarının ortak paydalarının belirlenmesi ve birbirleriyle kaynaşmalarını sağlayabilecek yollardan birisidir.

*Hüseyin Nihal Atsız*⁴, Türklerin birliği ile Türk milliyetçiliğini savunan ve destekleyen bir entelektüeldir. Ortak tarihi, kültürü ve dili vurgulayarak Türk milletinin birlikteliğini önemsemiş olduğu tartışmasızdır.

⁴ İlkokulu Kadıköy'deki Fransız ve Alman okulları (1911) ile Kasımpaşa'daki Cezayirli Gazi Hasan Paşa okulunda ve Haydarpaşa'da özel Osmanlı İttihad Mektebi'nde, orta öğrenimiye Kadıköy ile İstanbul Sultanisinde bitirdi. 1922 yılında sınavla kazandığı Askerî Tıbbiye kaydoldu. Okulda milliyetçi düşüncelerinin etkisiyle üçüncü sınıftayken okuldan çıkartıldı.

Türk milliyetçiliği ve Türk birliği düşünceleri ile tanınan Hüseyin Nihal Atsız, Türk topluluklarının bütünleşmesi ve Türk milletinin bu birliktelik bağlamında güçlenmesini vurgulamış, Türklerin tarihsel süreç içinde taşıdığı kültürel, dil ve tarihsel bağlara işaret etmiştir. Atsız, Türk birliği düşüncesine katkı sağlayarak ortak kültürel değerler uyumunda ve bu durumun güçlü bir Türk milleti oluşturulması konusunda önerilerde bulunmuştur. Atsız 20. yüzyılda Türk birliği düşüncesine yaptığı katkılarla öne çıkan Türkologlardandır. Türk birliği fikirlerini benimsemiş bir değer ve düşün adamıdır. Kutsal amaç olarak nitelenen Turancılığı, bütün Türk gruplarını bir devlet çatısı altında bütünleştirmek inancı olarak ifade eden Atsız, Türk birliğinin sadece kültürel değil, siyasal bir organizasyon olduğunu vurgulamıştır. ‘Önceden birlikte nasıl yaşamışsak, yeniden birleşip bütünleşeceğiz’ şeklindeki düşüncelere sahip olmayı bir hak ve görev olarak nitelendirmiştir. Turancılığı da Atsız, büyük ve asil bir düşünce olarak ifade etmektedir (Atsız, 2021, s. 15-18).

Çeşitli kesimlerce Hüseyin Nihal Atsız'ın Türk birliği fikirleri, tartışmalı bulunmuştur. Çünkü bu fikirler, milliyetçilikte aşırı veya ırka dayanaklı olarak algılanmıştır. Bu eleştiriler Atsız'ın düşüncelerinin diğer etnik yapılara karşı ayrımcı bir bakış açısına yol açabileceği şeklindedir. Ayrıca, bu fikirlerin pratiğe dönüşmesinin karmaşık siyasal, kültürel ve tarihsel engellerle karşılaşabileceği ve farklı toplumların kendi kimlikleri ve bağımsızlıkları olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, Atsız'ın Türk birliği fikirleri bazıları tarafından desteklenirken, karşıt tarafta olanlarca da şiddetle eleştirilmiştir (Atsız, 2021, s. 18)

Jön Türklerce başlatılan bu idealin, 19. ve 20. yüzyılda, çeşitli Türk aydınlarının destekleriyle siyasal süreçteki yansımalarına da tanık olmak mümkündür.

İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'nde etkili bir siyasi harekettir. Başlangıçta çok daha geniş kapsamlı olarak Osmanlıcılık kimliği etrafında birleşmeyi amaç edinmiştir. Ancak daha sonraları Türk milliyetçiliği, İttihat ve Terakki üyeleri arasında giderek daha fazla öne çıktı ve Türk kimliğinin vurgulanması, Türk dilinin önemi ve

Devamında geçici olarak bir takım işlerde çalıştıysa da Türk tarihi ve edebiyatı ile ilgili araştırmalara merakı nedeniyle 1926'da Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Detaylı bilgi için, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atsiz-huseyin-nihal>

Türklerin bir araya gelmesi düşünceleri ağırlık kazandı. Ayrıca, Turancılık da İttihat ve Terakki içinde önemli bir yer buldu (Hanioglu, 2012, s. 551-554).

İttihat ve Terakki içindeki bu ideolojilerin uygulamaları ve politikaları çeşitli şekilde eleştirilere ve anlaşmazlıklara da neden oldu. Bir kısım, bu fikirlerin diğer etnik gruplar açısından sorunlu olduğunu düşünürken, diğerleri de Osmanlı Devleti'nin birliğini, bütünlüğünü korumak için zorunlu olduğunu savunmuşlardır.

İkinci Meşrutiyet sonrası Ziya Gökalp'in öncülüğünde Türkçü-Turancı anlayış İttihat ve Terakki Cemiyetinde ağırlığını hissettirmiştir. Bilindiği gibi Enver Paşa da devrim yıllarının karışık ortamında Rusya'da Turancılık düşüncesini yaymaya çalıştığı dönemde öldürüldü.

İttihat ve Terakki Osmanlıcılık ve İslamcılığı bir harç olarak söylemlerinde devam ettirmişlerdir. Zira milliyetçiliğin toplulukları ayırıcı yönü Osmanlının dağılmasına yol açabilecektir. İttihat ve Terakki belgelerinde, Türkçü amaçlar, 1912 yılından Balkan Savaşları bitimine kadar netleşecektir. Balkan Savaşı Osmanlıcılığın resmi açıdan da devam ettirilemez olduğunu ortaya koyacaktır.

Osmanlı Devleti kapsamında Türkçü söylemler Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Türkiye'ye gelen Türkler arasında ciddi anlamda yayılmış olduğunu görmekteyiz.

Rusya'dan gelen Türk aydınlar ile Osmanlı'daki aydınlar arasında Türkçülük fikirlerinde bazı açıdan farklılıklar vardı: Rusya'dan gelen göçmen aydınların amaçlarından birisi, Rus baskısı altındaki Türklerin varlıklarını sürdürmeleri ve sonrasında bağımsızlık kazanmaya ilişkin bir gayretin ortaya çıkmasını sağlamaktır (Önen, 2005).

Türk Derneği, Türkiye'de ilk milliyetçi kuruluştur. 1908'de kuruluşu gerçekleşen dernek; Necip Asım, Veled Çelebi ve Yusuf Akçura tarafından oluşturulmuştur. İlk toplantısı ardından bir ilan yayınlanmıştır. Sonraki toplantısında ise Emrullah Efendi, Ahmet Mithat Efendi, Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmet Tahir, Tarihçi Mehmet Arif, Akyığıtoğlu Musa, Yusuf Akçura, Fuat Raif, Rıza Tevfik, Ferit ve Agop Boyacıyan katılmışlardır. Derneğin Türklerin dışındaki kişilere açık olmasından anlaşılabileceği gibi Türkoloji yönünün öne çıktığı görülebilecektir. Bazı yabancı akademisyenlerin de olması bunu güçlendirmektedir. Ayrıca Macaristan şubesinin kurulması da önemlidir. Dernek

yayınlarında; Türkçe, Türk dilleri, Türkmen El Sanatları, Tatar Edebi Tarihi ve Türklere ilişkin tarihi eserlerin ortaya çıkarılması önemli bir yere sahip olmuştur. Diğer taraftan İttihat ve Terakki'nin merkezi Selanik'te yayınlanan Genç Kalemler dergisi ise, Türkçü akıma hız katarak milli bakış açısının ortaya çıkışında dikkate değer çalışmalar ortaya çıkartmıştır. Bu derginin temel hedefi, dildeki ikilemi ortadan kaldırarak konuşma ve yazı dilini yakınlaştırmak olmaktadır. Yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmaktır. Bu çalışmaların öncüsü ise Ali Canip ve Ömer Seyfettin olmaktadır. Öte taraftan İttihat ve Terakki Genel Merkezine getirilen Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Mektebi bünyesinde genç aydınlarla dersler verdiğini görmekteyiz. Böylece Ziya Gökalp 'Yeni Hayat' kadrosunu da kurmuş olacaktır (Sarıay, 2004, s. 113).

İzci Derneği, Enver Paşa'nın yürüttüğü bir hareket de İzci Derneği olmaktadır. Dernek, gençleri orduya hazırlamak amacıyla kurulmuş olup Türkçülüğü tarihsel yönleri ve tüm boyutlarıyla öğreten bir kuruluştur. Dernek üyelerinin izci adları İslamiyet öncesi Türklere ilişkin olarak belirlenmiştir. İşte tüm bu çalışmalar Türk Ocaklarının kuruluşunu gerçekleştirme yolundaki altyapı faaliyetleri olarak değerlendirilebilir (Akçan, 2017, s. 1001-1030).

Türk Yurdu Derneği, 1911 yılında İstanbul'da kurulan Türk Yurdu Derneği, Türk Ocaklarının kuruluşuna da temel oluşturmuştur. İsviçre, Fransa ve Almanya'daki öğrenim gören öğrenciler tarafından kuruluşu gerçekleştirilen Türk Yurdu, aslında bir öğrenci derneğidir. Bu dernek asıl hedef olarak Türklerin kültürel seviyesine katkı sağlamak olarak kurulsun da ikinci ve belki de önemli bir işlevi Türk derneğinin sağlayamadığı birlikteliği sağlamak ve aydınlarla, gençlere toplanma, bir araya gelme zemini oluşturmak olmuştur. Derneğin tüzüğüne göre gençlere pansiyon açmak, zekâ ve kültürel seviyelerinin yükselmelerine katkı sağlamak ve bunu gerçekleştirmek amacıyla da bir dergi çıkarmaktır. Bu derneğin kuruluşunda; Ahmet Hikmet Bey, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Mehmet Emin Bey, Doktor Akil Muhtar bey ve Yusuf Akçura vardır. Siyasi bir bilinç oluşturmada Yusuf Akçura'nın öncülüğünde çıkarılan Türk Yurdu dergisinin önemli katkıları olmuştur. Türk Yurdu Derneği tam da Türk Ocaklarının kuruluş dönemlerine geldiğinden çok fazla bir etkinlik gösterememiş ancak on beş günde bir çıkarmış oldukları dergi Türk ocaklarının da yayın organı olmuş ve siyasi tartışma platformu olması nedeniyle Türk düşünsel dünyasına önemli katkılar sağlamıştır (Akın, 2002, s. 56).

Türk Ocakları; 1880-1890 arası edebiyat ve dil alanına Türkçülüğü savunan önemli bir isim de Mehmet Emin Yurdakul olmaktadır. Özellikle Yunan Savaşında yazdığı Cenge Giderken adlı şiiri, bu alandaki önemli örnektir. Ayrıca Yurdakul'un, ait olduğu topluluğu Müslüman ve Osmanlı benzeri bir adla değil Türk olarak nitelediğini de görmekteyiz.

Düzenlediği konferanslar Türk Ocaklarının en önemli etkinlikleridir. Bu bağlamda meşrutiyetle birlikte 500'ü aşkın konferansın bu dernek tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu konferansların Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Yurdakul, Bursalı Mehmet Tahir, Halide Edip Adıvar gibi dönemin aydınlarınca gerçekleştirilmiş olması dikkate değer niteliğini göstermektedir. Konferansların konu başlıkları, eğitim, Türk dili, edebiyat, hatıralar, millet, kadın, sağlık sorunları, hukuk, ekonomi ve Türk dünyasının içerisinde bulunduğu durumlar gibi tüm ulusal sorunları kapsadığı görülmektedir. Bu konferanslar sadece İstanbul'a değil Anadolu'da da birçok ili kapsadığı görülmektedir. Bunların içinde en önemlileri, Çanakkale ve İzmir'de yapılanlardır. Mehmet Emin Yurdakul, 1915 yılında Enver Paşa'nın istemiyle Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Ağaoğlu, Enis Behiç Koryürek, İbrahim Alaaddin Gövsa ve Ali Canip Yöntem, Çanakkale'deki savaş esnasında, askeri ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Daha sonra Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Mehmet Fuat Köprülü, Ali Canip Yöntem, Aka Gündüz ve Kazım Nabi Duru 1913 yılının İzmir'inde Türk Ocağı daveti üzerine toplumsal konularda konferanslar vermişlerdir (Sarınay, 2012). Ayrıca film gösterimi ve müzik dinletileri de Ocağın önemli etkinlikleri olmaktadır. Bunlara ilaveten Ocak düzenlediği gece dersleriyle ve meslek kurslarıyla toplum hayatına sayısız katkılar sunmuştur. 1931 yılında ise Türk Ocakları mallarıyla birlikte CHP'ye katılmış, yürüttüğü faaliyetler de Halk Evleri'ne devredilmiştir.

1.2.1. Yusuf Akçura ve Üç Tarz-ı Siyaset

Yusuf Akçura, Türkçü fikrin önemli isimlerinden birisidir. Ortak dil, kültür ve tarih bağlarıyla Türk birliğini desteklemiştir. Aynı zamanda Türk Tarih Kurumu'nun kurucularından Akçura, 'Üç Tarz-ı Siyaset' başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ilişkin siyaset anlayışını 'Türkçülük', 'Osmanlıcılık' ve 'İslamcılık' bağlamında üç boyutta değerlendirmiş ve bu düşünceleri yapıtında tartışmıştır. Yusuf Akçura;

yirminci yüzyıl başlarında düşünsel dünyamızda büyük bir ivme kazanan ve hem siyaset hem de kültür hayatımızda açık bir şekilde etkilerine tanık olduğumuz Türkçülüğün akla gelen önemli aydınlarından. Birçok yazar Yusuf Akçura'yı Türkçülüğün fikir babası; yüzyıldan fazla süre öncesinde, Türk gazetesinde 1904 yılında Kahire'de yayınlanan yazısı Üç Tarz-ı Siyaseti de Türkçülüğün manifestosu olarak içselleştirmişlerdir. Akçura, eserinde dönemin üç siyasi ideolojisi Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüğü konu edinmiş ve bu ideolojilerin müspet ve menfi açılarını, ayrıca bu akımların pratiğine ilişkin yol ve yöntemleri de tartışmıştır (Akçura, 2022, s. 15-16).

Türkçülüğün Tarihi Gelişimi adlı eserinde de yazar, Türkçülük fikrini, Türk milletinin birliğini ve bütünlüğünü vurgulayan bir ideoloji olarak tanımlamıştır. Türk milliyetçiliği ve Türk topluluklarının bir araya gelerek ortak kültürel, dil ve tarih bağlarını sıkılaştırmasını, güçlendirilmesine vurgu yaparak, savunmuştur.

Kısaca Akçura'ya göre Türk milletinin birliği, ortak dil, kültür ve tarih bağlarını dayanak olarak oluşturulmalıdır. Türkçülük fikri, Türk halklarının siyasal, kültürel ve sosyal birliğini teşvik ederken, bu birliğin güçlenmesi için dil birliği ve kültürel dayanışma öne çıkmaktadır. Özellikle Türkçe'nin yaygınlaştırılması, Türk halklarında ortak tarih ve kültürün benimsenmesi, ortak bağlara sahip çıkılması gibi unsurlar Türkçülük fikrinin temel ilkeleri olmaktadır. Akçura, Türkçülükle Türk topluluklarının ortak kimliğini oluşturmayı, milli birlik kurumayı ve bu toplulukların gelişimine, güç kazanmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Ayrıca Yusuf Akçura, 1904 yılında Türkçülüğe vurgu yapan İslamcılık ve Osmanlıcılık karşıtı yazısı Üç Tarz-ı Siyaseti yayınladı. 1908 yılında Türklerin tarihini anlamak ve anlatmak düşüncesiyle Türk Derneği'ni İstanbul'da kurdu (Üstel, 1997, s. 15-20).

Bununla birlikte 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyetiyle başta Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Mehmet Ağaoğlu, Orta Asya Türklerini konu almışlardır. Türkçü ve Turancı akımın merkezi ise 15 Mart 1912 yılında kuruluşu gerçekleşen Türk Ocağıdır. Ocağın kuruluşunda yukarıdaki isimlere ilave olarak Zeki Velidi Togan, Reşit Galip, Ferit Tek, Hamdullah Suphi, Halide Edip ve Adnan Adıvar gibi entelektüeller de vardı (Üstel, 1997, s. 51).

1908'de Türk Derneği'ni Yusuf Akçura, Ahmet Mithat, Mehmet Emin Yurdakul ve Ahmet Hikmet kurdular. Ayrıca Türkçülük-Turancılık düşüncelerini Türk Yurdu

dergisinde dile getirdiklerini de görmekteyiz. 1912-1913 yılları arasında Balkan Savaşları Türkçü ve Turancı görüşleri daha da belirginleştirecektir. İttihat ve Terakki içerisinde de Osmanlıcılığa alternatif bakış açısıyla tartışılıp yayıldığını görmekteyiz. Ziya Gökalp bu görüşün öncülerindendir.

Yine 1930'lara geldiğimizde Türklük ve Türkçülük İzleri isimli kitapla Reşit Saffet Atabinen'in dikkat çektiğini görmekteyiz. Ayrıca Türk Ocağı da aynı yıl içerisinde kapatılmıştır. 1944 yılına gelindiğinde ise Turancı akıma karşı olanlar eleştirilerini Türkiye'nin dış politikada ABD ve İngiltere'ye yaklaşmasıyla ortaya koydular. En Büyük Tehlike adlı kitapla Faris Erkman 1943'te Turancıları, yabancılarla işbirliği yapmakla suçlamıştır (Vural, 2009).

Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını önlemeye çalışan aydınlar başlangıçta 'gelenekçi' ve 'Batıcı' şeklinde ayrılmışlardı. Daha sonra ise 'İslamcılık', 'Batıcılık', 'Türkçülük' şeklindeki ideolojik akımların Devletin en bunalımlı dönemlerinde ortaya çıktığını görüyoruz. Bu akımlardan Türkçülük Fransız devriminin ürünü 'ulus-devlet' anlayışına dayalı bir akımdır (Taş & Göksuçokur, 2019, s. 474-481).

Kurtuluş Mücadelesi yıllarında Sovyet Rusya desteğine duyulan ihtiyaç nedeniyle yayılma hızı düşürülmüş olsa bile, 1922 tarihinden sonra Türkçülük ve Turancılığın yeniden gün yüzüne çıktığını değerlendirebiliriz.

Sovyet Coğrafyasına bakıldığında, önemli bir akım da Tatar lider Mir Said Sultan Galiyev öncülüğünde savunulmuştur. Komünist Partinin yönetiminde bulunmakla birlikte Galiyev, Rusya'da yaşayan Müslümanları Büyük Sosyalist Turan Cumhuriyeti adı altında birleştirme yolunda önemli fikirler ortaya atmıştır (Kaymak, 1993, s. 20-29). Ancak Galiyev'in fikirleri bir bilinç oluştursa da gerçekleşmeyecek bir hayal olarak kalacaktır.

Yusuf Akçura'nın 20. yüzyıl başında yazdığı makale hem hala tartışılıyor olması, hem de Sovyet sonrası Türkiye ile Türk Devletleri ilişkileri açısından yeniden değerlendirmeye değer niteliktedir.

1.2.1.1. Üç Tarz-ı Siyaset

Üç Tarz-ı Siyaset, Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı, etkilerini günümüze kadar taşımış bir makaledir. İçerisinde bulunan dönemin Padişahı Abdülhamit'in istibdadı

karşısında Mısır'da dağıtımı yapılan Türk Gazetesi'nin 24-34'üncü sayfalarında yayınlanmıştır. Ardından İstanbul ve Mısır'da yeniden yayınlanmıştır. İstanbul basımının tarihi 1912 olmaktadır. Makalenin basımından sonra entelektüellerce birçok tartışma başlatılmış ve etkisi günümüzde de sürmektedir.

Makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının önüne geçmek amacıyla fikir akımlarından Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük geniş ölçüde tartışılmış ve olumlu olumsuz yönleriyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1.2.1.2. Osmanlıcılık

Üç Tarz-ı Siyaset'te Akçura, Osmanlıcılığı, Amerikan Toplumuna benzer bir yaklaşımla Osmanlı Devleti'nde yaşayanları Osmanlı kimliği altında bütünleştirmeleri ve kaynaşmalarını ele almıştır.

Akçura, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan bireyleri eşitlemek, ayrımı kaldırmak, tek bir Osmanlı vatandaşı oluşturmak olarak nitelendirmiş ve ABD nasıl etnik ve dinsel kökenleri, ABD vatandaşlığı çatısı altında birleştirmişse Osmanlı Devleti'nde de benzer bir çalışma yürütülmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Ancak bu şekilde devletin bölünmekten kurtulabileceği üzerinde durmuştur (Akçura, 1976, s. 19).

Bu düşünceye ilk tepki Ali Kemal'den gelmiştir: Ali Kemal tekliği, birliğin üçe bölünmesi olarak değerlendirdiği Osmanlıcılığı, Amerikan sisteminin Osmanlı aydın ve yöneticilerince daha öncesinde dile getirilmediğini, böyle bir yaklaşımın diğer toplulukların millet olma isteğini gün yüzüne çıkaracağı savlarıyla karşı çıkmıştır. Köprülüzade Mehmet Fuat da Akçura'ya destek vererek Türk ve Müslümanların dışındakilerin böyle bir bütünleşme, kaynaşma duygularının olmadığına işaret etmiştir (Tuncer, 1990, s. 85).

Akçura'ya göre, Osmanlı Milleti altında birleşim Rum, Ermeni, Türk ve Arapların aynı pota içerisinde erimesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Türklerinin, yüz yıllardır hükmettikleri topluluklarla aynı seviyede olmak istemeyecekleri, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Türk olmayan Müslümanların da statülerini kaybetmek istememeleri, Müslüman ve Türk olmayanların da böyle bir potada erimek istemeyecekleri açıktır. Ayrıca, Rusya ve Avrupa'nın çıkarlarıyla uzlaşmayan bu oluşuma karşı çıkmaları söz konusu olabilecektir. Diğer taraftan ABD'deki insanları birbirine bağlayan temel etken

ortak tarih ve laik devlet anlayışı olmaktadır. II. Abdülhamit Mithat Paşa'nın da etkisiyle Osmanlıcılığı uygulamaya koymuş ve kaynaşma beklentilerine karşılık Meclis-i Mebusan'da ayrılıkçı çatışmalar oluşmuştur. Ayrıca Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Rusya'nın Balkanları etkileyerek kendi yanına çekmesi Meclis-i Mebusan'ın kapatılması sonucunu doğurmuştur. Akçura için bu gelişmeler artık Osmanlıcılığı gerçekleştirecek bir hayal niteliğine büründürmüştür (Akçura, 1976, s. 31).

Osmanlıcılık fikrinin İmparatorluğun geleceği için uygulanacak bir yaklaşım olamayacağını düşünen Akçura, İslamcılık ve Türkçülüğü sorgulamaya başlamıştır.

1.2.1.3. İslamcılık

Akçura, dinin ve toplumun, toplumsal yaşamın bütün alanlarında etkileşim içerisinde olduğuna vurgu yapmıştır. Toplumlar, içerisinde bulunduğu süreçte, fiziki mekân ve koşullara göre değişim içerisinde. Değişim, eşyanın tabiatı sonucu zorunludur. Değişimin var olmadığı bir toplumu düşünmek imkânsız gibidir (Türköne M., 1994, s. 38). Dinin ve toplumun bu iki yönlü ilişkisinin önemini vurgulayan Akçura, Türk toplumundaki din anlamındaki eksiklik ve hataların giderilmesi, uluslaşma ve çağdaşlaşma yolunda dinden yararlanılması zorunluluğunu öne sürmüştür. Böylelikle dinin eski dinamizme kavuşmasının mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Akçura, dinlerin getirmiş oldukları kurallarla birlikte, halk arasındaki dinin yanlış algılanmasının sonucu, kimi yaşam pratiklerin ve din olarak düşünülen geleneklerin, sosyal gelişmeye engel olarak karşımıza çıktığına vurgu yapmaktadır. Akçura, dini, toplumsal düzen için bir zorunluluk olarak da değerlendirmektedir (Sancaktar F. M., 2005, s. 65). Bu yaklaşım Akçura için, dini reformların gerekliliği ve dini reformla kültürel çağdaşlaşma çabalarını birlikte nitelendirilmesi sonucunu doğurmuştur. İslamiyet ve modernleşme birbirlerine uyumlu olmak zorunluluğu vardır. Akçura, Türk Dünyası'nın modern eğitimle, Batı'daki gibi bilimsel odaklı alt yapıyla inşasının gerekliliği ve yalnızca din üzerine inşa edilen eğitimin modernleşmeyi gölgeleyeceği düşüncesindedir. Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketleri bağlamında çok hızlı bir değişimden yana olmamakla birlikte, medreselerin arka plana atılmasını da eleştirmiştir. Akçura, modernleşme hareketine medreselerin de dâhil edilmesinden yanadır. Ayrıca eğitimde tek sistem uygulanması zorunluluğuna işaret etmiştir. Akçura, Cumhuriyet ilanına kadarki süreçte, İslamiyet ve din kurumlarına karşı girişimlere karşı olmuştur. Tanzimat'a eleştiri yöneltmesinin

nedeni, bu akımın liderlerinin, İslami kurumları dışarıda bırakarak yeni bir modern devlet oluşturma eğilimi taşımalarından kaynaklanmaktadır (Şahin B. , 2017, s. 129).

Bu bağlamda Akçura, Tanzimat dönemindeki siyasileri İslamiyet’i yok olmaya terk etmekle ve işin uzmanı olmayanlara teslimle suçlamaktadır. Ona göre, dini anlamda toplum tarafından yanlış uygulamaların giderilmesi gerekirdi. İslamiyet’teki ilerlemenin işin uzmanı ulemanın kontrolünde, yenilenmiş modern medreselerle gerçekleştirilmeliydi (Türküne M. , 1991, s. 86). Akçura’nın İslami değişimdeki diğer bir yaklaşımı da, İslamiyet’in millileştirilmesidir. Buradaki vurgulanmak istenen nokta milli bir inanç, yani Türk Toplumunun dinsel edebiyatı ana diliyle gerçekleştirmesi, Arapçadan kurtulmak ve Kur’an-ı Kerim’i Türkçeleştirmektir (Şahin B. , 2017, s. 37).

Akçura, dini milli duyguları kaynaştıran bir araç olarak nitelemekte ve bireysel yaşamda dinin ve gereklerinin yerine getirilmesini, sosyal yaşamda ise dinin dayanışmacı yönüne ağırlık verilmesi gereği üzerinde durmaktadır. Diğer yandan Akçura, siyasal açıdan laik bir tutum göstermiş, din ile devlet faaliyetlerini ayırarak, dinin bireysel yanına, devletin ise demokratik yanına işaret etmiştir. Akçura, Osmanlı Devletinin en öncelikli problemlerinin başında, kötü yönetim, isyanlar ve Avrupa Devletlerinin iç işlerimize müdahaleleri olarak tespit etmiştir.

Akçura, Osmanlı Toplumunu kadere teslimiyet göstermek ve bunun sonucu olarak da bireylerin iradesini tamamıyla ortadan kaldırarak, devletin karşı karşıya kaldığı problemlere duyarsızlıkla nitelemiştir. O’na göre bu durum, İslamiyet’in Müslüman halk tarafından tam olarak anlaşılamaması sonucu ortaya çıkmaktadır (Şahin B. , 2017, s. 59). O’na göre toplumların canlı tutulması için İslam dinin kurallarının anlaşılması ve insanlara doğru olarak anlatılması önemlidir.

Akçura İslamcılığı; Müslümanların birleşerek İslam Birliğinde buluşması düşüncesi olarak değerlendirmiştir (Akçura, 1976, s. 21). Osmanlı yöneticileri bu yaklaşım bağlamında Devletteki Müslümanları etnik kökenlerine ayırtırmadan din ortak noktasında bütünleştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca dinin ve milletin aynı olduğu düşüncesi ile tek bir millet oluşturmaya dönük çalışmalar yürütmüşlerdir (Akçura, 1976, s. 21-22).

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Müslüman olmayan toplulukların kendilerine etnik olarak yakın devletlerin kışkırtması ile bağlılıklarını şekilsel bir niteliğe

indirgedikleri bilinen bir gerçekliktir. İngiliz desteğinin çekilmesi ve Rusya'nın kendine bağlı tampon devletler kurma isteği Osmanlı'da yeni politikaların oluşumunu etkilemiş ve İslamcılık bir çözüm olarak ele alınmıştır (Eraslan, 1994, s. 41).

Akçura; Fransa, İngiltere ve Rusya gibi Müslüman halklara sahip devletleri karşısına almak olarak değerlendirdiği İslamcılığı da gerçekleşmeyecek hayal olarak görmüş ve devlet içerisinde siyasal ve hukuksal eşitliği ortadan kaldıracağını ifade etmiştir (Akçura, 1976, s. 31-33).

1.2.1.4. Yusuf Akçura'da Türkçülük

Akçura'ya göre, ne Osmanlıcılık ne de İslamcılık Osmanlı için çözüm olabilmıştır. Dolayısıyla Osmanlı aydınları Türkçülük yaklaşımını tartışmaya başlamışlardır (Akçura, 1976, s. 34).

Turancılık aslında, Ural-Altay halklarının bütünleştirilmesini savunan siyasi bir düşüncedir. Bu düşünce Macarlar, Türkler, Tunguz, Moğol, Eston ve Finler ile Rusya Devleti içerisindeki Fin-Ugor ırklarının birleştirilmesi düşüncesidir. Kökleri, 3-7. yüzyıllarda Sasaniler'e kadar uzanan Turan, "Türklerin yaşadığı ve yönettiği coğrafya" anlamını taşır (Ercilasun, 2021).

Turancılık düşüncesi Osmanlı Devleti'nde ilk kez modernleşme akımı olarak sahneye çıkmış ve yayınlar vasıtasıyla Türk halklarında kabullendirilmeye çalışılmıştır. Turancılık kavramının çıkış kaynağına baktığımızdaysa bu fikir akımı, Osmanlı Devleti'nde varlık göstermesi 19. yüzyıla rastladığını görmekteyiz. Siyasi bir boyutla temellenen kavram, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile daha da yaygınlaşmıştır. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki içerisinde de Türkçülüğün savunulmasında öncü düzeydedir. Türkçülüğü savunan aydınlar, makalelerini yayınladıkları yayın organları ve kurdukları dernekler vasıtasıyla hem örgütlenme içerisinde bulunmuşlar, hem de bu şekilde fikirlerini yaymışlardır. Sonuçta II. Meşrutiyet dönemiyle, Türkçülük ve Turancılık bürokrat ve aydınlarca benimsenirken iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası tarafınca da desteklendiğini görmekteyiz. İttihat ve Terakki liderlerinden Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını durdurmanın Turancılık düşüncesiyle sağlanabileceğini ifade ettiğini söyleyebiliriz. Fakat Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve

ardından Misak-ı Milli ilkesinin benimsenmesiyle Turancılık yerini daha çok Türkçülük ve Vatan kavramına bırakmıştır (Gökalp, 2014, s. 43-44).

Her ne kadar Turancılık kavramı Osmanlı Devleti'nde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 'vatan' kavramıyla eşanlamli kullanılsa da, bu ideal günümüze kadar varlığını düşünsel düzeyde göstermiştir. Öyle ki Cumhuriyet sürecinde çeşitli uygulamalarla Türk topluluklar arasında koparılmaya çalışılan bağlar yeniden güçlendirilmiştir. Bu gelişimde, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi aydınların vermiş oldukları katkılar yadsınamaz. 1908'li yıllarda Ahmet Hikmet, Mehmet Emin, Ahmet Mithat ve Yusuf Akçura, Türk Derneğinde Türk Yurdu Dergisini çıkartarak Türkçülük-Turancılık düşüncelerini kuramsal temelde ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda 1914'te Türk Ocağı'nın kuruluşu da önemlidir (Meral, 2022).

Osmanlı'da Türkçülük fikirleri Türk aydınlarının çabası ile basın yayın araçlarında bu şekilde gelişme gösterirken Türk coğrafyasındaki aydınlar ise, çıkardıkları gazete vasıtasıyla toplulukları bu düşünce doğrultusunda harekete geçirerek Rus baskılarına direnmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Türkçülük ve Turancılık akımının savunucusu ve önderlerinden olan Ziya Gökalp 'Türkçülüğün Esasları' adlı yapıtında Turancılığı; Moğol, Macar, Tunguz ve Finuvaları kapsayan ırklar karması olmaması gerekliliğini vurgulayarak, Türk halkları ile sınırlamış ve Turancılığı Türkçülükle eşanlamli kullanmış olduğunu görmekteyiz (Gökalp, 1976, s. 5).

Türkçülük, Türk milletinin birliğini, kültürel değerlerini, dilini ve tarihini öne alan bir düşünce akımı olarak değerlendirilse de Türk kültürünün korunması, gelişmesi ve yayılması amacına odaklanmıştır. Turancılık her ne kadar Gökalp çizgisinde kabul edilse de Finli tarihçi Matthias Alexander Castren'in ortaya attığı Ural-Altay milletlerinin bütünleşmesini amaçlayan siyasi görüş olarak varlığını sürdürmektedir (Ercilasun, 2021).

*Yusuf Akçura*⁵, 'Üç Tarz-ı Siyaset' adlı makalesinde; tarih boyunca Türklerin varlığını koruyabilmiş olmalarını, Osmanlıcılık ve İslamcılığın siyasi bütünleşme

⁵ Akçura, 1876 yılında Rusya'da Kazan'a bağlı Simbir(sk) (Ulyanovsk)'da doğdu. Yusuf Akçura, fabrika sahibi varlıklı bir ailenin çocuğudur. Yaşadıkları bölgede Ruslardan geri kalmamak adına Rus dadıdan Rusça öğrenmiş, diğer yandan da annesinden dini bilgiler almıştır. Fakat babasının ölümü ardından maddi zorluklar nedeniyle annesiyle beraber İstanbul'a gelmiştir. İlkokul Kara Hafız Medresesi'nde ve daha sonraysa Arap, Arnavut, Rum çocuklarının gittiği Koca Mustafa Paşa Rüştîye'sine devam etmiştir. Bu okul Akçura'nın Türkçülükle ilgili düşüncelerinin oluşmasında etkisi büyüktür. Detaylı bilgi için, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yusuf-akcura-1876-1935/>

oluşturamayacağını anlaşılmaması üzerine Türk Birliğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Akçura, Türkler arasındaki bağların kuvvetlendirilmesi ve Türk olmayıp Osmanlı topraklarında yaşayanların Türkleştirilmesi üzerinde durmuştur (Akçura, 1976, s. 34).

Milliyetçilik sırasıyla gayrimüslimlerde, Arnavutlarda ve daha sonraları da Araplarda ortaya çıkmıştır. Ardından da Türkler, milliyetçilik akımıyla tanışmışlardır. Türklerin geç kalmalarının nedenleri; Osmanlı Devleti'nin kurucusu olmaları ve devletin varlığını devam ettirmek amacı taşımaları olduğunu söyleyebiliriz (Gökalp, 1996).

Türkçülük fikri ilk olarak Ahmet Vefik ve Süleyman Paşa tarafından savunulmuştur. Osmanlı'da bu akım ilk başlarda fazla bir öneme sahip olmazken Rusya'da Mirza Fethali Ahunzade ve Gaspıralı İsmail'in çabalarıyla önemli bir yere getirilmiştir (Gökalp, 1987, s. 7).

Türkçülük fikri, Abdülhamit'in son dönemlerinde uyanmaya başlamıştır. Osmanlı entelektüellerinin 'Büyük Devlet' savlarından vazgeçmeleri anlamını taşıırken Türkçülük emperyalizmin karşıtı olarak var olmuştur (Alkan, 1994).

Osmanlı Devleti'ndeki Türkler ve Türk olmayan, ancak Türkleşmiş olanlar ile ulusal bilinç taşımayanların Türkleştirilmesi şeklinde ifadesini bulan Türkçülük daha sonra da Asya ve Doğu Avrupa Türklerinin birleştirilmesi sonucu gerçekleştirilebilecek bir fikir olarak değerlendirilmektedir. Akçura'nın makalesi bir manifesto, bir yol haritası şeklinde değerlendirilmiş ve yabancı kaynaklar da bu ekseninde tartışmıştır.

Şüphesiz, Türk birliğine ilişkin düşüncelerini ortaya koyan aydınlar, anlattıklarımızla sınırlanamaz. Mehmet Emin Yurdakul, Halide Edip Adıvar, Fuad Köprülü gibi yazarlara ilaveten Türk Ocağı, Türk Yurdu gibi cemiyetlerce ve çok sayıda siyasi tarafından bir akım olarak sahiplenildiğini görmek olanaklıdır.

Üç Tarzı-ı Siyasete bakıldığında; 1850 tarihinden sonra Osmanlıcılık ile Tanzimat ve Islahat Fermanı devirlerinin başladığını, İslamcılık düşüncesinin de 1882-1908 tarihlerinde uygulamaya çalışıldığını ve takibinde bu iki düşüncenin sentezlenerek Türkçülük fikrini gün yüzüne çıkardığını görmekteyiz (Eraslan, 1994, s. 41)

Gelecekte yaşama geçirilecek olan bu akımın, uygulanma alanına, çerçeve çizilmesinin başarılı olmasındaki temel nitelik olduğu söylenebilir. Mustafa Kemal'in Türkçülük uygulamasının sınırlarını Anadolu coğrafyası ile belirlemesi önemli

olmaktadır. Türkçülüğün diğer taraftarlarının hayal ettikleri ve uygulamaya çalıştıkları sınır ötesi anlayışa rağmen, başarılı olmasındaki önemli etken de bu olacaktır.

2. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİNİN SİYASİ VE EKONOMİK DURUMLARI

Bu bölümde; Türk Devletlerinin önce siyasi durumları, ardından ekonomik durumları incelenmiştir. Siyasi durumları, liberal değerlerin yerleşmesi ve gelişmesini ele alırken ekonomik durumlarında ise kaynakları, gelişimleri ve karşılıklı ticaret hacimlerine bakılmıştır.

2.1. SİYASİ DURUMLARI

Birleşmiş Milletler tarafından bağımsız birer aktör olarak kabul edilen Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan uzun yıllar boyunca SSCB denetiminde varlıklarını devam ettirmiş ve ulusal bilincinin oluşması, uygulanan asimilasyon politikası ile uzun yıllar engellenmiştir. 1991 yılı SSCB'nin dağılması sonucunu getirirken aynı zamanda beş Türk devletinin de bağımsızlık sürecinin başlangıcı olmuştur. Ancak bağımsız bir devlet olarak varlıklarını devam ettirebilecek gelenekten yoksun olarak tarih sahnesinde yer alan bu devletler için öncelik kendi bağımsız kurumsal yapılarını oluşturmak olmuştur. Bu süreç kuruluş dönemlerinde şekilsel bir bağımsızlık şeklindedir. SSCB dönemindeki tek parti dönemini andıran bir süreçte bürokratik yapının içerik olarak değişiminden söz etme olanağı olmayacaktır. Aralarında bütünlük bulunmayan dış politikalarında da kimisi ABD ve İngiltere yanlısı politik tercihlerde bulunurken kimisi de Rusya Federasyonu'nu takip ettikleri gözlemlenebilir. Dönüşüm dönemlerinde Çin de tercih edilen güçlü bir aktör konumundadır. Diğer taraftan Türkmenistan tarafsızlık ilkesi doğrultusunda hareket ederken Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üye olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Azerbaycan'la toprak sorunu yaşayan Ermenistan'ın da üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütüne Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın da üyeliği önemli bir ayrıntı olmaktadır (Akengin, 2017, s. 205).

SSCB'den sonraki süreçte çatışma ve gerilim oluşturan sosyolojik yapıları da görmek olanaklıdır. Zira Kırgızistan ile Özbekistan açısından Kırgızistan'daki Özbek nüfusun varlığı, Özbekistan'da ise Karakalpak nüfusun varlığı Türk devletleri arasında gerilimi destekler nitelikleridir. Öte yandan Orta Asya Türk Devletleri bakımından sınır anlaşmazlıklarını da hesaba katmak gerekir. Ekonomik anlamda kişi başı milli gelire bakıldığında, Azerbaycan ile Orta Asya Türk Devletleri arasında farklılıklar bulunduğu

söylenebilir. Kırgızistan, tarıma dayalı bir gelişme izlerken Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan petrol ile doğal gaz eksenli gelişme göstermektedir. Yine iklimsel olarak karasal nitelik taşımaları ve su kaynaklarındaki sınırlılık bir diğer sorun olmaktadır. Amu Derya, Sir Derya ve bu nehirlerin Aral Gölü ile ilişkili olan devletlerarasında çeşitli gerilim yaşandığı görülebilecektir.

Din, SSCB yıllarında kaynaştırıcı bir özelliğe sahip değilken günümüzde Türklük kadar olmasa da harç niteliğinde olduğu değerlendirilebilir. Şunu belirtmeliyiz ki, Kafkasya ve diğer Orta Asya Türk halklarının en önemli ortak noktası Türklük olmaktadır (Dugin, 2015, s. 173-175).

Uzun yıllar otokratik anlayışa maruz kalan bu ülkelerde demokratik geleneklerin oluşması ve demokrasiyi içselleştirmelerin kısa sürede gerçekleşebileceğini düşünmek doğru değildir. Orta Asya ve Kafkasya'daki yapıların, demokrasi açısından olumlu olmadığı görülebilir (Öke & Bingöl, 1997).

Bağımsızlıklarına kavuşan bu devletlerde siyaset, demokratik olmaktan uzaktır. Yasalarında demokratik bir yönetimden söz edilmiş olsa dahi bu demokratiklik şekilsel olmaktan öte bir anlam taşımamıştır. Ancak anayasal yönetime sahip olmaları ise 'siyasal gücün sınırlandırılması' adına önemli bir gelişme olarak görülebilir (Soysal, 1997).

Hukuk devletinin başlangıç işaretleri olarak görebileceğimiz anayasal süreç, olumlu gelişme olarak değerlendirilebilir ancak içeriğinin de önemli olduğu söylenecektir. Sadece anayasanın kavramsal olarak varlığı, demokrasi ve hukuk devleti açısından çok şey ifade etmeyecektir. Bu kavramların yaşama geçirilerek içselleştirilmesi de önemlidir.

Sonuçta bugün için yeter seviyede olmasalar dahi Kafkasya ve Orta Asya devletleri her şeyden önemlisi bir tercihte bulunarak, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, demokrasi ve hukuk devletine giden süreci başlatmışlardır. Zira SSCB dönemi pratiğinde, kendi kaderlerini belirleyen süreçlere egemen olmaları ve bunu içselleştirmeleri düşünülemeyecektir. Adı geçen devletlerin bağımsızlıklarını kazanmaları ile batı tipi demokratik yönetime evrilmelerindeki ilk koşulu gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak geçiş süreci olarak söz edilen dönemde bağımsızlıklarını kazanan tüm ülkelerde görülebileceği gibi, ekonominin odak nokta olması, demokratikleşmenin bir süre askıya alınması sonucunu doğurmuştur (Kapani, 1996, s. 177-181).

Genel olarak geçiş süreci demokratik olmaktan uzaktır. Günümüz yapıları değerlendirildiğinde ise dünya siyasal konjonktürü, demokrasinin içselleştirilmesini de olumsuz etkiler niteliğe sahip görülmektedir.

2.1.1. Azerbaycan

Sosyalist sistem 1980'lere geldiğimizde önemli sarsıntılar yaşamaya başladı. Gorbaçov'un 'yeniden yapılandırma' girişimleri Sosyalist lkeleri bu rejimin dayanak noktalarını sorgulatmaya ve yeni arayışlara yönlendirdi. Özellikle Doğu Avrupa ve Baltık halkları, içinde bulundukları ekonomik ve siyasi duruma itirazlarını dile getirmeyi bir şekilde göstermeye başladılar. Bu bağlamda Azerbaycan'da da bağımsızlık hareketleri güçlenmeye başladı. Özellikle Ermenistan'ın Karabağ'ı topraklarına katma girişimleri Azerbaycan halkında tepkilere ve gösterilere neden oldu. Bu gelişmeler bağımsızlık söylemleri ortaya çıkarttı. Gösterilerin dozunun artması Sovyet yönetimini harekete geçirdi. Ardından Bakü'deki askeri önlemler, bağımsızlık düşüncesini baskılamış olsa da gösteriler yeniden başlayarak 18 Ekim 1991 yılında ülkenin bağımsızlık ilanıyla sonuçlanmıştır (Aslanlı, 2022, s. 29).

Azerbaycan bağımsızlığını takip eden 1992 yılında düzenlenen seçimlerle Komünist Parti lideri Muttaliv'u görevden uzaklaştırarak yerine Elçibey'i ülke yönetimine getirmiştir. Bu sosyalizm karşıtı gelişmeyi, alfabenin değiştirilmesi izleyecektir. Kiril alfabesini değiştirerek 1992'de Latin alfabesine geçildiği görülmektedir. Sosyalist sisteme tepkiler bununla sınırlı kalmayarak BM ve AĞİK dâhil birçok uluslararası kuruluşa üyelik gerçekleştirmiştir.

Bu lke, 1991 yılına gelinceye kadar sadece iki yıl bağımsız kalabilmiş bir lkedir. Uzun bir süreçte arlık Rusya'sı egemenliğinde kalan Azerbaycan 1918-1920 tarihleri arasında bağımsızdır. Bu bağımsızlık dönemini yükselen ulusçuluk ve Rusya'nın devrim dolayısıyla ülke içi sorunlara odaklanması oluşturmuştur. Kısa süreli bağımsızlık sonrası gerek Türkiye'nin Kurtuluş Mücadelesi vermesi gerekse batılı devletlerin yayılan sosyalizmi görememesi Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Dolayısıyla demokratik geleneklerin içselleştirilmesi söz konusu değildir ve öyle bir kaygı da taşımamıştır. 17.yüzyıl sonu itibariyle başlayan bir asra yakın süre arlık Rusya'sı egemenliğinde kalan ve sadece iki yıl bağımsız kalan, ardından SSCB

yönetimine bağlı Cumhuriyet şeklinde varlığını sürdüren bu ülkede demokrasinin gelişme göstermesini kısa sürede beklemek zor olsa gerekecektir. Çünkü halk karar alma sürecine katılma kültürü geliştirmemiştir (Hasanoğlu, 2021, s. 20)

İkinci bağımsızlığına 1991 yılında sahip olan Azerbaycan'ın siyasi hayatı; Siyasi Partiler Yasasının 1992 yılında kabulü, demokratik yaşamın vazgeçilmezi siyasi partilerin faaliyetleri, başkanlık sistemi bir uygulamaya geçilmesi ve anayasal düzene evrilmeler şeklinde özetlenebilir.

Kabul edilen anayasanın halk egemenliğine dayanması, erkler ayrılığına yer vermesi, laiklik ve demokratiklik, yargı bağımsızlığı, Anayasa Mahkemesi kurulması ve özgürlüklerin anayasalarında sayılması demokrasiyi benimsemiş ülkelerin temel ortak özellikleridir. Belirtmek gerekir ki demokratik unsurların anayasada var olması uygulamanın aynı şekilde olacağını göstermez. Nitekim bu unsurların yasalarda yer alması kadar, içselleştirilmesi de önemli olacaktır. İçselleştirmenin kısa sürede gerçekleşebilecek bir durum olmadığı açıktır. Öte yandan Azerbaycan'da benimsenen başkanlık sistemi demokratik köklü bir geçmişe sahip olmayan toplumlarda olumlu sonuçlar vermeyeceği ve sistemi otokrasiye evireceğini söylemek de yanıltıcı olmasa gerekir. ABD dışındaki ülkelerde başkanlık sisteminin başarısından söz etmek oldukça güçtür. Zira Latin Amerika'da ülkelerin diktatörlüğe evrilmeleri, güçlü yürütme yetkilerinin tek kişide toplanması nedeniyle söz konusu olmuştur (Coşkun A. , 1997, s. 109-113)

Demokrasi açısından bakıldığında Azerbaycan'da çok partili yaşama geçilmesi 1992 yılında çıkarılan Siyasi Partiler Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Yasal düzenlemenin demokratikleşme için önemli olmasına karşın bu durumun pratikte varlık göstermesi demokrasi kültürü ile ilintilidir. Dolayısıyla yasal olarak çok partili yaşama geçilmesi biçimsel olmaktan başka bir anlam ifade etmeyecektir. Zira Yeni Azerbaycan Partisinin bu geçiş dönemi sayılabilecek evrede, 125 sandalyeli parlamentoda 101 milletvekiline sahip olması sorunlu bir durumun varlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan geçiş dönemlerinde yaşanan otoriterlik, güçlü liderlerin etkileri demokrasiyi etkiler niteliktedir. Bağımsızlık sonrası Aliyev'in siyasetteki üstünlüğü tek adam profilini güçlendirerek demokratik süreci gölgelemiştir. Dolayısıyla bu baskın kişilik anti-demokratik uygulamalarla tek parti yönetimini güçlendirmiştir. Ve demokrasi karşıtı uygulamalar

demokrasi açısından çeşitli sorunlar getirirken kimi zaman otoriter, kimi zaman ise totaliter evrilmelerle beraber gelişme göstermiştir. Azerbaycan özelindeki bu gelişmeler muhalefeti de olumsuz etkilemiş çoğu kez seçim meşruiyetinin sorgulanması sonucunu doğurmuştur. Artan kısıtlamalar ve parçalı muhalefet asli fonksiyonlarını yerine getiremeyen siyasal partiler şeklinde kendini göstermiştir. Diğer taraftan sansür uygulamaları da var olan duruma eklenecek olursa, kısa süreli ümitler de boşa çıkacaktır (Sabine, 1997, s. 397-415).

Başkanlık sisteminin demokratikleşme çabası bakımından ortaya çıkardığı olumsuz durum, siyasal yaşamın tek partili şekilde devam ettirilmesi, liderin siyasi yaşamda vazgeçilmez oluşunu ortaya çıkartmıştır. Liderin devletle kişiliğini birleştirmesi ve demokrasi dışı pratik, Azerbaycan için geçiş döneminin sorunları olduğu yadsınamaz gerçeklik olmaktadır. Diğer taraftan bakıldığında Azerbaycan'ın okur- yazar oranı yüksektir. Özellikle kadınlarda yüzde 99 erkeklerde ise 96'dır. Bunun sonucu olarak ülkenin geleceği açısından karamsarlık taşımak doğru olmayacaktır. Yine bu doğrultuda bağımsızlık sonrası pek çok uluslararası örgütlere üye olunması, yani dış etkiye açık olunması iyimserliği artırıcı bir özellik taşır. İyimserliği artıran bir başka neden ise halkın dini ve etnik olarak görece homojenliğidir. Nüfus yüzde 90 Azeri'dir. Yüzde 10'luk kısmı ise Rus, Talış, Lezgi, Yahudi ve Ermenilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla sosyolojik yapısı nedeniyle bu ülkenin geleceğine ilişkin karamsarlığı, geçiş sürecine özgü olarak değerlendirmek olanaklı olacaktır (Bingöl, 2002).

1991'de, Karabağ'a Necat Cemiyeti, Azerbaycan İslam Partisi, Vahid Azerbaycan Uğrunda Mübareze İttifakı, Azerbaycan Genç Sosyal Demokratik Teşkilatı, Genç Türkler Teşkilatı, 1992'de ise Azerbaycan Milli İstiklal Partisi ve Musamat Partisinin kongresi yapılmış Yeni Azerbaycan Partisi kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Bozkurt Partisi'nin de etkinliklerine başladığı görülmektedir. 1993'te 30 civarında siyasal parti faaliyet göstermekte olduğunu görmekteyiz. Günümüzde ise ülkede 70 civarında siyasi parti varlık göstermektedir. Bu siyasi hareketlerden 9'u parlamentoda faaliyet göstermektedir. Bunun yanında ülkede siyasi partilerin rekabet olanakları düşüktür. Bu durum toplum taleplerini karşılayamamak ve finans güçlükleri ile açıklanabilir. Muhalefet Partilerinin güçlenmesini istemeyen iktidar, gelinen sonuçtan memnundur. Muhalefet partilerinin sayıca çokluğu bizi yanıltmamalı, çünkü partilerin yüzde 90 civarının etkisi yok gibidir. Azerbaycan'daki siyasal partileri, komünizm karşıtı liberal partiler, merkezde yer alan

demokratik partiler ve sosyalist partiler olarak sınıflamak olanaklıdır (Allahyarova & Memmedov, 2010).

9 Şubat 2020 yılında yapılan seçimlerinde Yeni Azerbaycan partisi geçerli oyların yüzde 58’ni alarak 72 sandalyeye sahip olmuştur. Demokratik kültürün içselleştirilmesi şüphesiz zaman alacaktır. Bağımsızlıktan günümüze geçen süreç, devlet ve toplum hayatında uzun olarak değerlendirilemez. Bu kısa süreçte çok şey beklemek olanaklı olmayabilir. Ancak seçimlerin güven içerisinde yapılması ve özellikle AGİK gibi üyelikler nedeniyle izlenmesi, denetlenmesi ve kamuoyu oluşturmaya, sürece olumlu katkılar sağlayacaktır. Bu bakımdan muhalefetin önemli bir ağırlığa sahip olması ve kısıtlamaların dışı açık bir siyasal yapıda sürdürülemeyeceği de bilinen gerçeklikler olmaktadır.

Bağımsızlığından bugüne, demokratik, laik ve ulus devlet çizgisinde önemli aşamalar kaydedildiği görülmektedir.

2.1.2. Kırgızistan

1876’dan Hokand Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu dönemde Kırgızistan ile Kazaklar arasında fark olmadığı Kırgızlara Kara Kırgızlar şeklinde ifade kullandıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan halkındaki ulusal bilinç Kazaklarla birlikte başlamıştır. 1905 yılında ilk siyasi hareket Rus okullarında öğrenim gören aydınlar olmaktadır. Sömürgecilğe karşı oluşları ve Türk birlikteliğine inançları bunların belirgin yanlarıdır. 1912 tarihine gelindiğinde ise bu durum siyasal bir parti şeklinde ortaya çıktı. Partide Türk-bozkır gelenekleri töre olarak görülmekle bu oluşumun Kırgız tarafında Abdülgaftar ve Amangeldi İmanov kardeşler liderliği vardı. Hokant kenti Kırgız tarafının merkezi olmakla yörenin İslami bağları önem taşımaktadır. 2-8 Nisan 1917 yılında Alihan Bükeyhan liderliğinde yapılan Kırgız-Kazakların Müslüman Birliği Kurultayında da özerklik savunulduğu görülmektedir (Oraltay, 1973, s. 36).

Sovyetler döneminde ise Hokand işgaline ilişkin oluşan tepkiler ulusal bir uyanış şeklinde değerlendirilmiş ve “Basmacı Hareketi”, olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1922 yılında SSCB ilan edildikten sonra 1924 yılında yeni anayasa ile birlikte sınırlar belirlenmiş ve bir milyon aşkın Kırgızlardan 860 bin kişilik kısmı Türkistan Sovyet Cumhuriyetinin içinde kalmıştır. 210 bin civarındaki kısım ise Buhara, Pamir ve Doğu Türkistan içinde kalmaktadır. Bu duruma Kırgız aydınların Rus Komünist Partisine

itiraz edip ayrı bir cumhuriyet olmak istemeleri, kabul görmüş ve Eylül 2024'te Kara Kırgız Muhtar Bölgesi oluşturmuştur (Gündoğdu, 2011).

1991 yılına gelindiğinde topluluğun adı Kırgızistan Cumhuriyeti, başkent Fruze'nin adı ise Bişkek olmuştur. Bağımsızlığın ardından yapılan ilk seçimlerde Askar Akayev, yüzde 95 oy alarak ülkenin cumhurbaşkanı seçilmiştir. Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilk Türkiye tanımıştır. Ülke uluslararası toplumla bütünleşme adına BM, AGİF, İKÖ gibi örgütlere üyeliğini gerçekleştirmiştir. Ayrıca Kırgızistan, RF rekabetine sahne olan iki büyük devrim yaşamıştır. Bunlardan birincisi, ülke ekonomisinde yaşanan sıkıntılar sonucu Akayev'e karşı oluşan muhalefet yaygın bir halk hareketine evrilmiştir. Hareket Oş kentinde başlayarak Akayev yönetiminin sonunu getirmiştir.

Ardından, 10 Temmuz 2005 yılındaki seçimde, Kurmanbek Bakiyev Cumhurbaşkanı olmuştur. 2006 yılında ise yeni Anayasa yürürlüğe girmiştir. Bu Anayasa Başkanlık sistemin dikta rejime dönüşmesini önleyici nitelikler de barındırmaktadır. Bu bağlamda parlamentonun yürütmeye karşı güçlendirilmesi önemli görülmektedir. İkinci olarak, 2006 yılında ortaya çıkan hükümet krizi yeniden yürütmenin yani başkanın yetkilerini artırmak için kullanılmış, ardından tek adam yönetimi şeklinde uygulamalara sahne olmuştur. Seçim sistemindeki hukuksuzluklara, ülkenin ekonomik fırsatlarının Bakiyev ailesine aktarılması meşruiyet krizini doğurmuştur. Sonuçta, tüm bu olumsuzluklara paralel 2009-2010 yılında yaşanan kuraklığın da etkisi ile para birimi Som'un yüzde 40'lara varan değer kaybı geniş kitlelerin öfkesini çekmiştir (Türkoğlu, 2010).

85 kişinin ölümü ve 500 civarında insanın yaralanması ile sonuçlanan isyanlar Bakiyev yönetiminin de sonunu getirecektir. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu uluslararası toplumun girişimleri sonucu Roza Otunbeyeva'nın ülke yönetimine getirilmesi ile yaşanan kriz aşılmaya çalışılmıştır. 2010 tarihine gelindiğinde ise yeni anayasaya, halkoyuna sunulmuş ve yüzde 90,57 ile kabul edilmiştir. Yeni anayasa, parlamenter rejim öngörmektedir. Parlamento da 120 sandalyeleri vardır. 10 Ekim 2010 yılında parlamento seçimleri uluslararası gözlemlere açık şekilde gerçekleştirilmiştir. Fakat yüzde 5 olan ülke barajını geçen hiçbir parti iktidar çoğunluğunu elde edememiştir. Ata-Curt Partisi en çok oyu alan parti olmuş ve 29 vekil sahibi olmuştur. Sosyal Demokrat Parti ise ikinci olurken 26 vekil çıkarabilmiştir. Ar-Namıs Partisi 23 vekil, Respublika

23, Ata-Meken ise 19 vekil sahibi olmuştur. Sonuçta üç parti ile koalisyon kurulmuştur. Demokratik gelenekten yoksun sistemin kolay bir şekilde diktatörlüğe dönüştüğünü gördüğümüz Kırgızistan'da artan gelir eşitsizlikleri, yönetimlerin yetersizlikleri ve mafyatik grupların varlığı şeklinde ortaya çıkan sorunların görülmesi söz konusudur.

30 Ekim 2011 yılındaki Cumhurbaşkanı seçiminde Sosyal Demokrat Parti başkanı Almaz Atambayev, yolsuzluk karşıtı söylemlerle ilk turda Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Buna rağmen Kırgızistan da sorunlar 2020'ye gelindiğinde de bitmeyecektir. Atambayev sonrası Sooranbay Ceenbekov iktidara geldikten sonra 4 Ekim 2020 yılında parlamento seçimleri yapılmıştır. Ceenbekov'a yakın iki partinin zafer kazandığı bu seçimlerde barajı dahi aşamamış 12 siyasi parti kitlesi, seçimlerde usulsüzlük yapıldığı nedeniyle büyük gösteriler düzenlemişlerdir. Ardından baskılara dayanamayan Sooronbay Ceenbekov istifa etmiştir. Daha sonrasında 10 Ocak 2021 yılında Kumtör altın madenlerine ilişkin problemleri kamuoyuna taşımasıyla tanınan Sadır Caparov 17 aday arasından yüzde 80'lere yakın bir oyla seçilerek göreve başlamıştır. Caparov, anayasa değişikliği yaparak ülkeyi yeniden başkanlık sistemine geçirmiştir. Bu yeni sistem bakanların, valilerin ve rektörlerin cumhurbaşkanınca atanmasını öngörürken Halk Kurultayı adı altında öneri niteliğinde kararlar alabilecek bir örgütlenme de öngörülmüştür (Pala, 2021, s. 17).

Anayasa değişikliğiyle Cumhurbaşkanı görev süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir. Yine en fazla iki dönem bir kişi Cumhurbaşkanı olabilecektir. Cumhurbaşkanı, kurumların eşgüdümünü sağlamakla görevlendirilmiştir. Temsil görevinin yansırı Bakanlar kurulunun yapısını belirlemek de cumhurbaşkanının görevleri arasında sayılmıştır. Parlamento ise yasama organı olup denetim fonksiyonunu yerine getirecektir. Üyeleri 90 sandalyeli ve 5 yıllık bir süre için seçilecektir.

Kırgızistan yargısına da bakıldığında; Anayasa yargısı, yüksek yargı ve yerel yargıdan oluşan bir sistem vardır. Yüksek yargı, yerel yargının temyiz yeri olarak, Anayasa Yargısı ise anayasal düzenin ilkelerini, temel hak ve özgürlükleri korumak ve anayasanın üstünlüğünü sağlama yolunda denetimlerde bulunan organ olarak varlığını sürdürmektedir. Yine parlamentonun yargısal denetiminden sorumlu olan Anayasa yargısı, erkler arası yetki uyuşmazlıklarının da çözümünde görevlidir. Türkiye-Kırgızistan arasındaki ilişkilerin yoğunluğu eğitim alanıdır. Manas Üniversitesi 1995 yılında Bişkek de kurulmuştur. Üniversite, Türkiye'nin önemli bir yatırımı olmaktadır.

Ayrıca T.C Milli Eğitim Bakanlığı destekleriyle kurulan liseler, eğitim ve öğretim hayatına yüksek düzeyli katkılar sağlamaktadır. Okuma ve yazmanın yüzde 98’lerde olduğu ülkede, Kırgızca’nın önceki dönemlere göre yaygın kullanımı dikkat çekmektedir. Rusça ’nın ise halen önemini koruduğu görülmekle İngilizceye olan ilgi de yadsınamaz düzeydedir. Türkçe’nin hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek oldukça güçtür (Pala, 2021, s. 18).

Sonuçta Kırgızistan ABD’nin Afganistan’dan çekilmesiyle, Çin ile Rusya eksenindeki rekabet konusu olacaktır, şeklindeki bir yargının gerçeklik payının yüksek olacağını söyleyebiliriz. Batı artan Çin etkisini sınırlandırmak adına, Rusya Federasyonuna ’nun önceki Sovyet alanında etkinleşmesine yol vereceğini düşünmek olanaklı görünmektedir. Bölgesel ve küresel güçler arasında kalan Kırgızistan bölgedeki Türk varlığıyla ilişkilerini güçlendirmesi doğru bir seçimdir. Ayrıca, Kazakistan ve Özbekistan ilişkisini geliştirebilecek önemli ülkelerdir. Sınır sorunlarını Özbekistan ve Tacikistan’la çözüme kavuşturmak, yoksulluk, işsizlik, yolsuzluk ve hukuksuzluk karşıtı politik tercihlerin ülkenin geleceğini belirleyecek önemli yol haritası olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.3. Kazakistan

Altınorda Devleti dağıldıktan sonra devletleşme dönemini yaşayan Ruslar, 1552’de Kazan ve 1556’da Astarhan hanlıklarını işgal etmişlerdir. Kazakların da 1569 yılında Nogay Hanlığı başkentini etki altına aldıklarını görmekteyiz. Sınırdış ülkeler arasında negatif ya da pozitif ilişki kurulmanın kaçınılmaz gerçeğine, dönemsel konjonktür dinamikleri bağlamından yaklaşıldığında bu durumun Kazak-Rus çatışmalarının başlangıç noktası olduğu değerlendirilebilir (Karacagil, 2014, s. 101).

Kazak halkı, devlet kurma girişimlerini 15. yüzyılın ortalarında Janibek Han ile Kerey Han liderliğinde gerçekleştirmişlerdir. Ülkeye süreç içerisinde Türk ve Moğol boyları, Nayman, Celayir ve Dulatlar dâhil olmuştur. Kazak halkı devlet kurma adına başarı göstermişse de göçebeliği bir yaşam tarzı olarak devam ettirmişlerdir. Değişik boyların kendi içerisinde özerkliği, siyasal bütünlükten söz edilmesini olanaksızlaştırmıştır.

Kazaklar toplumsal yaşamda Urug-Boy-Cüz şeklinde teşkilatlanmıştır. Cüz’ler Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz şeklinde toplamda üçe ayrılmaktadır. Daha sonradan Kazak liderler kollara ayırık düzenin idaresindeki eksiklikleri görerek merkezi yönetimin

oluşturulması adına girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak halkın geleneklerden bir anda vazgeçmesinin olanaksızlığı nedeniyle bu yöndeki çabaları 1523 'e kadar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tevekkel Han (1583-1598) döneminde Kazakların genişlemesi başarılı olarak değerlendirilebilir (Saray, 1993, s. 18).

Çarlık Rusya'sının Kazakistan'la alakası, 15-16. yüzyılların ikinci yarısında artmaya başladığı değerlendirilmektedir. Çar IV. İvan, Kazan Hanlıklarından bir bölümünü işgal ederek Kazak sınırlarında kaleler yaptırmıştır. Bu kalelerle birlikte oluşan sosyo-ekonomik sistem, Kazak halkının geleneklerini bozmuştur. Bu durumda Kazak Hanları, Rus Çarlığına alternatif olarak Çin'i dengeleme aktörü şeklinde görmüşlerdir. Ancak 1820'den sonra Çarlık Rusya'sı, Kazak hanlıklarını ortadan kaldırma yönünde girişimlerde bulunmuştur. Artan asimilasyon politikaları karşısında denge siyasetinin de işlerliği kalmamıştır. Bu durum karşısında Kazakların tepkileri örgütlü bir şekilde Çarlık Rusya'sına yönelmiş, Hanlığını ilan etmiştir. Kazak bölgesine Çarlık Rusya'sının işgalci tutumları karşısında küçük sayılabilecek başarılar gösterilmesine rağmen güç kaybına uğramaktan kurtulamamışlardır (Saray, 1993, s. 18).

1917'ye gelindiğinde, Bolşevik devrimi ve ardından Çarlık otokrasisinin yıkılması söz konusu olmaktadır. Bu durumdan faydalanan Kazakistan'ın, 1917'de özerklik ilan ettiğini görmekteyiz. Ancak 1919 yılında Rus Ordusu Kazakistan'ı denetimine alarak 1920 yılında Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kuruluşunu sağlamıştır. Daha sonraki süreçte Çarlık Rusya'sının amaçlarından bir farkı bulunmayan asimile politikalarının başlatıldığına tekrar tanık olmaktayız. 1917 Devrimiyle oluşturulan SSCB, Çarlık Rusya politikalarında küçük değişikliklerle devam etmiştir. Bu değişiklik iki yönetimin Kazakların dinsel ve toplumsal yapılarında kendini göstermiştir. Çarlıktan farklı olarak, Bolşeviklerin hedefi Ortodokslastırmak değil Sovyetleştirme, olmuştur. Bu doğrultuda ulaşılması beklenen hedef, Birlik üyeleri toplumların, kendi ulusal bilincini bırakması ve Sovyet halkının oluşturulmasıdır. Bu amaçla Türk toplulukları arasında var olan farklılıklar işlenerek birbirinden farklı oldukları inancı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Türk lehçelerindeki farklılıkları artırarak, Türk topluluklar arasında dil birliği kurulmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Sovyet Rusya, Türkçede bulunan İslami sözcüğünün kullanımını yasaklayarak ve bunlara karşılık gelecek Rusça sözcüklerin kullanımını desteklemiştir. Sonraki senelerde Sovyet Birliği'nin dildeki düzenlemeleri arka arkaya gelmektedir. 1921 tarihinde resmi

yazışmalarda Rusça kullanılması kararı alınmış, 1938 tarihinde de Kazak öğrencilere Rusçanın öğretilmesini zorunluk haline getirmişlerdir (Saray, 1993, s. 108).

Orta Asya'da en fazla Müslüman barındıran coğrafi bölge Kazakistan olmaktadır. Bunun sonucu olarak eğitim kurumlarında din öğrenimi yasaklanarak din öğreticileri de sınır dışı edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bununla birlikte İslam'ın gereklerine de engel olduğu görülmektedir. Bu uygulamalarla, Kazakların azınlık oldukları, Rusların da çoğunluğa sahip bulunduğu Kuzey ve Batı Kazakistan da yüksek etki oluşturdıkları söylenebilir. Adı geçen coğrafyadaki Müslüman Kazak Türklerinin, İslam gereklerini yerine getirmeleri büyük oranda azalmıştır. Bu uygulamalardaki temel amaç, Sovyet bir toplum oluşturmaktır (Saray, 1993, s. 105-106).

SSCB Kazakistan Türklerinin bu politikalara karşı itiraz etmelerine ise bazen açıktan bazen ise örtülü şekilde yanıtlar vererek cezalandırma, baskı oluşturmaya çalışmıştır. Alaş Orda liderleri Alihan Bukeyhan'ı 1932 tarihinde, 1937 yılında Ahmed Baytursun'u ve Muhammedcan Tınışbay'ı 1936 yılında, Halil Dostmuhammed'i 1937'de, "Uyan Kazak" şiirinin yazarı Mir Yakub Dulat'ı 1937 tarihinde idam etmişlerdir. II. Dünya savaşı başlarken, Sovyet Rusya savaş için hazırlık adına, Kazakları askere çağırmış Savaş başladığında ise Sovyetler Birliği madenleri Almanların eline geçmesi sonucu Kazakistan madenlerine yönelinmiştir. Kazakların madenlerini çalıştıran Sovyet Rusya, işçileri de Kazaklardan oluşturmuştur. Madenlerde 10-15 yaşlarındaki Kazakistanlı çocukların ve kadınlarının çalıştırıldığı görülebilmektedir. SSCB için savaşa gidenlerin de birçoğu geri dönememiş böylelikle Kazak nüfus cinsiyet dağılımı ve Rus-Kazak etnik dağılımı bakımından Kazak halkı aleyhine durum oluşmuştur. Jeopolitik özellikleri nedeniyle Kazakistan da, askeri sanayinin geliştirilmesi söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte Kazakistan toprakları tarıma açılarak Kazakistan'a binlerce Rus ve Ukraynalılar göç etmesi sağlanmıştır. 1959 tarihinde Kazaklar, yörelerinde azınlık olmuşlardır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, SSCB'nin Kazakları asimilasyon politikası pratiğe aktarıldıkça Sovyet Rusya'nın ülkeye bağımlılığı da artmıştır (Gürbüz, 2004, s. 208).

1980'li yıllarla Sovyet Birliği ve uygulanan ekonomik sistem dağılma sürecini yaşamıştır. Yaşanan durumdan yararlanan Kazaklar, 1990 yılında Kazakistan Yüksek Sovyet'ini ve Kazak Devlet Başkanlığını oluşturmuşlardır. Kazakistan meclisince yapılan

oylama sonucu Devlet Başkanlığına Nursultan Abişulı Nazarbayev getirilmiştir. Bu süreç 25 Ekim 1990 Kazakistan'ın siyasal egemenliğinin ilanı ile sonuçlanmıştır. 1 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan ilk kez halkoyu ile devlet başkanını seçmektedir. Oyların yüzde 98,7'si ile Nazarbayev Kazakistan halkı tarafından ilk devlet başkanlığına getirilmiştir. Seçim sonrası Kazak Parlamentosu, devletin isminden "Sovyet Sosyalist" ifadesini çıkarılarak devletin "Kazakistan Cumhuriyeti" olduğu şeklinde duyuru yapmıştır. Sovyetlerin dağılmasını durdurmak adına Komünist Partisi, SSCB'nin istihbarat örgütü ve Ordusunun 19 Ağustos 1991 tarihinde Mihail Gorbaçov'a karşı yaptıkları darbenin de başarısız olmasını takiben, Rusya Federasyonu ve birliğin bütün devletleri bağımsızlıklarını duyurmuşlardır. Kazakistan 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur. Kazakistan'ı, ilk tanıyan ülke Türkiye'dir. Kazakistan ve Orta Asya'nın diğer ülkeleri 21 Aralık 1991 tarihinde de Bağımsız Devletler Topluluğunun üyesi olduklarını duyurmuşlar ve SSCB üyesi ülkeler de bu topluluğa katılma kararları almışlardır. Ardından Kazakistan'ın 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletlere üye olduğu da görülmektedir (Kara & Yeşilot, 2011, s. 304)

Bağımsızlık sonrası Kazakistan anayasasının 1993 tarihinde kabul edildiği görülmektedir. Anayasa daha sonraki süreçte üç defa değişikliğe uğramıştır. Özellikle 1995'teki değişiklikle devlet laik, demokratik, sosyal ve hukuk devleti şeklinde ifade edilmektedir. Bu anayasada temel hak ve özgürlükler belirtilerek, Başkana iç ve dış politikayı belirleme, yürütme ve ülkeyi temsil yetkisini vermektedir. Bu durum, zaten demokratik geleneklerden yoksun ülkenin otoriter bir yapıya evrilmesine yol açacaktır. 2007 yılında yapılan anayasa değişikliğinde meclis sandalye sayısı; öncesinde 77 iken 107 yapılmış, senato sandalye sayısı ise 39 iken 47 olarak düzenlenmiştir. Parlamentonun 98'i nispi temsil yöntemine göre parti listelerinden, geriye kalan 9 üyesiye Halk Asamblesince oluşturulmaktadır. 32 senatör parlamento tarafından, 15 üye ise başkan tarafından atanmaktadır. Bu değişiklikler siyasi partilerin etkinliklerini de güçlendirmiştir. Nispi temsil, partilerin hükümet oluşumundaki önem derecelerinin artırılması, kurulların yetkilerini artırmak gibi gelişmeler partileri etkinleştirici düzenlemelerdir. Kazakistan, daha sonraları parti sisteminde liberalleşme sağlama adına da mevzuat düzenlemeleri yapmıştır. Buna göre siyasi partiler, yüzde 7 olan barajı geçemese dahi ikinci sırada yer alan parti mecliste temsil edilebilecektir. Geçiş sürecinde kurulan Alaş, Azat Yurttaş Hareketi, Kazakistan Cumhuriyet Partisi ve Şeltoksan

partilerinin Türkçülük, Turancılık ve Türkistan ülküsüne programlarında yer verdikleri görülmektedir. Bu partilerden Alaş, SSCB etkisi altındaki Türkleri “Türkistan Konfederasyonu” adı altında birleştirmeyi, sonrasında ise Türkçe konuşan toplulukları birleştirmeyi, kaynaştırmayı hedeflemiştir. Öte yandan Azat Yurttaş Hareketi de Turancılık ve milliyetçiliği sentezlemiş bir parti olmaktadır (Kesici, 2003, s. 245). Bu parti, Orta Asya, Volga bölgesi, Kafkasya, Kırım, Rusya, Çin ile Moğolistan halklarından dil ve kökenleri Türk olanların kaynaştırılmasına vurgu yapmaktadır. Kazakistan Cumhuriyet Partisi yöneticileri de Kazaklar’ın ülkede farklı gruplara göre üstünlüklere sahip olmaları gerekliliği üzerinde durmaktadır. Kazakistan Cumhuriyet Partisinin programında Sincan Uygur Otonom Bölgesinden ‘Doğu Türkistan’ şeklinde söz edilmesi bölgeyi Türk coğrafyasına dâhil olarak görmelerinin uzantısıdır. Şeltoksan Milli Demokratik Parti de, Kazakistan’da milli yapıdaki bir harekettir. Şeltoksan milliyetçilik bağlamında örgüt yapısını oluşturduğu görülebilir. Kazakçanın resmi ve halkın anlaştığı dil niteliğinde görülmesi ve farklı kimliklerin dillerine saygı, parti programındaki önemli noktalar olmaktadır. Şeltoksan, tam bağımsızlık ve farklı coğrafyadaki Kazaklarla ilişkilerin geliştirilmesine de işaret etmektedir. Ayrıca Alaş, AYH ve KCP sorunlara ulus üstü bakmaya çalışan partilerdir (Türk, 2012, s. 201).

Kazakistan’ının bu siyasal yapısı, bağımsızlığından sonraki on yıl içerisinde önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Nazarbayev dönemi için uzmanların, siyasal reformlar bağlamında, görece düşük düzeyde insan hakları ihlalleri yaptığına işaret etmekte olduklarını görmekteyiz. Kazakistan’da ulusal bilincin oluşturulmasına dil ile başlanmıştır. Bu amaçla önce Nursultan Nazarbayev liderliğinde Kazakçayı geliştirmek ve kullanımını yaygınlaştırmak adına, 21 Ekim 1989 tarihinde Dil Kurumu oluşturuldu. 1992 yılında ise Uluslararası Kazak Dil Kurumu kurulduğunu görmekteyiz. Ayrıca devamında 22 Eylül 1989’de Nursultan Nazarbayev tarafından resmi dil olarak kullanılan Rusçayla birlikte Kazak dilinin de kullanımı sağlandı. Anayasada dil ile ilgili düzenleme, yayın organlarının Kazakçayı kullanıma yönlendirmesi bakımından önemli bir gelişmedir. Kazakça yapılan yayınların diğer dillerden az olamayacağı şeklindeki düzenleme, ülkenin anadilinin yaygın kullanımına yöneliktir. Ancak resmi dil Rusça olduğu için istenilen sonuç alınamamıştır (Kara A. , 2012, s. 367).

Sovyet yönetiminin dil dışında, tarihsel ve kültürel unsurlarda da bozulmaya yol açtığını söyleyebiliriz. Bu bozulmayı da düzeltici çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Ulusal bilincin yeniden canlandırılması için bu hedef doğrultusunda eğitim kurumlarındaki tarih müfredatı yeniden taranarak gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Bu bağlamda kazakların tarihsel kökleri antik dönemden ele alınarak büyük devletlerin devamı şeklinde vurgularla gerekli bağlar yeniden kurulmuştur. Arkeolojiye önem verilmiştir. Sovyet dönemine ilişkin çarpıtmalar da silinerek gerçeklerin ortaya çıkarılmasına dönük şekilde, Moğollar ve Göktürklerle vurgu yapılmıştır (Kara A. , 2012, s. 369)

Sonuç olarak Kazakistan’da gelinen durum, maalesef iç açıcı olmamıştır: Ülkede son cumhurbaşkanlığı seçimleri 9 Haziran 2019 tarihinde yapıldı. Kasım Comart Tokayev yüzde 70,96 oy alarak cumhurbaşkanlığına getirilmiştir. 2022 yılında ülkedeki olaylarda, çok sayıda kişinin yaşamını yitirmesi, kitlesel gösteriler, bazı güçlerin suiistimaline de açık şekilde uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Gösterilerde 225 civarında insan yaşamını yitirdi. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü barış gücü davet edilen olay, Kazakistan genelinde büyük etki oluşturmuştur. Kasım Comart Tokayev liderliğinde kriz aşılarak tekrar etmemesi adına anayasada değişikliğe gidilmiştir. 5 Haziran 2022 tarihindeki halkoylamasında 11 milyon 734 bin 642 seçmenden 7 milyon 986 bin 293’ü sandığa gittiği görülmektedir. Oy kullananların yüzde 77,18’lik kısmı anayasadaki değişikliğe ‘evet’ yanıtını vermiştir. Yüzde 18,66 ise değişikliği onaylamayanlardan oluşmaktadır. İdamın kaldırılması ve Cumhurbaşkanının yakınlarının devlette üst düzey görevlere getirilmesinin önlenmesi şeklindeki bu düzenlemeler ülke yönetimindeki sorunların düzeltilmesi adına önemli görülmelidir (Sağdıç, 2019).

2.1.4. Türkmenistan

Diğer Türk devletlerinin güneyinde yer alan Türkmenistan, Hazar Denizi ve Aral Gölü ile çevrili coğrafyada bulunmaktadır. Türkmenistan’da varlığını sürdüren Türklerin tarihi, eski dönemlere varmaktadır. Farklı nedenlerle Selçuklu Türklerinin bir kısmı Anadolu’ya gelirken diğer kısmı da Suriye ve Irak bölgelerini yerleşim alanı olarak seçmişlerdir. Kalanlar ise Horasan, Maverâünehir, Mangışlak ve Türkmenistan coğrafyasına yerleşmişlerdir. Göç etmeyenler ise Türkmenistan Türklerinin atası olmaktadır. Bölge, İpek Yolu eksenindedir. Dolayısıyla bölge, hâkimiyet kurmak adına birçok devlete rekabet alanı olmuştur. Türkmenistan’da 13. ve 14. yüzyıl süresince Moğol

ve ardından Timurlular hâkimiyet kurmuşlardır. Mangışlak'da yaşamlarını sürdüren Türkmenler de 17. yüzyılın yarısına kadar bağımsızlıklarını korumayı başarmışlardır. Bu bağlamda Hive Hanlığı ve İran'a karşı mücadeleler veren Türkmenler, 1873 yılı sonrası Ruslara karşı koymaya çalışmışlardır. Sonuçta 1884 tarihinde Rusların egemenliklerine boyun eğmişlerdir. 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde ise çeşitli zamanlarda ayaklanmalara rastlanılsa da sonuçsuz kalmıştır. Nitekim 1917 tarihinde de Sovyetlerin egemenliğini kabul etmek durumunda kaldıklarını görmekteyiz. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkmenistan bağımsızlığına kavuşmuştur. 27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan Cumhuriyeti kurulmuştur (Saray, 2022, s. 551)

Türkmenistan Cumhuriyeti, Orta Asya devletleri içinde otoriter bir yönetime sahip ülke şeklinde değerlendirilmektedir. Otokratik yönetiminin, bölgede istikrar sağlaması açısından da dikkatleri üzerine çektiği görülmektedir. Barışın ve istikrarın kaynağı, yöneticilere duyulan memnuniyet veya yönetim başarısı şeklinde değerlendirilebilir. Fakat uygulanan politikalara bakıldığında çağdaş ülke profilinden oldukça uzak olduğu görülebilecektir. Saparmurat Niyazov' un eseri olan bu sistem bugün için de varlığını korumaktadır. Devlet başkanı, takip edilen bu yolu kabul ettirmek adına Türkmenistan'ın özgül bir gelişim olduğunu ifade etmektedir. Devletteki insan hakkı ihlali, siyasal yasaklar, keyfi yönetim özgül gelişim modeliyle açıklanmaya çalışılmaktadır. Böylesine bir değişim modeli esasında halk ve aydınlar tarafından tercih edilebilir nitelikte değildir. Olsa olsa siyasal elitlerin gelecek kaygılarının eşlik ettiği, statülerini güvenceye almak adına ortaya çıkardıkları yönetim tarzıdır. Bu rejimi, Batı devletleri de eleştirmektedir. Bağımsızlığının ardından diğer devletler gibi uluslararası bazı kuruluşlara Türkmenistan'ın da üye olduğu, liberal ilkelere bağlı kalma sözünü verdiğini görebiliriz. Ancak demokrasi adına geline nokta da hiçbir şekilde gelişim ve değişimden söz etme olanağı yoktur. Otoriter yönetim, muhalefetin gelişmesini de önleyerek kendine alternatif oluşturan hareketleri baskılamıştır (Güler, 2001).

Türkmenistan Devleti, 18 Mayıs 1992 tarihinde Anayasasını kabul etmiştir. Anayasada laikliğe, demokrasiye, kuvvetler ayrılığına ve çoğulculuğa vurgu yapıldığı görülebilir. Ancak ülkenin anayasasında da bazı sorunlar vardır. Yasama, yürütme ve yargı güçlerinin yanında Halk Maslahatına da yer verilmesi kuvvetler ayrılığı ile çelişmektedir. Öyle ki Anayasada, yürütme ve yasama güçlerinin Halk Maslahatı kararlarını uygulamaktan sorumlu tutulduğu belirtilmiştir. İlaveten Türkmenistan'ın

başkanlıkla yönetilmesine rağmen başkana gereğinden fazla yetkiler verilmiş olması nedeniyle anayasal sorunları arttırdığı da bir gerçeklik olmaktadır. Başkana verilmiş olunan bu yetkiler tek adam yönetimini güçlendirmektedir. Böylece ülkenin demokratik hukuk devleti yerine baskıcı otoriter bir yapıya evrildiğini görmek olanaklıdır. Bunların yanında tarafsızlık ve bağımsızlık politikası takip eden Türkmenistan yönetimi, 12 Aralık 1995 tarihinde Birleşmiş Milletlerin verdiği ‘Daimi Tarafsızlık Statüsü’ ile ülkenin saygınlığını görece artırmıştır. Anayasa’da 2003 tarihinde yapılan değişiklik ile Halk Maslahatı otoritesi daha fazla güçlendirilmiştir. Halk Maslahatı, ülkenin yüksek düzey temsil organı şekline dönüştürülmüştür. Dolayısıyla, kuvvetler arasındaki dengelemenin bozularak parlamentoya özgü yetkiler azaltılmış ve Meclis güç kaybına uğratılmıştır. Böylelikle, yasamanın fonksiyonel olarak ikiye ayrılması yürütmenin denetimini zayıflatmıştır. Halk Maslahatı ve Başkan ilişkilerine bakıldığında da sorunların var olduğu görülebilir. Anayasanın 57. Maddesinin 4. Fıkrası Halk Maslahatı karşısında başkanın ülkenin iç ve dış politikası konusunda bilgi vermesinin zorunluluğuna işaret etmektedir. Üyelerinin üçte ikisinin Başkan eliyle atanmış bir konseye bilgi aktarması ve daha sonra konsey kararlarını uygulaması sorunlu olmaktadır. Anayasa’nın 51. Maddesi yasamaya da yürütmeye de Halk Maslahatı kararlarını uygulama sorumluluğu vermektedir. Böylelikle Halk Maslahatı, Başkan ve Meclis üzerinde, Başkana bağlı bir oluşumdur. Ayrıca bu oluşumun meclis anlamını taşımasına rağmen, seçilen üye 100’ü geçmemektedir. Çoğunluğu oluşturan geriye kalanlar ise yüksek mahkeme başkanları, bakanlar ve yerel yöneticilerden oluşmaktadır. Anayasa değişikliği Maslahatın düzenlemelerini ve kararlarını, bağlayıcı niteliğe dönüşmesine katkı yapmıştır. Değişiklikler Devlet Başkanını da bağlayıcıdır. Başkanlığa adaylık, Maslahatca aday gösterilme ile 70 yaş altında olmak koşullarına bağlanmıştır. Bir kişi en fazla iki defa Devlet Başkanı seçilebilmesi de kaldırılmıştır. 21 Aralık 2006 tarihinde Devlet Başkanının ölümünün ardından Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Gurbangulu Berdimuhamedov 11 Şubat 2007’deki seçimlerde devletin ikinci başkanı olmuştur. (Berber & Birdişli, 2012).

26 Eylül 2008’e gelindiğinde Halk Maslahatı toplantısıyla anayasa yeni metni onaylanmış ve yürürlük kazanmıştır. Bu değişiklikle geleneksel yönetim terkedilmiş Halk Maslahatında var olan yetkiler azaltılarak Başkan ile Meclis güçlendirilmiştir. Düzenlemeyle Halk Maslahatı; iç ve dış politika, kültür, ekonomi ve sosyal alanda

bağlayıcı olmayan, danışma niteliğinde kararlar alan organ şekline büründürülmüştür. Bunun yerine başkana bağlı bir meclis meydana getirilerek Berdimuhamedov için şahsi iktidarı güçlendirilmiştir. 2016 tarihinde bir daha anayasa değiştirilmiş ve Başkanın görev süresi 5’den 7 yıla çıkarılmıştır. 70 olan yaş sınırını da kaldırmışlar ve Berdimuhamedov ömür boyu cumhurbaşkanlığı yapması yolunu açmışlardır. Bu değişiklikler Türkmenistan’da var olan tek adam yönetimini daha da güçlendirmiş olacaktır. Anayasaya göre devletin yönetimi Başkan, Bakanlar Kurulu, Meclis ve Yüksek Mahkemece kullanılmaktadır. Kanunların ve anayasanın uygulanmasını sağlamak, ülkesini uluslararası alanda temsil etmek, dış ve iç politikayı belirlemek, seçimler ve halkoylaması Merkezi Komisyonu oluşturmak, meclisle yapılacak görüş alış-verişi sonrasında Yüksek Mahkeme Başkanı, başsavcı, içişleri bakanı, adalet bakanı atamak başkanın görevi olmaktadır. Bununla beraber başkomutanlık görevi de vardır. Yürütmenin diğer ayağı ise Bakanlar Kuruludur. Başkan, Bakanlar Kuruluna da başkanlık etmektedir. Bakanlar Kurulu, yasaların uygulanması, milli güvenlik, temel hak ve özgürlükler ile kurumları düzenlemek ve iç ve dış siyasete ilişkin öneriler yapmakla görevlidir (Özcan, 2017).

Türkmenistan’da meclis 2020 tarihine kadar tek kamaralı şeklindedir. Meclisi düzenleme adına çıkartılan bir yasayla 2021 yılında iki kamaralı meclise geçilmiştir. Var olan meclis aşağı kamaraya döndürülürken. Halk Maslahatı ise yukarı kamara olmuştur. İki kamaralı bu yapı Milli Gengeş şeklinde ifade edilmektedir. Türkmenistan’da meclis anayasa ve yasa değişikliği yapmak, yasaları kabul etmek, hukuksal düzenlemelerin anayasa uygunluk denetimi yapmak ve milletlerarası antlaşmaların onayı konusunda yetkilidir. Gurbangulu Berdimuhamedov, 2012’deki seçimlerin ikinci defa galibi olmuştur. Şubat 2022 tarihinde Berdimuhamedov, Başkanlık görevini bırakacağını açıklamış, ardından 12 Mart 2022’de seçimlerden, Gurbangulu Berdimuhamedov’un oğlu, Serdar Berdimuhamedov yüzde 73 oy alarak Başkanlık koltuğuna oturmuştur.

Sonuç olarak, Türkmen halkının tarih boyu göçebe şeklinde bir yaşama sahip olduğu bilinen bir gerçekliktir. Kent sınırlarında kalarak yerleşik yaşam geleneğinden yoksundurlar. Türkmenler ayrı ayrı kabile şeklinde yaşamış olduklarını görmekteyiz. Bu durum ortak kimlik oluşmamasının da bir nedenidir. Bir asrı geçen süre Rus Çarlığı, devamındaysa SSCB’nin çatısı altındaki yaşamları, ulus bilincinin oluşmasını

engellemiştir. Diğer taraftan, Türkmenler Orta Asya göçebe toplum özellikleri taşımaktadır.

Dinsel bağlarının fazla olmaması, bağınazlık karşılığı ve özgürlüklerine düşkünlükleri üstlerine biat da zorlanma şeklindeki özellikler göçebe toplulukların özellikleri olmaktadır. Ayrıca Türkmenlerin, yüzyıllar boyunca dünyanın geçiciliğine inandıklarını görmekteyiz. Bu nedenle hayattaki birisini yüceltmek onların geleneksel yapılarında yoktur. Bu bağlamda Türkmenistan’da başkanın yüceltilmesi Türkmen gelenekleri olamayacaktır. Diğer taraftan, tek parti yönetimi, şaibeli seçimler, ömrünün sonuna kadar başkanlık Türkmen töresi olamayacaktır (Arslantürk & Amman, 1999, s. 160).

Türkmenistan, demokrasi ve insan hakları gibi konularda diğer Türk devletlerinden gerilerde kalmıştır. Ülkede siyasal değişim, demokratiklikten oldukça uzaktadır. Vatandaşların dış dünya ilişkisini kesmeye dönük faaliyetler SSCB’nin ilk yıllarını ve 1930’daki Almanya totaliter düzenlerini aklı getirecek niteliğe sahiptir. Ülkede, Ocak 1990 tarihinde kurulan Ağzı Birlik Hareketi ve aynı yıl kuruluşu gerçekleştirilen Demokratik Parti yöneticileri çeşitli defalar yönetim tarafından uygulanan haksız yaptırımlara maruz kalmış ve faaliyetlerini sonlandırmışlardır. Dolayısıyla demokrasi adına iyimserlik taşımak ussal olmayacaktır. Az ya da çok benzer uygulamalar yapan ülkelerin AGİT ve ABD Kongresi gibi kuruluşlarca uyarıldığını görmekteyiz (Güler, 2001). Ancak bu uyarıların şimdiye kadar işe yaradığı söylenemez.

2.1.5. Özbekistan

Tarihi süreçte Özbeklerin, etkin siyasal birliktelik oluşturulmasında her zaman potansiyele sahip olduklarını görmekteyiz. Özbekistan, tarıma elverişli topraklar ve ticaretin kesişme noktalarının merkezinde olmuştur. Ülkenin olanakları güçlü devlet kurulmasında etkili olmasına rağmen bölgeye ilgi gösteren devletlerin de rekabet alanı olmasına neden olmuştur. Bölgenin potansiyeli Büyük İskender ve Cengiz Han tarafından işgal edilmesine yol açmıştır. Cengiz Han’ın Semerkant ve Buhara kentlerini ele geçirip kentlerin zanaatkârlarını Moğolistan’a götürmesi coğrafyanın kültürel ve ticari yaşamının çok güçlü olduğunun göstergesi olmaktadır. Bölge etkili siyasi oluşumların kurulmasında olduğu gibi, ticaretin, eğitimin ve kültürün odağı oluşu ülkenin siyasal tercihlerini de etkilemiştir. Böylece tarihi sürecin Özbekistan’a getirdikleri, Moğolların, Timurluların,

Hanlıklar Döneminin, Rus Çarlığının ve SSCB'nin birikimlerine sahip olmaktır. Türk coğrafyasında bütün Türk boylarının Hun, Göktürk Devleti, Moğollar ve Timurlular sürecinde, tek çatı etrafında toplanmış olması görülebilmektedir. Rus Çarlığı döneminden önceki Türk coğrafyası, Buhara, Hokand ile Hive Hanlığı olarak bilinen Özbek Hanlıkları denetimindedir. Hanlıklardaki hâkimiyetlerini artırma girişimleri, çatışmaları getirmiş ve bu durum Rus Çarlığına bölge hâkimiyetinin kapısını açmıştır (Erol M. S., 2002, s. 1020).

Çarlık Rusya'sı, bölgeyi ele geçirdikten sonra Türk topluluklarını bir çatı etrafında birleştirmiştir. Ancak Bolşevik devrimi sonrasıysa bütünlük bozularak Türklerin farklılıklarının derinleştirilmiş olduğu görülebilir. SSCB, 1925 tarihine geline süreçte Türk boyları için farklı millet oluşum politikasını yaşama geçirmiş ve bugün gördüğümüz dağınık Türk coğrafyasının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çarlık Rusya'sı farklı etnik yapıları coğrafyaya göndermesiyle, bu coğrafyanın demografik yapısını bozulmasına da yol açmaya çalışmıştır. SSCB ise Türklerin tarihsel ve kültürel bağlarını koparmaya çalışmış olmakla bu yolda daha etkili teknikler kullanmıştır. Bu nedenlerle Türk coğrafyasının içerisinde bulunduğu döneme ilişkin pek çok problemin kaynağında Çarlık Rusya'sı ve SSCB'yi görmek yadsınamaz gerçeklerdir (Mustafalı, 2019).

Özbekistan, güçlü devlet geleneği ve Türk kültürü açısından Orta Asya ile sınırlanamaz görünümündedir. Tarihinde etkili devletlerin yer bulduğu bir ülkedir. Rus Çarlığının Türk bölgesini egemenliği altına alması Özbekistan devlet geleneğinin gelişimini durdururken, din ve kültür dahi bozulmaya uğratılmıştır. Sovyetler Birliği zamanında Özbekler, baskı ve ayırım uygulamalarından payına düşeni aldığını görmekteyiz. Bu nedenle SSCB'nin çözülme yıllarında Özbekistan'ın beklenenin tersine çok da aktif politikalar üretmediğine tanık olunmaktadır. Nihayetinde, SSCB'nin çözülmesiyle Özbekistan 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsız bir aktör olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Ülkenin, 1992 yılında anayasa oluşturduğunu görmekteyiz. Bu anayasayla devlet; demokratik, laik, hukuk üstünlüğüne dayanan, din, vicdan ve ifade özgürlüğüne sahip olmak için ilk adımını atmıştır. Ayrıca Özbekistan, bağımsızlıktan sonraki süreçte çeşitli defalar anayasa değişikliği de yapmıştır. Özbekistan'da tek kanat olarak devam eden meclis, İslam Kerimov istemiyle 27 Ocak 2002 anayasa değişikliği gerçekleştirmiş ve meclisin iki kanada ayrılması söz konusu olmuştur: Ali Meclisi'nin yasama meclisi ve senato olarak iki farklı kanada ayrılmasıyla üst kamarayı senato, alt kamarayı da yasama meclisi almıştır. 120 sandalyeden oluşan Yasama Meclisinin,

çoğunluk sistemi, tek dereceli seçimle belirlenmesi söz konusudur. 100 üyeli Senatonunsa, 16 üyesi cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır (Asker, 2021, s. 319).

Yürütmenin yasama üzerindeki etkinliği bu değişim ile birlikte artmıştır. Cumhurbaşkanının görev süresinin 5'ten 7 yıla çıkartılmış olduğunu görmekteyiz. Ülkede 2006 tarihinde yine anayasa değiştirilmiş ve Cumhurbaşkanı yetkileri yasama ve yargı karşısında artırılmıştır. Böylelikle cumhurbaşkanı daha fazla güçlendirilmiş olmaktadır. Ülke başkanlık sistemiyle yönetilmekte olup yürütme başındaki kişi yargı ve yasamayı dahi uygulamada kontrol etmektedir. 1991 yılından 2016 yılına değin Devletin başında İslam Kerimov kalmıştır. Kerimov' un, 2 Eylül 2016 tarihinde ölümü nedeniyle 4 Aralık 2016 tarihinde yeniden seçim yapılmış, Şevket Mirziyoyev yüzde 88,6 oyla Devlet Başkanlığı koltuğuna oturmuştur. Mirziyoyev ile birlikte iç ve dış siyasette yeni bir sayfanın açılmış olduğunu görmek olanaklıdır. 7 Şubat 2017 tarihinde '2017-2021 Özbekistan'ı Geliştirme Eylemleri Stratejisi' ile önemli reformlara imza atılmıştır. Meclis ve siyasal parti etkileri arttırılarak, yürütmenin yetkilerinden bir bölümü de yasamaya aktarılmıştır. Eylül 2017'deki reformlar bağlamında kuruluşlarda verimlik yükseltilmesi yoluna gidilmiştir. Yapılan bir düzenleme ile Anayasa Mahkemesi yeniden düzenlenerek yetkilerinin artırıldığı görülmektedir. Ayrıca üyeleri dönemlik 5 yıl olmakla birlikte en çok iki dönem seçilme hakkına sahiptir. Böylece demokrasinin kurallarının hiç değilse yasal düzenlemesi yapılmaya çalışılmıştır. Meclis, ülkenin yasama yetkisinin sahibidir. Bugün için meclisin iki kamaralı sistemi vardır. 150 üyeli yasama organı üyelerinin 16'sı Cumhurbaşkanınca belirlenmektedir. Senatonun görev süresi 5 yıldır (Kavuncu, 2015).

Yasa yapmak, anayasayı oylamak, yasa ile anayasa değişikliklerini yapmak, devletin iç ve dış siyasetini oluşturmak, halkoylaması kararı, bütçesinin kabulü konularında Yasama Meclisi ve Senato yetki sahibidir. Senato, bölgesel niteliğe sahiptir. Yargı ise; yüksek yargı, anayasa yargısı, askeri yargı ile Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin ceza ile hukuk yargısı, Karakalpakistan yüksek yargısı ile yerel yargı organlarından oluşmaktadır. Anayasa yargısı, yargı dışındaki diğer organların anayasaya uygunluk denetimini sağlar. Anayasa Yargısı, cumhurbaşkanı önerisi ile Senatoca Yüksek Yargıçlar Konseyi önerisi üzerine seçilen alanlarında uzman kişilerden oluşmaktadır. Yüksek Yargıçlar Konseyi ise, Özbekistan yargısının bağımsızlığına ilişkin anayasal ilkeler doğrultusunda çalışmalar yürütmektedir. Ülkenin Yüksek Yargısı da ceza ve idari yargının temyiz organı olmaktadır. Bugüne değin geçen süreçte Özbekistan, izole bir

şekilde idare edilmiş, demokratikleşmek ve piyasa ekonomisi pratiğinde gereken başarı hızını yakalayamamıştır. Özbekistan tarihsel lider Kerimov ile özdeş bir niteliğe sahiptir (Asker, 2021, s. 320).

Sonuç olarak, Özbekistan iç ve dış güvenlik kaygılarıyla demokratik süreçte yavaş bir ivme göstermesinin zorunluluğu ve yönetsel başarısızlıklar, süreci belirsiz hale getirmiştir. Kerimov'dan sonra Şevket Mirziyoyev'in insan haklarında, yargısal düzende, resmî kurumlarda ve sosyal yaşamda bir dizi reformlar gerçekleştirmesi, iyimser bakış açısını güçlendirici özelliğe sahiptir.

2.2. EKONOMİK DURUMLARI

1980'lerde Sovyet Rusya'da ekonomik krizin çıkması, aynı zamanda siyasal dalgalanmaların da nedeni olmaktadır. Merkezi yönetim güç kaybına uğrarken Sovyet etkisindeki Cumhuriyetler de güçlenmeye başlamıştır. Yine bu doğrultuda Merkezi yönetim güç kullanırken baskı altındaki toplumlarda etnik çatışmalar ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun sonucu Gorbaçov'un çatışmalarda güç kullanması, milliyetçilik kavramını daha da güçlendirmiştir. Öncelikle Kazakistan'da büyük gösteriler, gelecek günlerin habercisi olmuştur. Bu siyasal nitelikli toplumsal hareketler, Sovyet Rusya etkisindeki diğer toplumlara da yansımış ve Sovyetler Birliğinin çözülmesi sürecini hızlandırmıştır (Şadıhanov, 2006). Ve devamında özgürleşen ülkeler tarih sahnesindedir.

Tarihsel diyalektiğin ekonomik sistemleri kapitalizme evirdiği bu süreçte, demokratik gelişim ve dönüşümün aynı paralelde seyrettiğini söylemek olanaklı değildir (Bingöl, 2002). Özgürlüklerine kavuşan bu ülkeler siyasal açıdan otoriter nitelikler taşıdıkları herkes tarafından bilinen gerçeklikler olmaktadır. Reformist adımların çöküş süresini hızlandırdığını gören muhalif kesim Gorbaçov'a karşı eleştirilerinin dozunu artırmıştır. Ayaklanma ve darbe girişimleri Yeltsin tarafından organize edilerek sürdürülmüştür. Sonuçta Sovyet yönetiminin izlediği Batı yanlısı tutum, Batılı ülkelere desteklenmiş ve çözülme hızlanmıştır. Asimilasyonla birlikte tutulmaya çalışılan toplumlar birbiri ardına ayaklanmış ve bağımsızlıklarını duyurmuşlardır. Bu gelişmeler paralelinde SSCB de dağılmıştır (Zaman & Gündoğdu, 2023). SSCB'nin dağılmasından sonra 15 devletin bağımsız birer aktör olarak tarih sahnesine çıktığını görmekteyiz. Bunların en güçlüsü Rusya Federasyonu olduğu söylenebilir. Rusya Federasyonu'nun

başına Yeltsin geçmiştir. Bütün bunlarla beraber, Orta Asya, Baltık ülkeleri, Doğu Avrupa, Güney Kafkasya da önemli hareketler yaşanmıştır.

Sovyetler Birliğindeki radikal dönüşüm Türk Topluluklarının bağımsız devletler şeklinde ortaya çıkmalarını sağladı. Öyle ki bu değişim Sovyetlere bağlı başka devletlerin de dönüşümlerini tetikledi. Eski sistemdeki yöneticiler, dönüşüm ve değişim de yine aktif görevler yürüttüler. Çok partili batı tipi demokratik yaşam ve liberal ve ekonomik sistemin yürütülmesinde etkili oldular. Değişim sonrası Türk devletleri ve Rusya ilişkileri, önceki dönemde olduğu gibi olmasa da devam etti. Ancak bu yeni süreçte Türkiye'nin tarihsel bağlar ve akrabalık ilişkileri nedeni ile ilişkiler sürecine dâhil olduğunu görmekteyiz. Bu sürecin gerçekçi bir yaklaşımla ele alınıp analiz edilmesi, oldukça güçlükler içermektedir. Bu bağlamdan hareketle Sosyalist etkinin analizi, toplumsal yapıdaki geleneksel aktörler ile batılı devletlerin Avrasya Coğrafyasına yaklaşımları realitesinde incelenmesi daha objektif bakış açısı oluşturacaktır.

SSCB'nin çözülmesi sonrası uluslararası sisteme katılan Rusya Federasyonu 1980'de Gorbaçov'un harekete geçirdiği 'Glasnost ve perestroyka' yani 'açıklık ve yeniden yapılanma' politikasını Yeltsin pratiğe aktarmıştır. Batı tipi liberal demokrasi ve ekonomik liberalizm yani piyasa ekonomisi düzeni, hızlı bir şekilde 1991 ile 1995 yılları arasında uygulamaya geçirilmiştir (Kantarıcı, 2012).

Irak'ın Kuveyt'i işgal girişimi sonucu 1990 tarihinde ortaya çıkmış olan Körfez Krizi esnasında ABD Başkanı George H.W. Bush, 'Yeni Dünya Düzeni' kavramından söz ederek, iki kutuplu sistemin son bulduğu ve yeni bir sistemin ortaya çıktığını vurgulamıştır (Şöhret, 2011).

ABD sosyalizm karşıtı büyük bir mücadele vermiştir. Dünya devletleri ya ABD ya da SSCB tarafında yer almışlardır. Ancak SSCB'nin çok farklı milletleri içerisinde taşıması, geniş bir coğrafyayı kontrol etmesi, ileride ortaya çıkacak olan sorunların da kaynağı olmuştur. Bu sorunların ekonomi ve kültürel nitelik taşıdığı açıktır. Uzun denilebilecek bir dönem ABD ile mücadele eden SSCB'nin ekonomisinin de bozulacağı bir gerçektir. Dolayısıyla bu mücadeleyi ABD'nin kazanmasıyla sosyalist rejimler çözülmüş, Doğu ve Batı Almanya birleşmiştir (Baharçipek & Ağır, 2015).

Orta Asya geniş anlamda; Afganistan ile Pakistan'ın kuzeyi, Çin'in batısı Moğolistan ve Rusya'nın bir bölümü ile İran'ın kuzeydoğusunu da kapsayan coğrafya

olarak ifade edilebilir. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ile Tacikistan ise dar kapsamda Orta Asya'yı oluşturur. Asya'nın iç kesiminde bulunan okyanustan uzak olan bu alan Orta Asya olarak değerlendirilir. İpek Yolu güzergâhında bulunan bu bölge ticaretin de odak noktasıdır. Bu bölge ayrıca Hun ve Moğol İmparatorluklarına da ev sahipliği yapmıştır.

Avrasya fiziki alan olarak Avrupa yarımadası ile Asya kıtasını kapsar şeklindedir. Ancak kültürel ve tarihsel açıdan bakıldığında Doğu Avrupa, Önasya, Kafkasya ile Orta Asya'dan oluşmaktadır (Çobanoğlu, 2019, s. 45-50).

Türk Birliğinin oluşturulması süreci bakımından yalnız bağımsız Türk devletlerinin yani Kafkasya'da Azerbaycan ve Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın temel alındığı ve bu ülkelerin, yer altı ve beşeri kaynakları ile ekonomik potansiyelinin yüksek ülkeler olduklarını söyleyebiliriz.

Bağımsızlıkları sonrası Türk Devletlerinin dış ticaretine bakıldığında, Türkmenistan dışında diğer ülkelerde dengeli bir artış görüldüğü söylenebilir. Türkiye'nin toplam dışsatımı 2022'ye kadar son 7 yıl içerisinde genel olarak 1,7 kat artışa sahip olmuştur. Türk Devletleri'nin payına bakıldığında ise 1,8 kat artış gösterdiği görülmektedir. Türk Devletleri'nin toplam payı %2,5 ile % 3,2 arası değişmektedir. Bu dönemde Türkiye toplamda dışalımını 1,7 kat artırırken, Türk devletlerden dışılımında ise 2,5 kat artış olduğu görülmektedir (Ganiev, Abdieva, & Baigonushova, 2024).

2.2.1. Azerbaycan

Azerbaycan jeostratejik olarak önemli bir yere sahiptir. Güney Kafkasya'nın bir parçasıdır. Bu durum jeopolitik ve sahip olunan kaynaklar nedeniyle stratejik önemini artırmaktadır. Bulunduğu bölge, Asya- Avrasya ekseninde bir geçiş özelliği göstermekle birlikte İslam ve Hristiyan kültürünün kesişme noktasıdır. Bölge, doğal gaz, petrol ve demir madeni açısından geniş bir potansiyele sahiptir. Ayrıca tarımsal üretim bakımından da yeterli kaynakları vardır. Dünya piyasalarında petrol ve doğalgaz taleplerinin artması gözlerin Kafkasya'ya çevrilmesine neden olmuştur.

Azerbaycan, Karadeniz ve Hazar denizine kıyısının bulunması Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz üzerinden Süveyş Kanalına inilebilmesi nedeniyle Rusya jeopolitiği için de stratejik bir bölgedir. Bu bölge Türkistan ile Uzak Asya açısından Batı pazarlarının

yolu olma noktasında değerlidir. Petrol ve doğalgaz kaynakları önemini daha da artırmaktadır (Açma & Yenişen , 2013).

Coğrafi olarak geçiş güzergâhında bulunan Azerbaycan, Çin'den Asya'ya, oradan da Batı Avrupa'ya kadar uzanan tarihi İpek Yolunun oldukça stratejik yerindedir. Petrol ilk olarak Bakü'de üretilmiştir. Meyve, pamuk, tahıl, çay, tütün başlıca tarımsal ürünlerdir (Mutallimov, 2015).

ABD Ulusal Güvenlik danışmanlığı da yapan, strateji uzmanı Zbigniew Brzezinski'nin 1997 yılında ortaya attığı 'Büyük Satranç Tahtası' kuramı uluslararası ilişkilerde yer alan ve gerçekte de devletlerin konumunu ifade eden jeopolitik bir teoridir. Adından anlaşılacağı gibi bu teori dünyayı satranç tahtasına benzetmektedir. Dünya siyasi haritası çıkarıldığında çeşitli devletlerin bu haritada kilit konumda olduklarını görmek mümkündür. Birtakım devletler sınırlarını aşan saldırı kapasitesine sahip olabilirken, bazıları ise saldırıya açık olabilmektedir. Brzezinski, bu devletler için jeostratejik oyuncular ile jeopolitik mihverler kavramını kullanmıştır (Şihaliyev, 2021, s. 1-17).

Jeopolitik önemini devam ettiren kıtalardan birisi de Avrasya'dır. Küresel üstünlük mücadelesinin arenası satranç tahtasıdır. Bu mücadele jeopolitik çıkarın stratejik irade yansıması olan jeostratejiyi içerir. Avrasya'nın oldukça önemli bir parçası olan Güney Kafkasya ise jeopolitik ve jeostratejik açıdan oldukça kritik bir alanda konumlanmaktadır. Orta Doğu, Avrupa ile Asya arasında bulunan, tarihsel açıdan da jeopolitik çıkar çatışmalarına sahne olan Güney Kafkasya sadece coğrafi alan bakımından değil, enerji kaynağı itibarıyla de 'Avrasya'nın odağı' şeklinde nitelendirilebilir. Tarih boyunca emperyal güçlerin bu bölgeye hâkim olmayı hedeflemiş olması ile etki alanlarını güçlendirmek ve genişletmek adına Güney Kafkasya'yı bir üs şeklinde algılamaları bunun bir göstergesidir. Bilinen bir gerçekliktir ki; büyük güçler amaçlarını gerçekleştirme adına çeşitli gerekçe ya da yöntemlerde bulunmuşlardır. Bugün dahi büyük güçlerin jeopolitik çıkarlarını gerçekleştirmelerinde aynı yöntemlere başvurduklarına tanıklık etmek olanaklıdır. Örneğin; El-Kaide, Boko Haram, İŞİD, El-Nusra gibi terör hareketlerinin oynadığı rolün bir benzerini Hnçak, Taşnaksutyun, Armenakan ermeni terör örgütleri oynamışlardır. Roller farklı olsa da yöntemleri aynıydı. Bu noktada zamanın farklı kesitlerinde Güney Kafkasya'da jeopolitik çıkar odağında

Rusya'nın bölgedeki hedeflerinin aracı olan Ermenistan, bölgesel güvenliğin tehdidi olmaktadır (Şihaliyev, 2021).

Bu bağlamda Azerbaycan Avrasya satranç tahtasında enerji jeopolitiği ve güvenlik konularında mihver ülkedir. Coğrafyanın vermiş olduğu avantajları denge politikasıyla bölgesel ve küresel alanda stratejik bir rol üstlenmektedir.

1747'den sonraları hanlıklar dönemi olarak ifade edilen Azerbaycan'da feodalitenin izleri ve hâkim ekonomi, tarım ve hayvancılık olarak görülebilir. Devamında demokratik bir Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kısa bir sürede olsa Rus işgaline kadar varlığını sürdürmüştür. 1991 yılı aslında İkinci bağımsızlık dönemi olarak ifade edilebilmektedir. 70 yıl Rus işgali altında kalsa bile, yaklaşık 2 yıl Azerbaycan Halk Cumhuriyeti evresi, bağımsızlık döneminin başlangıcı sayılmakta ve 1991 sonrası 'Yeniden bağımsızlık' şeklinde değerlendirilmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde, geçiş döneminde liberal ekonomiye geçiş çalışmaları yapılmış, ticaret serbestleştirilmiş gümrük düzenlemeleri yapılmış ve Merkez Bankası kurulmuştur. Hazar Denizi'nde nakliye, doğalgaz, petrol sanayisi yeniden düzenlenmiş, Bakü –Culfa demir yolu yapılmıştır. Yabancı sermaye için yapılan düzenlemeler önemlidir (Muradov & Elşen Bağırzade, 2021).

Sosyalist dönemde Azerbaycan petrolü, doğalgazı ile alüminyum kaynaklarıyla, pamuk üretimiyle ticaret fazlası veren kolektif ekonomik yapının ilgileri üzerine toplayan ülkesidir. 1970 yılları Haydar Aliyev liderliğinde ekonomide önemli gelişmeler yaşanmıştır. 4,5 milyar ton petrol rezervleri 300 bin hektar pamuk yetiştiriciliği ve 788 bin ton pamuk üretimi ile 450 milyar metreküp doğalgaz rezervi önemli görülebilir. Ayrıca alüminyum rezervleri dünyada ikinci sıradadır (Akdiş, 1995).

1991'den 1994'e kadar savaş yaşaması ve Karabağ işgali sonucu yaşanan iç göç, ekonomik kriz yaratmış, IMF kaynaklarına göre bu süreçte ekonomik kapasitenin yüzde 60'ını kaybetmiştir. GSYH'si yüzde 17'lere inmiştir (Yüce, 2023).

1995'ten sonra Haydar Aliyev'le birlikte ekonomik toparlanma yaşanmış ve stratejik reformlar gerçekleştirilmiştir. Toprakların yeniden tarıma kazandırılması, özelleştirme ve petrol stratejilerinin yaşama geçirilmesi bu evrede yapılanlardır. Ayrıca gerçekleştirilen ekonomik büyüme, ardından fiyat istikrarı ve bankacılıktaki güven

bütçeye kaynak sağlamıştır. 2014'e kadar büyümenin en yüksek olduğu bir evre olmuştur. Petrol odaklı bir büyüme gerçekleştirilmiştir. Rekabet gücü açısından Dünyada 37. ülkedir. 2014 sonrası petrol fiyatlarındaki küresel düşüş Azerbaycan ekonomisini de derinden etkilemiştir. Ekonomi 2015 tarihinden itibaren yeni bir sürece girmiştir. Yeni adımlarla 2025'e kadar petrol dışı sektörler öncelik vermeyi hedeflemiştir. Ayrıca sanayinin yeniden yapılandırılması, maden teknolojisi kullanımı, çalışanların eğitimi, rekabetçi ürünlerin oluşturulması, serbest rekabet ekseninde mali sürdürülebilirlik, özelleştirmeler, insan kaynağı geliştirilmesi, uygun iş ortamları temel hedef olarak belirlenmiştir (Imanova, 2018).

Azerbaycan diğer Türk devletlerinden farklı olarak ekonomik anlamda üstünlüklere sahip bir devlettir. Zira coğrafi konumu, önemli rezervlere sahip olduğu petrol ve doğalgazı Gürcistan ve Türkiye üzerinden pazara ulaştırabilme yeteneğine sahiptir. Ekonomisinin çekici gücünü de petrol ve doğalgaz rezervleri oluşturmaktadır. Dışsatımının 90'nı bu ürünlere bağlı olduğu açıktır. Çarlık Rusya'sı döneminde dahi batılı devletlerin yatırımlarda ilgi odağı olmasını buna bağlayabiliriz.

Aliyev iktidarı ile birlikte verimli kaynak kullanımı ve dünya pazarlarına çıkış, ekonominin görece ilerlemesine katkı sağlayan faktörlerdir. Yatırım çeken bir ülke konumuna kavuşmuştur. Bu bağlamda geçiş sürecinde serbest piyasa ekonomisi kurallarının pratiğe aktarılması ve bu doğrultudaki yasal düzenlemeler, uluslararası sistemle uyumlu hale gelmesi, ekonomik olarak yatırımlar için ilgisini artıran etkenlerdir (Yüce, 2023).

Ayrıca Azerbaycan bağımsızlığın kazanılmasının ardından tarımsal sektörde de yeni gelişmelere imza atmış, 1996 tarihinde toprak reformuna ilişkin yasal düzenleme ile toprak özeleştirmelerinin önünü açmıştır. Planlı üretim terk edilerek piyasa serbestleştirmelerine öncelik verilmiştir. Dışalım ve dışsatıma kolaylıklar sağlanmaya çalışılmıştır. Üreticiye vergi muafiyeti getirilmiştir. Bu alanda çalışan bilim insanları yurt dışına gönderilmiş, yine bu bağlamda yurt içi konferanslarla dünya üzerindeki gelişmeler takip edilmiştir. Tahıl üretimi başta olmak üzere üzüm ve şarapçılığın da gelişmekte olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda 2012-2020 tarihleri arasında üzümçülüğü geliştirmek adına programlar hazırlanmıştır. Ayrıca sebze ve meyve üretimi de geliştirilmeye

çalışılan alan olarak görülmüştür. Pamuk üretiminin önemli olduğu ülkede tarıma dayalı sanayinin gelişimi de dikkat çekici niteliğe sahiptir (Yüce, 2023).

Enerji ve madencilik bakımından da Azerbaycan'ın önemli potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Petrol, doğalgaz, kurşun, çinko, bakır, demir, barit, alüminyum, kobalt, arsenik, mermer, kireçtaşı, siyenit, maden tuzu ve kaya tuzunun yanında düşük rezervde altın ile gümüş madenlerine sahiptir. Karabağ alanında, 5 altın, 6 cıva, 2 bakır, 1 kurşun, 19 kaplama taş, 10 zımpara taşı ve 4 çimento yatağının var olması dikkat çekici niteliktedir (Aydın, 2020).

Sonuçta Azerbaycan petrole ve doğalgaza dayalı ekonomisi ve tarımsal üretimleriyle bölgenin önemli bir ülkesidir. Her ne kadar petrol ve doğalgaz eksenli gelişim gösterse de bu ürünlere bağımlı kalkınma çeşitli riskleri de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti risklere karşı petrol ve doğalgaz dışı sektörlerde gelişmesini sağlamak adına 2015 yılı sonrası önemli adımlar atmıştır. Tarım ve turizm sektörü de bu doğrultuda gelişime açık görülmektedir. Madencilik enerjisi ve su ve imalat sanayi şeklinde ekonominin dayanak noktalarını açıkladığımız, Azerbaycan metalürji sanayi açısından da potansiyele sahiptir. Petrol rezervlerinin 17,5 milyar varil olduğu, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi verilerinden anlaşılmakla üretimin yüzde 80'lik bölümü Bakü-Tiflis- Ceyhan yolu ile dışsatıma sunulmaktadır. Türkiye gaz ihtiyacının yüzde 20'lik kısmını bu ülkeden karışlamakta olduğu düşünülürse sunum güvenliği önemli bir yer teşkil edecektir. Ayrıca Bakü-Tiflis-Kars Demir Yolu Projesi Türk üretimlerinin Asya pazarlarına taşınması adına da önemli olmaktadır. Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkileri bağlamında Türk müteahhitlik firmaları 363 projeye yaklaşık 12 milyar dolar kapasiteye sahiptir.

Türkiye üzerinden batı pazarlarına ulaşan Azerbaycan için Türk-Azeri ilişkileri de vazgeçilmez bir nitelik taşır. Ülkenin dışalımında yüzde 16 payla Türkiye, ikinci sırada yer almaktadır. Toplam dışalım ise 15 milyar dolar civarındadır. Dışsatım 38 milyar doları bulurken, dış satımda da Türkiye yüzde 9'luk payla 38 milyar dolarla yine ikinci sırada olmaktadır. Türkiye ile bağlantısını oluşturan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, stratejik açıdan göz ardı edinemeyecek bir yere sahiptir (Yüce, 2023).

Türk devletlerinin güçlenmesi, güçlü ve istikrarlı Asya ve Avrupa demektir.

Bu açıdan, İpek Yolu'nun devamı niteliğindeki Orta Koridor yani Trans-Hazar Uluslararası Taşımacılık Koridoru giderek Avrupa ve Asya arasındaki güvenli, kısa ve hızlı bir ticaret yolu niteliğine sahiptir. Burası Çin'in Kuşak-Yol Projesi'nin temel noktalarından birisi olmaktadır. Rusya'nın ve Ukrayna'yla savaşı, Orta Koridorun yalnızca Türk devletlerinin değil, tüm Avrasya kıtası için stratejik bir önemde olduğunu görmekteyiz (Gök, 2022, s. 109-145).

Karabağ Zaferi'nin getirdiği bir sonuç olarak Zengezur Koridoru'nun açılması Orta Koridordaki taşıma maliyetlerini daha da düşürerek, diğer ülkelere bağımlılığı ortadan kaldıracaktır. Türk coğrafyasında itibar kazanan Azerbaycan, dış politikadaki önceliğini değiştirerek uluslararası ilişkiler bağlamında daha aktif rol aldığı görülmektedir. Çok yönlü bir uluslararası politika takip eden Azerbaycan, bölgesinde lider bir rol üstlenirken, diğer yönden de Rusya ve Batıyla iyi ilişkiler geliştirmeyi ve uluslararası kuruluşlarda etkin role sahip olmayı amaçlamaktadır.

Öte taraftan, TDT bünyesinde lider role sahip Azerbaycan, Karabağ Savaşında destek veren Teşkilat üyesi devletlerle birebir ilişkiler geliştirip stratejik iş birliğine yönelmiştir. Türkmenistan'la Hazar Denizi anlaşmazlığını çözmek için anlaşmış ve doğal gaz tedariki konusunda da bir Swap antlaşması imzalamıştır. Aliyev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov'a ziyaretinde ev sahipliği yapmış ve arkasından da Özbekistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Daha sonrasında Türkiye ve Kazakistan dışişleri ile ulaştırma bakanları Bakü'de bir zirve gerçekleştirmişlerdir. Gelişen ilişkiler ağında Azerbaycan'la diğer Türk devletleri arasında stratejik ortaklık ve ittifakın derinleştirilmesi ve genişletilmesine ilişkin birçok protokol imzalandığı görülmektedir. Bu işbirlikleri enerji, lojistik-orta koridor çerçevesinde iş birliği ve güvenlik konularını kapsamaktadır. Azerbaycan'ın, Türkiye'yle askeri alanda iş birliği yaparak İkinci Karabağ Savaşının başarıyla sonuçlanması, Türk devletlerinin Azerbaycan ile güvenlik alanında iş birliği yapması bağlamında önemli bir isteklendirme oluşturmuş olduğu da görülmektedir (Gök, 2022, s. 109-145).

Azerbaycan dışsatım rakamlarına bakıldığında 2022'ye kadar 7 yıl içerisinde toplamda dışsatımı yaklaşık 3 katına çıkarken Türk Devletlerinin payı yaklaşık 2,5 kat arttığı görülmektedir. Ülke açısından bakıldığında da Türkiye, Kazakistan ve son yıllarda Özbekistan'a ihracatı artmış, Türkmenistan ve Kırgızistan'da azalış görülmektedir. Türk

Devletlerinin toplamda payı %6 - %12 arasında değişmektedir. Dışalım bakımından değerlendirildiğinde ise, Azerbaycan'ın 2016-2022 arasında Türk Cumhuriyetlerden dışalımını 2,6 kat arttığı görülmektedir. Toplamda payı %15,7 den 23,7'ye yükselmiştir (Gamev, Abdieva, & Baigonushova, 2024).

Karşılıklı yatırımlarda da kayda değer gelişmeler görülmektedir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tek kara bağlantısını oluşturan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye'nin Azerbaycan ile ikili ilişkileri bakımından ayrı bir yere sahiptir. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz boru hattıyla ekonomik ilişkilerinde ve Azerbaycan petrol ve doğalgazının sunumunda, Azerbaycan ürünlerinin dünya pazarlarına taşınmasında yeni bir dönemin başlangıcı olmaktadır. Yıllık 50 milyon ton petrol taşıma kapasitesiyle bu hattın devreye girmesi Azerbaycan ekonomisini büyüme sürecine alarak, toplum refahını hızla artırmaya başlamıştır. 2017 Ekim ayında açılışı yapılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi Türkiye-Azerbaycan ekonomik ve ticari ilişkilerinde Türk mallarının Asya pazarına ulaştırılması bakımından yeni bir sayfa açmıştır denilebilir. Öte yandan, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi'nin 2018 yılında faaliyete başlaması ile Azerbaycan doğal gazı Türkiye'den Avrupa ülkelerine doğrudan ulaşacaktır. Bu hatlar Türkiye- Azerbaycan ilişkilerine ve Azerbaycan'ın batı ülkeleri ile ilişkilerine yeni boyutlar kazandırmaktadır. Azerbaycan'ın Devlet Petrol Şirketi vasıtasıyla PETKİM'in %61,32 hissesini aldığı İzmir Aliaga ilçesinde bulunan ve 6,3 milyar ABD Doları tutarında yatırım yapılarak 19 Ekim 2018 tarihinde açılışı yapılmış olan Star Rafinerisi yıllık 10 milyon ton rafinaj kapasitesiyle Türkiye pazarındaki petrol ürünleri talebinin büyük kısmını karşılama potansiyeline sahiptir. Yatırımın tamamlanması sonrası bu tutarın yaklaşık 20 milyar ABD Dolarını bulacağı tahmin edilmektedir. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın da Azerbaycan'da, ACG (Azeri-Çıralı-Güneşli) (%6,75), Şah Deniz (%19) ve Alov (%10) projelerinde yer aldığı görülmektedir. TPAO ayrıca, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham petrol Boru Hattı Projesinde %6,53, Şah Deniz gazını Gürcistan -Türkiye sınırına taşıyan Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı Projesinde ise %19 hisseyle yer almaktadır. TPAO'nun Mayıs 2020 sonu itibariyle Azerbaycan'daki yatırımları, 12,1 milyar ABD Dolarını civarındadır. Azertel A.Ş., Türkcell ile ortak olarak kurulmuş olup, Azerbaycan'da ilk GSM operatörü AZERCELL'i kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Azerbaijan Coca-Cola Bottlers (ACCB) 1994'de kurulmuştur. Azerbaycan'da The

CocaCola Company markalarından oluşan gazlı ve gazsız içeceklerin üretim, satış ve dağıtımını gerçekleştirmektedir. Coca-Cola İçecek ACCB şirketinde %99,86 oranında ortaklığa sahiptir. ACCB, Azerbaycan'da petrol dışı sanayi kuruluşları sınıfında gerçekleştirilen ilk ve en büyük doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından birisi olmaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025).

Türk Mühendislik şirketleri de Azerbaycan'da bu güne değin 12 milyar dolar civarında 363 adet proje yürütmekte olduğu Türk Dışişleri Bakanlığı verilerinde anlaşılmaktadır.

2.2.2. Kırgızistan

Kırgızistan 1991 yılında bağımsızlığın ardından Sovyet Rusya desteğinin çekilmesi ile ekonomide krizler yaşamaya başlamıştır. Kamusal harcamalar artmış, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Sovyet Rusya döneminin yarısına kadar düşüş göstermiştir. Reel gelir düşmüş ve işsizlik oranları artmıştır. Ülke hiperenflasyon sürecine girmiştir. 1993 yılında ulusal paranın basılması ve serbest piyasa uygulamaları, tarımsal reform ve sanayideki özelleştirmeler 1996 yılından sonra meyvesini vermeye başlamış, ekonomi düzelmeye eğilimi göstermiştir. 1998 yılına gelindiğinde ise yüzde 5'lik büyüme ile hizmet sektöründe de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bütün bu olumsuz sürece rağmen son dönemlerde Kırgızistan'ın ekonomisinde gözle görülür düzelmelerin de gerçekleştiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Ülke 7.4 milyar dolar Gayri Safi Milli Hasıla ve 3,169 dolar kişi başı milli gelir ile yüzde 5.8 enflasyon 2.3 işsizlik oranına sahip olmaktadır. Asgari ücret ise 220 dolardır (Bulut, 2015).

Kırgızistan jeopolitik açıdan da Azerbaycan da olduğu gibi Rusya için vazgeçilmez konuma sahiptir. Bu durum ticari ilişkilerine de yansımıştır. Ülkenin birinci sıradaki dış ticaret partneri Rusya Federasyonudur. Bağımsız Devletler Topluluğu da ilişkilerin geliştirmeye çalışıldığı partner konumundadır. Rusya Federasyonu'nun, başkent Bişkek'e 45 kilometre yakınlıkta Kant Askeri Üssü bulunmaktadır. Bu nedenle de Rusya ve Kırgızistan ilişkileri önem taşımaktadır. Coğrafi konumun ekonomik yapısına etkisi önemli derecede olan Kırgızistan dağlık bir bölgeye sahip olması, coğrafi olarak kapalı bir devlet şeklinde olması, denize kıyısının bulunmaması ve gelişmiş ekonomilere uzak olması gibi etkenlerle gelişim göstermemiş bir ekonomiye sahiptir. Bu bağlamda Sovyet Rusya döneminden kalan donanımlarla faaliyet gösteren sanayi, yeterli

destekten de yoksundur. Türkiye'nin Kırgızistan'dan dışalım kalemlerini ağırlıklı olarak tarım oluşturmaktadır. Kuru baklagiller, pamuk, bakır hurdalar, alüminyum hurdalar, altın ve işlenmemiş kurşun gibi ürünler önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin bu ülkeye dışsatımında ise tekstil, temizlik ürünleri ve ev cihazları önemli paya sahiptir (İnançlı, Konak, & Ashimova, 2015)

Kırgızistan'ın dış ticaretine bakıldığında 2001 yılından sonraki süreçte dışsatım ve dışalım farkının artmaya başladığını söyleyebiliriz. 2007 tarihinde yaşanan finans krizi sonrasında da dış ticaret açığı devam ettiği görülmektedir. Buna rağmen son dönemlerde hayata geçirilen vergi ve bütçe politikası ve vergi yükümlülüğünün aşağıya çekilmesi, üreticiler bakımından olumlu atmosfer oluşturmuştur (Özden, 2013).

Ticaretin yüzde 27'sini Rusya ile gerçekleştiren Kırgızistan'ın dışalım yaptığı ülkeler; yüzde 33 civarları Rusya, yüzde 24 ile Çin, yüzde 9 ile Kazakistan, yüzde 3,7 ile ABD, yüzde 4 civarında Japonya ve yüzde 3,5 civarıyla Türkiye olmaktadır.

2023 verilerine göre 7 milyon nüfusuyla Kırgızistan diğer Türk devletlerinde olduğu gibi yeterli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip değildir. Bağımsızlığından önce altın, kömür, uranyum ve antimon önemli ekonomik etkinlik alanıdır. Bu ülkede çok sayıda altın madeni vardır. Günümüzde işletilen altın yatakları, Kumtor, Ceruy ve Taldı-Bulake ve Levoberejny, Makmal, Bozumak, İştamberdı, Unkur-Taş ve Tereksay bölgelerinde bulunmaktadır. Tien Şan dağlarında 1996 tarihinde Kumtor altın madenciliğinin faaliyet göstermesiyle toplam sanayisi içerisindeki payı yüzde 40'lara ulaşmıştır. Bu bölge Çin'e 60 km mesafededir. Diğer taraftan kömür üretiminin yeter düzeyde olmadığı da bilinen gerçekliktir. Bu ülkede T.C Ticaret Bakanlığı verilerine göre 2020 yılı bin varil günlük ham petrol üretimi yapılmaktadır. Ayrıca doğalgazda da benzer durumda 1 milyar feet 3'lük üretim vardır. Linyit ile kömür üretimi ise 2,4 milyon ton olmaktadır. Kırgız ekonomisi altın dışsatımına dayalı küçük ancak gelişme evresindeki bir yapıdadır. Ekonomide, tarım ve madencilik öne çıkan sektör olmaktadır. Ayrıca son dönemde inşaat, enerji, ulaştırma, ticaret ve catering alanlarında da büyüdüğü görülmektedir. T.C Ticaret Bakanlığı'nın verilerine göre 2022'de 10 milyonluk (dolar) dışalım 110. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin 2022 itibarıyla dışsatımı 1 milyar dolar dışalım ise 120 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde Türkiye dış ticarete 816 milyon dolar fazla vermiştir (Özden, 2013).

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan gerek ekonomik dönüşüm gerekse siyasal bağlamda sorunlar yaşamıştır. Tarımsal ekonomik yapısında dönüşümler ve serbest piyasaya uygulanmalarına geçiş sancılı bir süreci getirmiştir. Yine de bu dönemde birçok reform gerçekleştirmiştir. Kırgızistan 1998 tarihinde Dünya Ticaret Örgütüne üye olmuştur. Kömür rezervleri Orta Asya devletleri arasında birinci sırada yer almaktadır. Altın kapasitesi de önemlidir. Sanayisi ise teknoloji eksikliği nedeniyle, tarıma dayalı olarak yürütülmektedir. Türkiye-Kırgızistan tarihsel ve kültürel yakınlık dolayısıyla 1991 yılında 'Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol' imzalamıştır (İnançlı, Konak, & Ashimova, 2015).

Kırgızistan toplamda ihracatını 2016-2022 yılları arasında 1,5 kat artırırken Türk Devletlerine ihracatında önemli bir değişme kaydedilmediği görülmektedir. Devletler bazlı değerlendirildiğinde ise Azerbaycan'a, Özbekistan'a ve Kazakistan'a ihracatı artarken, Türkmenistan ve Türkiye'ye azalma göstermiştir. Türk Devletleri'nin toplamda payı %38'lerden yaklaşık %26'lara gerilediği görülebilir. Kırgızistan'ın Türk devletlerden aldığı mallarda 2,5 kat artış vardır. Bu artış içerisindeki Türk devletlerin payı dönem sürecinde %20,3 ile %24 arasında kalmıştır (Gamev, Abdieva, & Baigonushova, 2024). Azerbaycan ve Türkmenistan'dan dışalım istikrarsızdır, diğer ülkelerde ise istikrarlı bir gelişmeden söz edilebilir. 2024 yılında ülkeye Türkiye dışsatımı yaklaşık 1,4 milyar dolar olurken dışalım ise 168 milyon dolardır.

2.2.3. Kazakistan

Bağımsızlıklarından sonra gelişme ve değişme döneminde diğer ülkelere daha fazla etkinlik gösteren Kazakistan küçümsenmeyecek doğal kaynaklara sahiptir. Kazakistan'ın bu etkinliğinin, Sovyet Rusya döneminden ayrıldıktan sonra kaynaklarını kendisi için kullanımının sağladığı bir gerçektir. Ülke; kurşun, barit ve volfram kapasitesi açısından dünya ülkeleri açısından birinci konumdadır. Diğer tarafta gümüş ve çinko rezervleri bakımından ikinci, magnez de üçüncü ve bakırda dördüncü sıralarda yer almaktadır. Hazar petrollerini de hesaba katarsak 4,5 milyar ton petrol rezervleri bulunan ülkenin demir madeni ve altında dünyada yedinci olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan kömür ve gaz konusunda da önemli rezervlere sahiptir (Alagöz, 2008)

Kazakistan da bağımsızlıklarını kazanan diğer ülkeler gibi başlangıçta ekonomik krizlere maruz kalmıştır. Sovyet Rusya döneminde tarımsal ürünlere ağırlık verilmesi ve

hammadde çıkarımı bu krizi derinleştiren etkenlerdendir. Diğer taraftan bağımsızlık sonrası dönemde sanayi ürünlerine talebinin daralma göstermesi, hammadde çıkarımı ihtiyacını da düşürmüştür. Böylece krizin derinleştiğini görmek olanaklıdır. Ayrıca piyasa ekonomisine geçiş evresinde genel ekonomide yaşanan durgunluk gibi sorunlar Kazakistan'ı derinden etkilemiştir. 1993 tarihinden sonrası ülkede serbest piyasaya geçiş adına özelleştirme alanında, borçların yapılandırılması konusunda ve bankacılık alanında düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Yatırım teşviki kanunu, toprak reformu kanunu, gümrük ve vergi düzenlemeleri hayata geçirilmiştir (Alagöz, 2011)

Sosyalist dönemin ardından yaşanan sıkıntıları gerçekleştirdiği başarılı uygulamalar ile atlatan Kazakistan, 2000 yılından sonraki dönemde istikrar yakalamaya çalışmıştır. 1992-2000 tarihleri arasında sıkıntılı bir süreç yaşaması, geçiş döneminde hızlı kararlar ve uygulamalar gerçekleştirememesinde yatmaktadır. Diğer taraftan Sovyet Rusya'yla bütünleşmiş ekonomik yapı, ağır sanayi hammaddelerine olan talepteki düşüş, Kazakistan açısından gelir kaybı şeklinde olmuştur. Dolayısıyla ekonomideki daralma Asya ve Rusya krizlerinin de etkisiyle derinleşerek istikrarsızlık olarak kendini göstermiştir.

Krizden çıkış bağlamında, IMF ile ilişki kuran ülke, sosyalist ekonomik yapıdan piyasa ekonomisine geçiş evresini Avrupa Birliği'nin 2001 tarihinde piyasa ekonomisi statüsünü kabul etmesiyle, 2002 tarihinde de Moody tarafından yatırım yapılabilir devlet statüsüne alması önemli olmuştur. Bununla beraber Kazakistan Azerbaycan' da olduğu gibi olası kriz önlemi adına 2003 tarihinde petrole olan yüksek bağımlılığı düşürmek için girişimlerde bulunmuştur. 2013' e kadar olan evrede Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programı pratiğe aktarmaya çalışılmıştır. Bu programın uygulanması sonucunda GSYİH içerisindeki petrole dayalı yatırım yüzde 15-20 civarında olmuş diğer sektörler ise yüzde 3 civarında kalmıştır. Bu durum programın başarısının düşük seviyelerde kaldığının da göstergesidir (Togay, 2009).

Bağımsızlığından bugüne kadar geçen süreç, devletlerin yaşamında uzun sayılabilecek süreyi kapsamaz. Bağımsızlık yıllarından sonra ekonomisine hâkim olan Sovyet Rusya sanayisi ve bağımlılığını gittikçe azaltarak yeni dinamikler oluşturmaktadır.

Gelinen noktada Kazakistan, eski sosyalist devletler temel alındığında Rusya Federasyonundan sonra petrol üretiminde ikinci sıradadır. British petroleum' un yayın

organı Statistical Rewieu of World Energy' e göre 39,8 milyar varil rezerve sahiptir. Bu rakam toplamda dünya rezervlerinin yüzde 2,9'nu kapsamaktadır. Hazar Denizi'ndeki rezervler yeni kaynak oluşturmıştır. Doğalgaz konusunda da dünya rezervinin yüzde 1'ine sahiptir. Ayrıca 370 ton altın rezervi ile önemli bir yere sahiptir.

Diğer taraftan ülke, Sovyet dönemi nükleer denemeler nedeniyle radyoaktivite sorunu yaşarken nehirlerinin pamuk üretimi dolasıyla aşırı kullanımı kurumaya neden olmaktadır.

Petrole dayalı ekonomik büyüme hizmet sektörünün de büyümesine yol açmış, istihdamın büyük bölümünün bu alana kaymasına neden olmuştur. Bölgedeki sorunlara rağmen 2022 yılında büyüme yüzde 3,3 olurken 2023 yılında ise 4,6 civarındadır. Ülkenin dışsatımı 2022 rakamlarına göre 84 milyar dolardır. Dışsatım partnerleri İtalya, Çin, Rusya, Hollanda ve Türkiye'dir. Dışsatımda Türkiye yüzde 6'lık payla 5. sırada yer almaktadır. Dışalımda yine 2022 rakamlarına bakılacak olursa, 50 milyar dolar olduğu görülecektir. Petrol, altın, bakır dışsatım ürünlerinin ağırlıklı olanıdır. Dışalımdaki partnerlerini ise, Rusya, Çin, Almanya, ABD ve Türkiye oluşturmaktadır. Türkiye yüzde 3,2' lik payla 5. sırada yer almaktadır. Yine 2022 rakamları göz önüne alındığında 5 milyar dolar yabancı yatırım ve 169 milyar dolar yabancı sermaye stokuyla 37. sırada olduğu görülecektir (Türkiye Cumhuriyet Ticaret Bakanlığı, 2023).

Kazakistan'ın toplam dışsatımı 2016-2022 yılları arasında 2,3 kat artış gösterdiği görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri'nin payı ise yaklaşık 4,3 kat süreç içerisinde artış göstermiştir. Türk Devletlerinin toplamda payı %6'dan yaklaşık %12'lere ulaştığı görülmektedir. Bu süre içerisinde Kazakistan'ın toplam dışalımını 2 kat artmıştır. Türk Cumhuriyetlerinden dışalımını ise 2,1 kat artış göstermektedir. Türk Devletleri'nin payı %5,3- %6,9 arası gerçekleşmiştir (Ganiev, Abdieva, & Baigonushova, 2024). 2024 yılında ülkeye dışsatım 3,3 milyar dolarken dışalım ise 3,4 milyar dolardır.

2.2.4. Türkmenistan

Türkmenistan bağımsızlığını kazanan diğer ülkelerden farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar doğalgaz ve petrol rezervleri açısından kendini göstermektedir. Elindeki kaynaklar ülkenin yeteri kadar reform çalışmaları yapmasını da etkilemiştir. Ancak sahip olduğu kaynaklar gelir açısından diğer Orta Asya ülkelerin önüne geçmesine neden olmuştur. Kaynakları enflasyon ve işsizlik gibi ekonomik

sorunlarının üstesinden gelmesine katkı sağlarken Doğu Asya krizine kadar görece istikrarlı bir gelişme göstermesini sağlamıştır. Ancak 2010 tarihine gelindiğinde serbest piyasaya geçiş açısından diğer bağımsızlığını kazanan devletlerin gerisinde kaldığını görmekteyiz. Burada devletçi yapının dönüştürülememesinin etkisi büyüktür. Devletçi yapılarda verimli ve etkin bir ekonominin varlığından söz edilemeyecektir. Bu bağlamda devletçi politikası israfı artıracığından, istenen düzeyde kalkınma sağlanamayacaktır. Bunun sonucu olarak talep kısılmaya çalışılacak ve işsizlikte artış olacaktır (Ramazanoğlu & Acar, 2007).

Değişim ve dönüşüm döneminde finansman ihtiyacını karşılamak adına etkin bir vergileme yaparak diğer devletlerin tersine Türkmenistan, kaynakları ile avantaj sağlamıştır. Fakat mevcut kaynaklara bağımlı yapısını devam ettirmiş, reform çalışmalarına ise 2000 yılından itibaren başlayabilmiştir. Ekonomik yapısına uygun bir vergilemede görece bir başarısızlık söz konusu olmuştur. Bunun bir nedeni doğal kaynaklara bağımlı yapısı, diğeri ise sosyalist dönemin izlerinin yoğunluğu olmaktadır. Sosyalist çatı altında 75 yıl planlı bir ekonomik yapıya sahip olan Türkmenistan da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi serbest piyasa dinamikleri olumsuzluklar taşımış ve gelişmenin ve değişim dönüşüm sürecinin uzun sürmesine neden olmuştur. Hızlı bir şekilde geçiş gerçekleşmemesi kaynakların dağılımı ve verimliliklerini etkilemiştir. İç karışıklıklar, bağımsızlıktan sonra var olan ticari ilişkilerin bozulması ve döviz darlığı, ham maddelerin temin edilmesindeki güçlükler karşısında kaynaklar geçiş finansmanında kullanılmayarak tarihsel mirasın iyileştirilmesine ayrılmıştır. Bağımsızlık sonrası ekonomilerinde yaşanan durgunluk dikkate alındığında Rusya ve Türkmenistan geçiş dönemi 9 senede tamamlanırken, Ukrayna ve Moldova 10 senede tamamlayabilmiştir (Gülşen & Yıldırım , 2021)

Ülkenin birinci sırada yer alan ticaret ortağı Ukrayna'dır. Bunun yanında ABD, Rusya ve İran da önemli bir ticaret ortağıdır. Türkiye dış satımında yüzde 4 ve dışalımında yüzde 8,6'lık pay ile önemli sayılabilecek bir partnerdir. Bu rakamlar fiziki uzaklık ve satın alma gücü hesaba katılırsa göz ardı edilmeyecek seviyedir. Türkmenistan Türk müteahhitleri içinde dikkate değer pazar özelliğine de sahiptir (Türkiye Cumhuriyet Ticaret Bakanlığı, 2023).

Petrol, doğalgaz, sülfür ağırlıklı doğal kaynaklara sahip olan Türkmenistan gaz rezervleri bakımından eski Sovyet devletleri arasından Rusya'dan sonra gelmektedir. Ülke 2030 tarihinde doğalgaz üretimini yıllık bazda 250 milyar metreküp, petrol üretimini ise 110 milyon tona yükseltmeyi hedeflemiştir. Ekonominin ağırlığı devlettedir. Özel sektör ise sıkı denetimlerle büyümeye çalışmaktadır. 2021' de ekonomide 4,6'lık bir büyüme gerçekleşmiştir. Rusya-Ukrayna savaşının etkisi ile büyüme yavaşlamış 2022'de 1,6 olarak gerçekleşmiştir.

2022'ye gelindiğinde 14 milyar dolar civarında dışsatım yaptığı gözlenmektedir. Aynı tarihin verileri dikkate alındığında Türkiye yüzde 7'lik payla Çin'den sonraki ülke olmaktadır. Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar, gübre, ham petrol ve elektrik dışsatıma konu ürünleridir. Ülke 2022 rakamlarıyla dışalımını 5 milyar dolar olarak gerçekleştirmiştir. Türkiye dışalımında da BAE ardından yine ikinci sıradadır. Dışalım konusu ürünler ise telefon cihazları, otomobil, buğday ve inşaatlarda kullanmak üzere alınan malzemeler olmaktadır. 2022 yılı itibariyle 1,8 milyar dolar yabancı yatırım alan Türkmenistan'ın yabancı sermaye stoğu ise 42 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Potansiyelinin olmasına rağmen istikrarsız siyasi yapı yeteri kadar tekstil ve enerji alanında yabancı sermaye çekememektedir. 2022'de ülkeye dışsatımımız 1,1 milyar olurken dışalımımız ise 1 milyar civarındadır. Yine aynı yıl Türkiye dış ticarete 133 milyon dolar fazla vermiştir. Yabancı sermaye konusunda yetersizliğin önemli bir nedeni de ülkede güvenliği sağlayacak kurumsal düzenlemelerin olmayışdır. Bağımsızlık yıllarında Türkiye'den gidip yatırım gerçekleştiren ve Türkmenistan vatandaşlığına geçenlerin ekonomik faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir (Türkiye Cumhuriyet Ticaret Bakanlığı, 2023).

Türkmenistan 2016-2022 arası toplam ihracatını 1,9 kat artırırken, aynı dönemde Türk Devletleri'ne ihracatını 2,9 kat artırmış olduğu söylenebilir. Ülkeler açısından değerlendirdiğimizde ise yaklaşık tüm ülkeler ile ihracat rakamlarında istikrarsızlık söz konusudur. Buna rağmen Türk Devletlerinin toplam payı %10'lardan %16'lara yükseldiği kaydedilebilir. Geline süreçte toplam dışalımında ise Türk devletlerinin payı %27'den % 37'ye ulaşmıştır. 2023 yılında ülkeye Türkiye'nin dışsatımı 1 milyar dolar iken, dışalım ise 1,7 milyar dolardır.

2.2.5. Özbekistan

Sovyet Rusya'nın 1991 tarihinde çözülmesi sonucu sosyalist oluşum içerisinde yer alan birçok devlet bağımsızlığını kazanmıştır. Bunun ardından dönüşüm sürecini başlatmışlardır. Bu dönüşüm süreci sosyalist ekonomik altyapı ve siyasal üstyapı anlamında gerçekleşmiştir. Bunun diğer bir anlatımla anlamı, kolektif ekonomik örgütlenmeden kapitalizme, kolektif siyasal sistemden batı tipi liberal demokrasiye geçiştir, bu döneme damgasını vuran dönüşüm süreci. Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi medeniyetlerin kesişme noktasında bulunan kentleriyle Orta Asya merkezinde yer alan Özbekistan Cumhuriyeti'dir. Yer altı ve yer üstü doğal kaynaklarıyla tarihi ipek yolu üzerinde yer alan Özbekistan, yoğun nüfusuyla turizm potansiyeli de bulunan bir ülkedir. Özbekistan'ın Hazar denizine kıyısı yoktur. Ancak Orta Asya merkezinde yer alması birçok uluslararası kuruluşun Taşkent'te ofis açmasını sağlamış ve bu durum batı ile bütünleşme ivmesine hız kazandırmıştır. Bu bağlamda Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Avrasya Kalkınma Bankası Taşkent'te ofis açmışlardır. Rezerv açısından önemli sayılabilecek yer altı kaynakları ve sosyalist tarımsal pratikteki pamuk üretimi geçiş döneminde yaşanan enflasyon sürecinin aşılmasına katkı sağlamıştır (Kerimov, 1997)

Serbest piyasaya geçme süreci, SSCB döneminin uzantısı bürokratların olumsuz etkisi ile bugüne kadar uzanan zor bir evrede olmuştur. Oligarklaşan yönetsel yapısı, reformların beklenen seviyede gerçekleşmesinin de önündeki engeldir. 2017 yılında dalgalı kura geçen ülke, orta ölçekli ve küçük işletmeler için çeşitli reformlar yapmış, yabancı sermayeyi çekme adına köktenci bir dönüşüme girmiştir. Finansal sektörde kamuya ait 12 ve özel sektöre ait 21 banka etkinlik göstermektedir. Finans kuruluşlarının toplam varlık miktarı 2022 rakamlarına göre 47,9 milyar dolar, toplam sermaye miktarları da 6,9 milyar dolar civarında olduğu görülmektedir. Finans kuruluşlarının sayısı her ne kadar bağımsızlıklarına kavuşan diğer ülkelerinden fazla olsa da bu nicel fazlalık niteliksel yeterliğe sahip değildir. Bağımsızlığının ilk yıllarında birbirine bütünleşmiş yapıdan ayrılmanın getirdiği zorluklar, kapitalizme geçiş sürecinin diğer ülkelerde olduğu gibi bu ülkede de olumsuz etkileri olmuştur. Diğer taraftan altyapı eksiklikleri, bozulan ticari ağlar, para politikası problemleri, yabancı para darlığı ve artan enflasyon bu dönemin önemli sorunlarıdır. İlk dönemlerinde tarıma yöneltilmiş ekonomisi ve pamuk

üreticiliği, gelişmemiş sanayisi ile Tacikistan'ın ardından 25,77 dolar ile kişi başı milli geliri düşük bir ülkedir (Demirci, 2022).

Orta ve Doğu Avrupa dönüşüm ekonomileriyle SSCB kıyaslandığında, Polonya'nın reformlarını başlatmasından sonraki 10 yıllık süreç, aradaki farkın açılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda iyi performans gösteren ülkelere bakıldığında, reformlarını tutarlı uygulayan ülkelerin daha başarılı olduklarını söylemek olanaklıdır. Ayrıca Avrupa pazarlarına yakın olmanın da süreçte etkili olduğu görülebilir. Değişim ve dönüşüm sürecinin ilk 10 yıllık zaman dilimi göz önüne alındığında görece üretim seviyesi sert bir düşüşle karşılaşmamıştır. Tam tersine bağımsızlıktan sonraki dönemde zayıf sanayisi ve düşük gelir seviyesine rağmen sanayi sektöründeki üretim düzeyinin arttığı görülmektedir (Kaysmova, 2023).

Kaynaklarının fazla olması ekonomik dönüşüm maliyetini karşılayacağı anlamında değerlendirilebilir. Ancak kaynakların katma değer yaratması, zaman, sermaye ve en önemlisi de bilgiye ihtiyaç vardır. Dolayısıyla Özbekistan'ın bu dönüşümünden düşük maliyetle sıyrılması güç olmuştur. Gümüş, altın, bakır, kurşun, çinko, petrol, doğalgaz, kömür ve uranyum kaynaklarına sahip olmasına karşın, Sovyet döneminde pamuk üretiminde uzmanlaştırılan Özbekistan bağımsızlığına kadar geçen dönemde sadece pamuğun tarımsal üretimi şeklinde ilerlemiştir. Kaldı ki ülke iklimin uygun olmamasına karşılık Aral Gölü, Seyhun ve Ceyhun'dan yüksek maliyetlerle su taşınmış, çöl denilebilecek araziler pamuk tarımına açılmıştır. Sovyetler Birliği'nin pamuk üretiminde kendi keline yeterlik sağlamak adına yürüttüğü bu ekonomi-politik durum, ülkede üretilen pamuğun yüzde 95'inin diğer ülkelerde işlenmesi sonucuyla karşılaşmış, pamuğu üretmiş, fakat işleyecek sanayiye sahip olmamıştır (Somuncuoğlu, 2021).

Bağımsızlıkların ilk yıllarında dönüşüm reformlarının uygulanmasında iki farklı yöntem uyguladığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Polonya'nın uyguladığı şok terapisi, diğeri ise Macaristan örneğinde olduğu gibi aşamalı geçiş yöntemidir. Bunlardan birincisi yani şok terapi yöntemlerinin olumsuz etkilerinin fazla olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla tercih edilen yöntem aşamalı geçiş şeklinde olmuştur. IMF'nin de 4 bölümde ele aldığı reformlar kısa ve uzun dönemde yapılacaklar olarak değerlendirilebilecektir. İlk aşama, fiyatlar üzerindeki kontrolün kaldırılması olurken, ikinci aşamayı ise para ve

maliye politikaları oluşturmıştır. Geçiş döneminin sonraki uzun vadeli sürecinde ise yapısal değişim, özelleştirmeler ve yasal-kurumsal reformlar yapılacaktır. Özbekistan, reformlar döneminde görece daha düşük bir üretim kaybı yaşamıştır. Bunun üzerine ülke 1994'te yeni reform paketi hazırlamıştır. Enflasyon çift haneli rakamlara çekilmiştir (Dikkaya, 2009).

Özbekistan'ın 2011-2020 evresine bakıldığında, 2008 kriz dönemine göre düşük düzeyli de olsa büyüme yaşadığını görmek olanaklıdır. Küresel salgının da etkisiyle 2020'deki büyüme %1,65'e kadar düşüş göstermiştir. GSYH 2001 yılına kadarki süreçte artış sağlayarak 84 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. SSCB ülkeleri arasında 1990 rakamlarına göre Rusya ve Ukrayna'nın ardından, üçüncü nüfus büyüklüğüne sahip olan Özbekistan'ın, 2020'de 34 milyonu aşan nüfusla sıralamasını koruduğu söylenebilir. Bu nüfus artışına karşı, kişi başı milli gelir istikrarlı olarak artmıştır. Dışsatımın oranı 2008'den 2016'ya kadar düşüş göstererek yüzde 14,9'lara kadar inmiştir. Bu tarihlerde yönetim değişikliği yaşanan ülkede, rakamların yönü tersine dönerek 2020'de yüzde 30,3 seviyelerine ulaşmış olduğu görülmektedir. Dışsatımındaki önemli ürünler, doğalgaz ve pamuktur. 2018 itibarı ile üretimi gerçekleşen 60,4 milyar metreküp doğalgaz Çin ve Rusya olmak üzere komşu ülkelere satıldığı söylenebilir. 2020 rakamlarıyla petrol gazları ile hidrokarbonlardan 2,3 milyar dolar, pamuk dışsatımından ise 1,2 milyar dolar kazanç sağlanmıştır. Gelineen noktada Özbekistan, pamuğu ham madde olarak değil işleyerek dış satım gerçekleştirmektedir (Demirci, 2022).

T.C. Ticaret Bakanlığı verilerine göre ülkede yüz kaleminden fazla maden vardır. Altın, bakır, gümüş, kurşun, çinko, uranyum bunlardan bazılarıdır. Doğalgaz ile diğer hammadde açısından önemli potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Ülkedeki önemli rezerve sahip kaynaklardan bir tanesi de bakır olmaktadır. 1,3 milyon ton rezervle onuncu sırada yer almaktadır. Dünyada yedinci büyük uranyum üreticisi konumunda olan Özbekistan'ın bu alandaki toplam rezervi ise 185500 ton dolayında olduğu bilinmektedir. 2027'ye kadar güçlü bir büyüme göstermesi beklenen Özbekistan, rekabetçi ekonomik yapı ve modern teknoloji ile yer altı kaynaklarından maksimum yarar sağlamayı amaçlamıştır. 2022 rakamlarıyla dışsatımında 15 milyar dolar ile 86. sırada yer alan ülkenin, dışsatım partnerleri sırasıyla Çin, Rusya, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan olmaktadır. Türkiye yüzde 10'luk dışsatım payına sahiptir. 28 milyar dolar ile dışalımında yetmiş birinci sıralarda yer alan ülkenin, dışalım partnerleri ise Çin, Rusya, Kazakistan,

Güney Kore ve Türkiye olmaktadır. Türkiye yüzde 6'lık dışalım payına sahiptir. 2022 temel alındığında 735 milyon dolar yabancı sermaye çekmiştir. Toplam yabancı sermaye stokları ise 4 milyar dolar seviyelerindedir. 2023 rakamlarıyla yabancı kuruluş sayısı 12750 civarındadır. Türkiye, Rusya ve Çin'den sonra 1719 kuruluşla üçüncü sırada yer almaktadır. 2022 de ülkeye Türkiye'nin dışsatımı 1,9 milyon dolarken, dışalım ise 1,7 milyon dolardır. Türkiye'nin bu döneme ilişkin dış ticaret fazlası 195 milyon dolardır (Türkiye Cumhuriyet Ticaret Bakanlığı, 2023).

Özbekistan ekonomisi geçiş dönemi açısından Merkez Asya ülkeleri ile benzer nitelikler göstermektedir. Orta düzeydeki yeraltı kaynakları ve pamuk üretim avantajına sahip olması önemlidir. Ancak bu üstünlük sayılabilecek durumların yetersiz teknoloji ve yetersiz bilgi ile gereği kadar değerlendirilmemesi ile karşı karşıya kalmıştır. Demokratik ve hukuksal eksiklikler, yabancı yatırımcının ülkeye girişinin önündeki engeller olduğu değerlendirilmektedir. Ülkedeki iklimin etkisi yani kuraklık, pamuk üretimindeki üstünlüğünü yitirme tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan pamuğun hammadde olarak satımından, işlenerek satımına geçilmesi ise önemli bir değişim olarak nitelenebilir.

Özelleştirmede, piyasaya ekonomisi ve uygulamaya konulan reformlar ülkenin, 2017'den sonra dönüşümüne katkı sağlayan faktörler olmuştur. Tekstil, petrol ve turizm kapasitesinin harekete geçirilmesi gelecek günler açısından oldukça önemli görünmektedir.

Özbekistan'ın 2022'ye kadar son 7 yılda dışsatımını 1,7 kat artırmıştır. Türk Devletleri'ne dışsatımında 2,3 kat artış gerçekleşirken toplam dışsatım içerisindeki payı %18'den %28'e yükselmiştir. Toplamda dışalım ise 2,5 kat artırmış ve Türk devletlerinin payı da 7,1 katlık artış göstermiştir. Sonuçta toplamdaki pay %7,3'den %20'nin üzerine çıktığı görülebilecektir (Ganiev, Abdieva, & Baigonushova, 2024). 2023 yılında ülkeye Türkiye'nin dışsatımı yaklaşık 2 milyar dolardır. Aynı yıl dışalım ise 1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

3. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

Bu bölümde, TDT'nin tarihsel gelişimi, Zirveler, 2040 Vizyon Belgesi ile Teşkilat'ta yaşanan dönüşümler ele alınmıştır. Ayrıca TDT'nin Organları ile Türk ve Uluslararası İşbirliği Kuruluşlarına da yer verilmiştir.

3.1. TARİHSEL GELİŞİMİ

SSCB'nin çözülmesi ile Uluslararası Sistemde yeni gelişmeler başlamıştır. Önemi yüksek gelişmelerden biri, Orta Asya coğrafyasının bu değişimin etkilerini hisseden bölge şekline dönüşmesidir. SSCB'nin eski toprakları üzerinde Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık ilan ederken, senelerce Sovyet denetimine maruz kalan Türk coğrafyası, ulus devlet inşa sürecini yaşamaya başlamıştır. SSCB'nin dağılması ardından Türkiye, bağımsızlaşan Türk Cumhuriyetler ile sıcak ilişki kurmuştur. Türk kökenli cumhuriyetlerin bağımsızlaşması, Türk dış siyasetini de etkileyecek oldukça önemli bir potansiyel teşkil edecektir. Türkiye de tarihsel süreçte ortaya çıkan bu potansiyeli değerlendirmek adına gerekli girişimlerde bulunmuştur. Öncelikle tarihsel ve kültürel bağların olması Türkiye'nin bu etkinliklerini destekler niteliğe sahiptir. Ancak var olan düşünsel altyapının pratiğe aktarılmasında fiziki koşulların yani ulaşım ile iletişim olanaklarının geliştirilmesi de önemlidir (Gündoğdu & Güler , 2017).

Orta Asya devletleri ve Türkiye ekseninde oluşan ilişkinin temelinde kimlik vardır. Kültür, din, ortak tarih ve ortak dil ilişkilerin oluşturulması bağlamında önemli olmaktadır. Bu yaklaşımın Türkiye ve Türk coğrafyası arasındaki ilişkileri değerlendirme açısından ışık tutucu olduğunu görmekteyiz. Ancak Jeopolitik bir analizde, Türk coğrafyası, bölgesel ve küresel aktörlerin çevrelediği bir alanda yer almaktadır. Sonuçta Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında oluşan ve gelişen işbirliği, küresel ve bölgesel açıdan Türk devletlerinin elini güçlendirecektir. Kimlik bakımından Türk coğrafyasında oluşan ilişkileri açıklamak olanaklı olsa da söz konusu devletlerin her birinin ulusal çıkarlarının olduğu gerçeği yadsınamaz.

Dolayısıyla Avrupa Birliğinde gördüğümüz üzere altyapısını ekonominin oluşturduğu fonksiyonelist bütünleşme çalışmalarının siyasal ve kültürel üstyapıyı da etkileyeceği düşünülebilecektir. Ancak bu durumda bütünleşmenin aktörleri tutumlarını ve siyasal etkinliklerini birlik merkezine kanalize etmeleri söz konusu olabilir. Bu

doğrultuda başlayan bütünleşme faaliyetleri daha kapsamlı siyasal oluşumlara olanak sağlayacaktır (Emekliler, Taş, & Yılmaz, 2022, s. 78)

Dil, din, tarih ve etnik köken ekseninde inşası gerçekleştirmeye çalışılan bütünleşme faaliyetlerinin üyelerinin çıkarları doğrultusunda boyutlandırılması gerekecektir. Türk Devletleri Teşkilatı başarısı ve geleceği bunlara bağlı olacaktır (Yüce, 2022, s. 73).

İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan iki kutuplu uluslararası sistem Türkiye'yi Batı blokunda, Türk cumhuriyetlerinin ise Doğu blokunda yer almasına yol açmış ve ilişkilerini geliştirememişlerdir. SSCB'nin 1991 yılında dağılması sonucu bağımsızlığa sahip olan on beş tane devletten beşi Türk devletidir. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan Orta Asya'da yer alırken, Azerbaycan ise Kafkasya'da bulunmaktadır. Neticede bu devletler ulus inşası süreci içerisindeyken birbirleri ile iletişim kurup yakınlaşmışlardır. Bu halkların birlikte olması düşüncesi yeni değildir. Türkçülük bir fikir olarak 19. yüzyıldan buyana vardır. 'Dilde, fikirde birlik' düşüncesi İsmail Gaspiralı 'ya aittir. Keza Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve daha nice aydınlar bu amaçla mücadele vermişlerdir. Bu amaçla Türk Devletleri de bağımsızlıklarının ardından ortak tarih, ortak dil ile ortak kültür bağlamında iş birliklerini geliştirmek istemişlerdir. Bu yakın ilişkilerin oluşmasında sadece Türkiye'nin girişimlerinden söz edilemez (Çağlar, 2018). Asya ile Avrupa arasındaki siyasal, iktisadi, eğitim ve güvenliğe ilişkin ilişkiler ağını bozmadan ve var olan ilişkinin sürdürülebilmesi, günümüz açısından öneme sahiptir. Öte yandan Avrasya'nın stratejik önemi inkâr edilemez.

Türk Devletleri Teşkilatı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çözülmesi ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk devletlerin Türkiye'yle beraber kurmuş oldukları bir yapıdır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, bağımsızlıklarını kazanan toplumların devlet geleneğine sahip olmamaları, bu doğrultuda bir girişimde bulunmayı zorunluluk haline getirmiştir. Diğer taraftan bu devletlerin SSCB merkezli koordine edilmiş ekonomilerinin sosyal emperyalizmden çıkartılması önemli olacaktır. Yine adı geçen devletlerin, uluslararası alanda kapitalist aktörlerin rekabetine neden olan, doğal kaynak zenginliğine sahip olduklarını hesaba katmak gerekir. Şüphe yok ki önemli bir nokta da etnik kimliktir. Dolayısıyla öne çıkan durumlar Türk Devletleri Teşkilatının başka oluşumlardan ayrılan belirginlikleridir. Yaşanan yavaş gelişime rağmen Türk

devletlerinin her birinin diğer Türk topluluklarla olan ilişkilerinin arttığı da görülen bir gerçekliktir. Bu önemli bağların güçlendirilmesi ve geliştirilmesinde tarihsel ortak kültürün var olmasının yanı sıra, bu devletlerin bağımsızlıklarını ilk olarak Türkiye'nin tanınması, oldukça önemli olmuştur. Sovyet Rusya'nın denetiminin ortadan kalkması ve Türk ülkelerinin bağımsızlığını ilk Türkiye'nin tanınması birlikteliği güçlendirici etkilere sahiptir.

Türk devletleri ve topluluklarının süreci bir başlarına mücadele vererek aşması, her geçen gün daha fazla ağırlaşmaktadır. Sovyetler Birliği dağılması ardından bu toplulukların birbirleriyle iletişim kurması önündeki engeller kalkmış birlikteliklerini yaşama aktarabilecekleri bir ortam doğmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, dış politikasında alternatifler arasından seçim ve fırsatları değerlendirmek adına Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlığına kavuşan Türk devletleriyle çok yönlü ilişkiler kurarak dış politikasında revizyonlar yapmış ve Türk devletleriyle yakın ilişkiler başlatmıştır. Turgut Özal'ın deyimiyle 'Türkiye'nin önündeki hacet kapıları açılmıştır'. Demirel'in söylemiyle; 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne yeni bir Türk dünyası oluşmuştur'. Türkiye ile Türk devletleri arasında gelişen ilişkiler siyasal, iktisadi, sosyo-kültürel mecrada, dinamizm kazanarak çok taraflı ve derin görünüm sergilemektedir. Bu işbirlik süreci ile bütünleşmeye gidilmesi ancak siyasal anlamda hükümetüstü kurumların varlığı ile olanaklı olabilecektir. İşte bu koşullar altında Türk dünyası, küresel sistemde denge unsuru ve güç odağı olma şansına sahip olabilecektir (Çağlar, 2018).

Günümüzde uluslararası sistemde kapsamlı bir dönüşüm yaşandığını ifade etmek olanaklıdır. Küresel güç rekabetinin belirginleştiği, bölgesel güçlerin alternatif odakları saptadığı ve dahası, çok kutuplu yeni bir dünyanın kuruluş sürecinde bulunduğu bilinen gerçekliktir. Dolayısıyla yaşanan bu değişim dönüşüm sürecinde Türk devletlerinin güç bloku oluşturması bölgesel istikrar açısından oldukça önemli görünmektedir.

3.2. ZİRVELER

Türkiye liderliğinde geliştirilen ilişkiler, 1992 tarihinde Türkiye'de yapılan toplantıyla resmi bir kimliğe sahip olmuştur. Bugüne değin TDT olarak bilinen uluslararası teşkilat ilk olarak, 1992 tarihinde Ankara'da yapılan toplantıyla adını 'Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi' şeklinde uluslararası kamuoyuna ilan etmiştir (Amirbek, 2017).

Ardından, 2009'a kadar oluşuma üye Türk Devletlerde sekiz defa zirve yapılarak, hedefler ve amaçlar bağlamında düşünceler geliştirilerek çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. 2009'da ise Nahcivan'da yapılan dokuzuncu Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi fiilen var olan durumun kurumsallaştırılması kararı için; Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan arasında 'Nahcivan Anlaşması' imzalanarak yürürlüğe girmiştir.

2010'a değin devam eden zirvelerde, amacın uluslararası bir örgüt kurmak olduğu konusuna açık şekilde yer verildiği görülmektedir. Bununla birlikte zirveler arası süreçlerde alınan kararlarda ve yapılan girişimlerde anlaşılacağı üzere nihayetinde çalışmaların tek hedefinin iş birliğinin sürdürülmesi değildir. Bu işbirliğinin kurumsal hale getirilmesi olduğunun izlerini görmek olanaklıdır. 18-19 Ekim 1994 tarihinde İstanbul'da yapılan ikinci zirvede görüşülen bir konu bu duruma en iyi örnek olacaktır. Zirve sonucunda imzalanan bildirinin 23. maddesi açıkça 'danışma organının' oluşturulması konusundadır. Zira Başkanların, Zirve Toplantısı kararları uygulamasını kontrol etmek ve daha sonraki Zirve Toplantısı hazırlıkları için Dışişleri Bakanları ya da uygun buldukları üst düzey görevliler, belirlenen aralıkla istişarelerde bulunmaları konusunu karara bağlamışlardır. Devamlılığa işaret edilen bu durum, aslında bir sekreterlik uygulamasını göstermektedir.

2021 tarihinde yapılan Türk Konseyi Sekizinci Zirvesi, oluşumun adının Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) şeklinde olması doğrultusundadır. Türk Devletleri Teşkilatı üyesi devletlerarasında ticaret, ulaşım, gümrük, kültürel, eğitim, sağlık alanı, tarım ve turizm gibi pek çok iş birliği konuları vardır.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın anlaşılması adına, oluşumun kuruluş süreci bağlamında gerçekleşen Türk Topluluklarının Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirve Toplantıları, 2009 yılı Nahcivan anlaşmasıyla ile kurumsallık kazanan Türk Devletleri Teşkilatı organları ve son olarak da Teşkilatın yardımcı kuruluşlarından söz etmek gerekecektir. Türk Devletleri Teşkilatı, hükümetlerarası bir kuruluş olarak uluslararası sistemde önemli bir kazanımdır. Uzunca bir süreçte sosyalist etki altında kalan Türk devletlerinin pek çok alandaki entegrasi Sovyet Rusya'yladır. Devletler SSCB yıkılması ardından bağımsızlık elde etmelerine

karşın; ekonomi, eğitim, sanayi ve benzeri birçok konuda Rusya'ya bağımlıdırlar. (Şahin, 2015)

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurucu üyeleridir. 2009 yılında Özbekistan birliğe tam üye olmuştur. Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci ülke statüsündedir. 1990 yılı başında Türkiye bağımsız Türk devletlerinin ekonomik anlamda da bağımsızlıklarının sağlanması adına birçok anlaşmaya imza atmıştır (Şimşir, 2001).

Bu ülkeler ve Türkiye; dilde, tarihte ve kimlikte ortaklığa sahip olmakla Türk Birliği amacına ynelse dahi bu yol uzun ve zorlu olacaktır. Türk dünyası bütünleşme süreci Türk toplumlarının; Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayları, Türkçe Konuşan lkeler Devlet Başkanları Zirve Toplantıları, Türk Dili Konuşan lkeler İş Birliği Konseyi bağlamında gerçekleştirdikleri çalışmalarla adım adım günümüzdeki duruma gelmiştir (Feyziyev, 2016).

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları ardından birliktelik düşüncesinin yaşıma geçirilmesine adına, Türk Devlet ve Toplulukları İşbirliği Vakfı liderliğinde on bir defa kurultay düzeyinde toplanılmıştır. Kurultaylara 1993 tarihinde İzmir, 1994 ve 1995 yıllarında yine İzmir, 1996 yılında Ankara, 1997 tarihinde İstanbul, 1998'de Bursa, 1999'da Pamukkale-Denizli, 2000 yılında Samsun, 2001 yılında İstanbul, 2006 tarihinde Antalya ev sahipliği yapmıştır. Son kurultay ise Türkiye'de olmayıp İlham Aliyev liderliğinde 2007 tarihi itibarıyla Bakü'de yapılmıştır. Genel olarak kurultaylarda yönetim, bilim, teknoloji, ticaret ve hukuk alanlarında kurulan komisyonlar çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Kurultayların ncelikli amacı kardeşlik ve iş birliğinin geliştirisini sağlamak olmaktadır. Bu doğrultuda ülkelerin bağımsızlıklarına saygı göstermek, iç işlerine karışmamak ve karşılıklı iyi ilişkiler oluşturulması önemlidir. Böylece Türk Devletleri Teşkilatı, 1992'den bu yana toplanan, Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri sonucunda dile getirilen ortak siyasal irade doğrultusunda kurulmuştur.

Bu oluştm Türk devletlerinin ortak iradeleri ile 'Türk Dili Konuşan lkeler İşbirliği Konseyi' ya da kısaca "Türk Konseyi" şeklinde resmiyet kazanmıştır. Bu bağlamda yeniden yapılandırılan oluştm; Devlet Başkanları Konseyi, Dışışleri Bakanları Konseyi ve Aksakallar Konseyi şeklinde organlara sahiptir. Ayrıca rgtn, İstanbul

merkezli Sekreterlikten ve Kıdemli Memurlar Komitesinden oluştuğu görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2024).

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 2010 yılında resmîyet kazanması ardından önemli kararlar almıştır. Türk dünyasının kültür ve tarihsel değerlerini korumak, bölgesel ve devletlerarasında güven ortamı kurulması, siyasal ilişkileri geliştirmek, istikrar ortamı oluşturmak, sosyal ve ekonomik ilişkilerin geliştirmek bunlardan bazıları olmaktadır. Ayrıca Konsey, 2010'da Türkiye'de yapılan kuruluş toplantısından sonra 2011'de Kazakistan Almatı'da, birinci zirvesini gerçekleştirmek amacıyla çeşitli kararlar almıştır. Bununla birlikte, üye devletlerin iş insanlarını buluşturularak Türk İş Konseyi'nin kuruluşu da gerçekleştirilmiştir. İkinci zirveyse, 2012 tarihinde Kırgızistan başkenti Bişkek'te 'Bilim, Eğitim ve Kültürel İşbirliği' konulu olarak yapılmıştır. Bu zirvede, Türk Konseyi örgütlenmesine yeni bir takım resmi organlar eklenmesi kararı alınmıştır. Zirve sonunda; Kazakistan Astana'da Türk Akademisi kuruluşuna, Azerbaycan başkenti Bakü'deyse Türk Kültür ve Miras Vakfı oluşturulması için kararlar alındığı ve uygulamaya geçilmiş olduğu görülmektedir. Bu ikinci Zirve'de 'Mali Esaslar Anlaşması' yapılarak Türk Konseyi Sekreteryası kurumsallaşması yönünde adım da atılmıştır. Zirvelerden üçüncüsü ise, 2013'te Azerbaycan Gebele kentinde 'Ulaştırma' başlığı ile yapılmıştır. Konsey üyesi devletlerin dışişleri bakanlıklarıyla işbirliği adına protokoller de yapılmıştır. Dördüncü zirveyse, 2014 tarihinde Türkiye'nin Bodrum kentinde Turizm konusuyla yapılmış olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu zirveye Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov da gelmesi önemini artıran bir gelişme olmuştur. Zirve bildirisine göre; 'Bölgesel Diaspora Merkezlerinin' kurulması, İpek Yolunda var olan Türk devletleri turizm potansiyeli kapsamında Modern İpek Yolu turlarının düzenlenmesi için 'Turizm Ortak İşbirliği Protokolü' yapılmıştır (Çınar & Uzun, 2023, s. 141-156).

Zirvelerden beşincisiyse 2015'te Kazakistan başkenti Astana'da 'Medya ve Enformasyon Teknolojileri' konusuyla düzenlenmiştir. Bu zirvede Türk Kültür ve Miras Vakfıyla Türk Akademisine ilişkin kararları görmek olanaklıdır. Ayrıca Türk Sporları ve Göçebe Kültür Merkezine ilişkin anlaşmalar da imzalanmıştır.

Kırgızistan'daki altıncı zirvede 'Gençlik ve Spor' konusu masaya yatırılmıştır. Zirveye Macaristan gözlemci olarak katılım sağlamıştır. Zirve sonunda Türk Konseyi'nin

Budapeşte’de ‘Temsilcilik Ofisi’ kurulmuştur. Zirvelerden yedincisi 2019 tarihinde Azerbaycan Bakü’de ‘Kobilerin destekleri’ konusuyla yapılmıştır. Bu zirvede Özbekistan’ın Türk Konseyine üyeliği gerçekleştirilmiştir. Zirve bildirisinde, ‘Ortak Yatırım Fonu’ kurulması adına çalışmalar yapılması kararı alındığını görmekteyiz. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Bey’e Türk Dünyası birleştirilmesinde yürüttüğü çalışmalar adına Onursal Başkanlık ve Türk Dünyası Ali Nişanı verilmiştir. 2020 yılına gelindiğinde ise salgın nedeniyle Türk Konseyi olağanüstü çevrimiçi toplantı yapmıştır. Türk Konseyi ve gözlemci devletler, küresel salgına karşı ortak tedbirleri değerlendirerek salgın nedeniyle oluşabilecek etkilerden korunmaya yönelik çalışmalar yapmışlardır. Sekizinci zirvede 2021 yılında Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler konusu İstanbul’da masaya yatırılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı ve TDT’nin Onursal Başkanı Nursultan Nazarbayev zirveye çevrimiçi olarak katılmıştır. Bu toplantıda örgütün adının ‘Türk Devletleri Teşkilatı’ yapılması kararı alınmıştır. Türkmenistan da gözlemci üye olmuş ve 2022 yılında tam üye olacağı duyurulmuş ancak süreç devam etmektedir. Ayrıca teşkilat dışındaki devlet ve kuruluşlarla işbirliği oluşturulması konusundaki yol ve yöntemler belirlenmiştir. Buna ilaveten Teşkilatın dış yazışmaları ile TDT’nin amaçlarını belirleyen Türk Devletleri Teşkilatı 2040 Vizyon belgesi imzalanmıştır.

3.2.1. 2040 Vizyon Belgesi ve Dönüşüm

TDT’nin 8. zirvesi bilindiği gibi 2021 tarihinde Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler başlığı ile İstanbul’da düzenlendi. Kuruluşun adı, Türk Devlet Teşkilatı olarak değiştirildi. Zirve, geniş ve üst düzey katılım ile gerçekleşti. Bu zirveye Türkiye, Kırgızistan, Azerbaycan, Kazakistan ile Türkmenistan ve Macaristan katılım sağladı. Zirveye kadar tarafsızlığını öne süren Türkmenistan’ın gözlemci üye olması, bu döneme kadar mesafeli duruşunu koruyan Özbekistan’ın toplantıya katılımı önemli gelişmeler olarak görülmektedir. Toplantıda ‘Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi’nin’ kabul edilmesi zirveye ayrıca değer katmıştır. Öte taraftan Kuzey Kıbrıs’ın gözlemci üyeliğine kapı açılması önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Çınar & Uzun, 2023).

Diğer önemli bir konu da Zengezur Koridoruyla Hazar Geçişli Orta Koridorun etkinliği adına Azerbaycan’a destek olunmasıdır. Toplantı da ekonomi ve sektörel

işbirliklerinin gündeme gelmesi ve 2040 Vizyon Belgesinde sektörel öncelikler üzerinde durulması ve Türk bütünleşmesinin kurumsal yapısı olan Türk Devletleri Teşkilatının kuruluşunu belirleyen değerlerden fonksiyonelist bir dönüşüm geçilmesi adına önemli görülebilir. Kısacası 8. Zirvede alınan kararlar ile Teşkilat dönüm noktası yaşamıştır. Sonuç Bildirisi'nde Türk toplulukları arasında işbirliğinin geliştirilmesi bağlamında yeni bir yol oluşturulmuştur. Bildiri başlıkları şunlardan oluşmaktadır:

Dış politika, siyasal konular ve güvenlik konularında işbirliğini güçlendirmek

Ekonomi ve bu doğrultuda sektörel işbirliği çalışmaları yapmak

Toplumsal işbirliği doğrultusunda adımlar atmak

Türk dünyası kurumsal işbirlikleri

Üçüncü taraflar ile işbirlikleri

Zirvede, Türk dünyası ortak çıkarlarının bölgesel ve küresel düzeyde desteklemesi zorunluluğuna ve Kuruluşun taahhütlerine işaret edilmiştir. Bu zirvede altı çizilen önemli konular; Siyaset, Dış Politika ve Güvenlik, Ekonomik ve Sektörel İş Birliği, Toplumlarla İş Birliği, Kurumsallık ve Üçüncü Taraflar ile İş Birliği şeklindedir. Zirve teması Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler olarak tanımlansa da birçok alanda dönüşüme açık ve kurumsallığı artırıcı kararlar alındığı görülmektedir. Türk Dünyası amacının gerçekleştirilmesi adına Kuzey Kıbrıs'ın da Teşkilatta olması önemlidir. Zirve Bildirisinde Türkiye'nin Kıbrıs'ın teşkilata katılması talebini tanıdıklarına vurgu yapılmıştır. Ayrıca Kırgızistan'ın anayasal reformlarının TDT üyelerince olumlu karşılandığı belirtilmiştir. Kırgızistan'daki demokratikleşme sürecine destek vurgusu yapılmıştır. Zirve Bildirisinde, TDT Üyesi ve Gözlemci ülkeler arasındaki Covid-19 dolayısıyla oluşturulan ikili dayanışma ve iş birliğinin devamına yönelik vurgular da bulunmaktadır.

Zirvede ayrıca Afganistan'daki güvenlik problemlerinin sadece bu devletin bulunduğu Güney Asya için değil bütün bir Avrasya bölgesine tehdit oluşturduğu üzerinde durulmuştur. Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi, TDT 8. Zirvesiyle 2021'de Devlet Başkanları tarafından kabul edilerek küresel düzeydeki gelişmelerin ülkelerin üzerindeki olumsuz etkilerin üstesinden gelebilmek adına stratejik bir vizyon gerekliliği üzerinde durmaktadır. Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi bölgesel ihtiyaçlar

kapsamında, uluslararası sistemdeki değişimleri de dikkate alarak bir yol haritası belirlemektedir. Belge, teşkilatın gücünü Türk Toplumlarının ortak dil, kültür ve tarihlerinden aldığına işaret ederek fonksiyonelist işbirliği alanlarına da geniş ölçüde yer vermiştir. Bu doğrultuda Üyeler arasındaki sermaye, teknoloji, hizmet ve serbest dolaşım kapsamında çalışmalar yapmak, iktisadi büyüme politikaları geliştirmek, ortak altyapı projeleri oluşturması ve finansmanda çözümler oluşturmak, bölgesel yatırımların teşviki, gençlerin ve kadınların desteklemesi gündeme getirilmiştir. Belgede Zengezur Koridoru'nun önemi de tartışılmıştır. Bu durum, İkinci Karabağ Savaşı sonrası Türkiye ve Azerbaycan'ın bölgesel barışın oluşturulması, işbirliği, kalkınma ve refaha yönelik çalışmaları olarak nitelenebilir. Zengezur Koridoru'nun açılması, demiryolu ve karayollarının kullanıma girmesi Ermenistan için de olumlu sonuçlar verecektir. Vizyon Belgesinde üye devletlerin amaçları arasındaki Bilgi İletişim Teknolojileri kapsamında politikaları uyumlu hale getirmek sağlık, ulaşım, eğitim ve ticarete önem verilerek e-devlet alanında projeler geliştirmek, uzay çalışmaları alanında bilimsel iş birliğini desteklemek ve siber güvenlik alanında iş birliğini desteklemek de vardır. Vizyon belgesinde yer alan önemli bir konu da enerji olmaktadır. Fonksiyonelist etki oluşturmak adına öncelikli sektör belirleme de enerji önemli görünmektedir. Son durumda Avrupa'da gerçekleşen enerji krizlerini hesaba kattığımızda Türk dünyasının yürütecekleri enerji alanındaki ortak çalışmalar ekonomik katkısıyla birlikte siyasal ve güvenlik alanlarına da çözümler sunacaktır. Diğer taraftan belge; Sürdürülebilir tarımsal kalkınma için birlikteliği arttırmak, organik tarım uygulamalarını geliştirmek ve bu sektörde uluslararası kurumlarla etkin iş birliği oluşturmanın gerekliliği üzerinde durmuştur ki tarımın stratejik önemini de düşündüğümüzde belki de üzerinde durulması gereken en önemli sektör olacaktır. 2040 Vizyon Belgesi üçüncü taraflarla iş birliği bağlamında uluslararası kuruluşlar ile iş birliğini geliştirmek, insani yardım ve kalkınma konusunda da öneriler getirmektedir.

3.3. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

Türk Devletleri Teşkilatı, üyeler ile olan ilişkileri ve etkinliklerine bakıldığında tartışmasız uluslararası örgüt niteliğine sahiptir. Buradaki soru, Türk Devletleri Teşkilatı'nın örgütsel tasnif bağlamında nasıl konumlandırılması olacaktır. Objektif bir analiz yapmak adına uluslararası teşkilatlanmaların tasnifine eğilmek gerekecektir. Bildiğimiz gibi örgüt, belirli amaç ve hedefleri gerçekleştirmek adına uyumla bir araya

getirilmiş kurum ve kişilerden meydana gelen oluşumdur. TDK'ye göre 'ortak amacın ya da bir işin gerçekleştirilmesi adına bir araya getirilmiş kurum ve kişilerden oluşan birlik, teşkilat' şeklinde ifade edildiğini görmekteyiz. Toplum bilimlerinde ise önceden belirlenen amacı gerçekleştirmek veya bir faaliyeti yürütme adına insanların katılımı ile oluşan ya da toplumsal ilişkiler bağlamında tüzel kişiliği, kurumsal kimliği ve fiziki varlığı bulunan yapılardır şeklinde tanımlanabilecektir. Uluslararası örgüt tanımında ise kavramsal olarak örgüt uluslararası sistem üzerinden açıklanıp boyutlandırılmaktadır. Uluslararası örgüt, fiziki bir varlık şeklinde oluşur, kurumsal kimlik belirlenip, tüzel kişilik kazanır (Ateş, 2014, s. 23)

Yapılan antlaşmalarla birden fazla devletin aralarında oluşturdukları uluslararası örgütler, hükümetleri aşan işbirliklerinin var olması ve artırılması yolunda önemli katkılar sağlamaktadır. Uluslararası politikanın birincil aktörleri devletlerdir. Sonrasında ise ikincil aktörler olarak örgütleri sayabiliriz. Örgütleri, iki ve daha fazla devletleri kapsayan, üyeleri arasındaki antlaşma ile var olan süreklilik ilişkisine sahip oluşumlardır, şeklinde tanımlamak daha kapsayıcı olacaktır. Süreklilik adına devletlerarasında iletişim kanalının oluşturulmasına katkı sağlamakta, çatışmaları en aza indirgeyerek problem çözümleri bağlamında politikalar geliştirilmesine olanak sunmaktadır. Diğer şekliyle, uluslararası örgütleri; devletlerin uluslararası sistem içerisinde aktör olarak istemlerinin diğer aktörlerce kabulünü sağlamak, ulusal çıkarların korunmasını ve güçlerinin artırılması adına gerçekleştirdikleri tüzel kişilikler şeklinde de açıklayabiliriz. Devletlerin ortak çıkarı ekseninde olmayan girişimlerin engellenmesi ve ortak çıkarla ilintili olanın uygulanmasının sağlanması amacıyla oluşturulan kuruluşlara uluslararası örgüt denilebilecektir. Birçok farklı tanım verilebilecek bu örgütler genelde; dünya çapında ya da bölgesel boyutta genel veya özel nitelikli hedeflere varmak için birden çok devletin belirlenen ortak amaçları bağlamında kurdukları oluşumlar olarak nitelenebilir. Farklı hedefler doğrultusunda kurularak, kuruluş sürecinde devletlerin iradesiyle karar almada etkinlik gösteren bu örgütler, kolektif katılım temelinde yapılanma olmaktadır. Ulus devletlerin var olması ile sistemdeki hâkimiyetleriyle kendini gösteren uluslararası örgütler, daha çok güvenlik konusu temelinde gelişme göstermişlerdir (Ateş, 2014)

Tarihsel açıdan uluslararası anlamda her ne kadar çok eski zamanlara kadar gitse de modern anlayışla, özellikle I. Dünya Savaşı sonralarında barış, güvenlik ve işbirliği oluşturmaya dönük amaçla kurulan örgütlere ya da teşkilatlara tanık olmaktadır. Bu

anlamda örgütlerin 19. yüzyıl başında anlam kazandığını ve temellendiğini söyleyebiliriz. 1814 Viyana Kongresiyle oluşumu sağlanan ‘Avrupa Uyumu’ bu alanda ilk olma özelliği göstermektedir. Devamında ise Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler, NATO, IMF ve Avrupa Birliği bunlara örnek olarak verilebilecektir. Kısacası örgütlerin 19. yüzyıl başında anlam kazandığını ve temellendiğini görebilmekteyiz. Yine benzer şekilde 20. yüzyıl itibariyle Lahey Konferanslarının da önemli olduğu söylenebilir. Bu örgütlenmeler üyelerinin siyasal, ekonomik, kültürel, sosyal ve güvenliğe ilişkin ortak çıkarlarını en üst seviyeye çıkartmak adına kurulmuşlardır. Bu anlamda 20. yüzyılda kapsam alanı ve etkinliği en geniş örgütlenme Milletler Cemiyeti şeklinde ifade edilebilecektir (Hasgüler & Uludağ, 2012, s. 51-52).

Uluslararası örgüt bağlamında ikinci olarak önem taşıyan yapı ve halen varlığını koruyarak devam ettiğine tanık olduğumuz oluşum Birleşmiş Milletler Teşkilatıdır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünya barışı ve güvenliği amacı ile kurulan bu teşkilat, çeşitli eleştirilere maruz kalmasına karşın varlığını devam ettirmektedir. (Rüma, 2014, s. 371-406)

İkinci Dünya Savaşı sonrası küresel boyutta örgüt sayısında da önemli artışları görmek mümkün olmaktadır. Fonksiyonları açısından belirli sorun yaşansa da, uluslararası örgüt yapıları ve işleyişlerinin takip edilmesi, alandaki araştırmacılar açısından zorlayıcı bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle bu örgütlerin ya da teşkilatların kurulmalarından daha çok istikrara sahip olup olmadıkları anlam taşımaktadır. Uluslararası teşkilatların tasnifi çeşitli ölçütler üzerinden olabilmektedir. Genel bir söyleyişle uluslararası örgütleri, hükümetler arası örgüt ve hükümetler dışı olarak ayırmak olanaklıdır. Farklı ölçütlerle yapılan sınıflandırmalardaysa birçok örgütün nasıl bir tasnife ya da sınıflandırmaya tabi tutulacağını bir sorun oluşturduğunu görmek olanaklıdır. Bu şekildeki bir tasnif bilimsel niteliğe sahip olup çeşitli yaklaşımlar ile belirlendiğini söyleyebiliriz. Örnek verilecek olursa; uluslararası örgütler amaçlarına göre, genel ve özel amaçlı, süresine göre sürekli ve geçici, coğrafi açıdan küresel ve bölgesel, faaliyetlerine göreyse ekonomik, teknik, siyasi ve güvenlik bakımından ayrılabilir (Dedeoğlu, 1998).

Bir teşkilatın uluslararası nitelik kazanması beş unsurla birlikte değerlendirilir. Bu unsurlar; kuruluş antlaşmasına sahip olmak, tüzel kişilik, kurumsallık, işlevsellik, işbirliği sağlamak şeklindedir (Çağiran, 2013, s. 7-13).

Bu sözünü ettiğimiz kriterler doğrultusunda bir örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı, Nahcivan Antlaşmasıyla kurulmuştur. Bu antlaşmanın 1. maddesi ortaya çıkan oluşumu kuruluş şeklinde nitelendirmiştir. Bu durum kuruluş üyesi devletlerin, serbest iradeleriyle gerçeklik kazanmıştır. Dolayısıyla oluşum, bir teşkilatlanma şeklinde, kurucu antlaşma sonucu, uluslararası hukuki kişilik olarak nitelenebilir. Yine bu bağlamda oluşum, uluslararası sistemdeki aktörlerce tanınmış olduğu görülmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı etkinliklerini örgüt tüzel kişiliği üzerinden yapmaktadır. Bu kişiliğin organlarını; Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Sekreteryaya, Kıdemli Memurlar Komitesi ile Aksakallılar Konseyi oluşturmaktadır. Örgüt işlevleri kurucu antlaşması 2. maddesiyle düzenlenmiştir. Teşkilatın nasıl bir uluslararası örgüt olarak değerlendirilebileceği konusu ise; bölgesel bir nitelik taşıdığı, açık kapı politikası izlediği, Türk tarihsel kültürünü taşıyan ülkelerin üye olabileceği, ancak gözlemci üye statüsüyle de üye kabul ettiği şeklinde nitelenebilir (Erkine, 2022).

Türk Devletleri Teşkilatı birçok örgütle işbirliği içerisinde. İslam İşbirliği Konferansı, Dünya Sağlık Örgütü ve AGİT bunlardan bazılarıdır.

3.3.1. Örgütsel Yapı

Türk Devletleri Teşkilatı oluşumunun esasında, 1992’de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ile başlamış olduğu görülebilir. Devamında, 2009 tarihinde Nahcivan Antlaşması ile Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi şeklini aldığını görmekteyiz. Daha sonra 2021 tarihinde de Türk Devletleri Teşkilatı şeklinde uluslararası kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. 2008 tarihinde Bakü’de Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), 2009 tarihinde Nahcivan’da yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyiyle başlatılan iş birlikteliği 2021 tarihinde yapılan Türk Keneşinde, Türk Devletleri Teşkilatı şeklinde isimlendirilmesiyle beraber uluslararası tüzel kişiliğe evrildiği görülebilmektedir. Nahcivan Antlaşması birinci maddesi, teşkilatın uluslararası bir kuruluş şekline sahip, ‘iş birliği mekanizması’ ifadesine yer vermektedir. (R.G., 2010: 27642). Fakat Teşkilatın ‘uluslararası kuruluş’ şeklinde belirtilmesiyle birlikte bazı özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Öncelikle uluslararası örgütlerin; kuruluşunun

ortak iradeye dayanması, antlaşmayla oluşturulması, üyelerinden farklı bir tüzel kişiliğinin olması, fonksiyonel yapıya sahip olması, ortak amaçlar ile hedef bağlamında iş birliği gerektiren bir içeriğe sahip olması söz konusu olmalıdır. Bu kriterler ekseninde TDT yapısı incelenmelidir. Bu Teşkilatın uluslararası kuruluş şeklinde etkinliklerini sürdürebilmesi de organlarının varlığına bağlıdır.

Türk Devletleri Teşkilatı organlarının; Nahcivan Antlaşması ve Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekretaryasına Dair Ev Sahibi Ülke Anlaşması doğrultusunda oluşturulduğunu görmekteyiz. Diğer taraftan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Tüzüğü, Türk Dünyası Zirveleri Sonuç Bildirileri, Türk Devletleri Teşkilatı Usul Kurulları, Türk Dünyası 2040 Vizyonu, 2022-2026 Türk Devletleri Teşkilatı Stratejisi teşkilatın düzenlemesinde etkilidir. TDT yapısı itibariyle uluslararası kişiliği olan bir örgüttür. Tüzel kişiliği bağlamında TDT uluslararası hak sahibi olduğunu, hukuksal eylemlerde bulunabileceği ve işlemler tesis edebileceği, yükümlülükler üstlenebileceğini görmekteyiz. Teşkilat; üye ülkelerin ortak iradeleriyle, uluslararası hukuk doğrultusunda, Nahcivan Antlaşmasıyla kuruluşu gerçeklik kazanmıştır. Oluşumun, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Zirvesiyle temelleri atılmış ve iş birliğine dayalı olacak şekilde tesis edilmiş olduğunu ifade edebiliriz. TDT etkinliklerini organları vasıtasıyla gerçekleştirmektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025). Daha önceden de ifade edildiği üzere Türk Devletleri Teşkilatı, kurucu antlaşması ile belirlenen kurumsallaşmış bir görünümü vardır:

3.3.1.1. Devlet Başkanları Konseyi

Karar organı olarak faaliyet göstermektedir. Üyelerin devlet başkanlarından meydana gelmektedir. Türk Devletleri Teşkilatının Dönem Başkanlığı bir takvim yılı boyunca (İngilizce alfabetik sıraya göre belirlenmiş olan) Üye Ülke tarafından üstlenilmektedir.

Dönem Başkanlığını üstlenen ülkenin Devlet Başkanı, Türk Devletleri Teşkilatının da Dönem Başkanıdır. Dönem Başkanlığının çalışmaları, ilgili ülkenin Dışişleri Bakanlığı tarafından yerine getirilmektedir.

Şu durumda Teşkilatın Dönem Başkanlığı Kasım 2024'te Bişkek'te düzenlenen Liderler Zirvesi ile Kazakistan Cumhuriyeti'nden Kırgız Cumhuriyeti'ne geçmiştir. 2025 yılında ise Azerbaycan'da düzenlenecek Zirveye kadar Kırgızistan tarafından

yürütülecektir. Devlet Başkanları Konseyi dönem başkanlığını, Teşkilat üyesi devlet başkanları sırayla yapmaktadır. Toplantılar yılda bir defa olağan şekilde yapılmaktadır. Olağanüstü toplantılar ise, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Çalışma Esaslarına atıfla üye devletlerden her biri on gün içinde olağanüstü toplantı bildirimine itiraz etmez ise yapılacaktır, şeklindedir. Kararlar, oy birliğiyle alınmaktadır. (Erkine & Eray, 2022)

Nahçıvan Anlaşması'nda belirtilen, Devlet Başkanları Konseyi'nin görev ve yetkileri şunlardır:

- Uluslararası sorunların çözümüne yönelik, üye ülkeler arasındaki etkileşimi değerlendirmek,
- Türk Devletleri Teşkilatı'nın öncelikli iş birliği alanlarını belirlemek,
- Türk Devletleri Teşkilatı'nın faaliyetlerini değerlendirmekdir.

3.3.1.2. Dışişleri Bakanları Konseyi

Kuruluş antlaşmasının 6. maddesine göre gündeme aldığı konuları görüşmek, uluslararası sorunları değerlendirmek ve sekretaryanın mali yapısını ve raporunu onaylamak görevleri ile donatılmıştır. Devlet Başkanları Konseyi toplantılarının yapıldığı yerde toplantılarını gerçekleştirir. Olağanüstü de toplantılar yapabilmektedir. Üye devletlerin üçte ikisinin katılımları ile toplanıp kararlarını oy birliğiyle almaktadır.

Türk Devletleri arasındaki siyasi birlikteliğin ana mekanizması, Devlet Başkanlarının yıllık olarak düzenlenen Zirveleridir. Üye Devletlerin Dışişleri Bakanları, Zirve çerçevesinde düzenli şekilde Dışişleri Bakanları Konseyi toplantılarında bir araya gelirler. Dışişleri Bakanları, bazı uluslararası etkinlikler sırasında sıklıkla bir araya gelerek karşılıklı olarak öncelikli konuları görüşmek üzere ek toplantılar da düzenleyebilir. Bu bağlamda, 2011 tarihinden bu tarafa Birleşmiş Milletler Genel Kurullarının oturumlarında her yıl gelenekselleşmiş olarak gayri resmi Dışişleri Bakanları toplantıları da düzenlenmekte olduğu görülmektedir.

Dışişleri Bakanları ayrıca olağanüstü olarak da toplanabilmektedirler. Olağanüstü Dışişleri Bakanları Konseyi toplantılarından birincisi 2019 tarihinde düzenlenen

Bakü'deki Zirve'de Devlet Başkanlarının aldıkları kararları takip ve uygulanmasını sağlamak için 6 Şubat 2020'de yapılmıştır.

Ayrıca 27 Eylül 2021'de de İstanbul'da Afganistan gündemi ile bir başka Olağanüstü Toplantıda bir araya gelerek, Afganistan'ın durumu ve bunun bölgesel ve küresel etkileri hakkında görüş alışverişinde bulundular. Tarafların, Afganistan'ın yeniden terörizm için güvenli bir liman haline gelmemesine ve Afganistan kaynaklı düzensiz göç akışının önlenmesine, insan haklarına saygı gösterilmesine yönelik uluslararası toplumun Afganistan'da istikrar ve insani yardımın çeşitli boyutlarına yönelik değerlendirme de bulunmuş olduklarını görebiliriz.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Dışışleri Bakanları Konseyi, Teşkilat Başkanlığını yürüten Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanının girişimiyle Kazakistan'daki durumu görüşmek üzere 11 Ocak 2022'de olağanüstü bir video konferansla toplantı gerçekleştirilmiştir. 17 Ekim 2022 tarihinde İstanbul'da düzenlenen bir diğer DBK Olağanüstü Toplantısında 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta yapılacak Devlet Başkanları Zirvesi'nin hazırlıkları ve gündemi ele alınmış ve Teşkilatın gündemindeki acil konular hakkında görüş alışverişinde bulunulmuştur. Ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı Dışışleri Bakanları Konseyi, Mart 2023'de de TDT Olağanüstü Zirvesi sırasında Devlet Başkanları tarafından görüşülecek gündem maddeleri üzerinde çalışmaları yürütmek amacıyla Olağanüstü olarak Ankara'da toplanmıştır.

Dışışleri Bakanları Astana'da 3 Kasım 2023'de düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı 10. Zirvesinden önce, Devlet Başkanları tarafından imzalanacak belgelere son şeklini vermek ve Teşkilat gündemi konularını görüşmek için bir araya geldiklerini görmekteyiz.

3.3.1.3. Kıdemli Memurlar Komitesi

Sekretaryada görevlendirilecek personeli onaylamak gibi görevi vardır. Her üye devlet bu komitede görev yapacak temsilci belirler. Sekretarya ile uyumlu bir şekilde çalışmalarını yürütür.

3.3.1.4. Aksakallar Konseyi

Konsey aksakalları üye ülkelerin saygın kişilerden oluşmaktadır. Üye Devletler, Türk Konseyi'nin kuruluşunu gerçekleştirirken Türk tarihi ve kültürü bağlamında bir

danışma-istişare kurulu olarak Aksakallar Konseyi'nin (AK) oluşturulmasına karar vermişlerdir. AK, Devlet Başkanları Konseyi (DK), Dışişleri Bakanları Konseyi (DBK), Kıdemli Memurlar Komitesi (KMK) ve Sekretarya ile birlikte Türk Konseyi'nin organlarından birisi olarak Nahçıvan Anlaşması'nda yer aldığı görülmektedir. Özellikle bürokratik, devlet ve akademik dünyadan büyük tecrübeye sahip üst düzey üyeleriyle AK, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) kapsamında Türk Devletleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla DK ve DBK'ya görüş, program, , proje, tavsiye ve teklifler sunmaktadır.

Aksakallar Konseyinin temelde hedefi, Üyelerin toplumlarının kültür, tarih, dil ve geleneklerinin, ahlaki değerlerinin korunmasını ve geliştirilmesini desteklemektir. Bu amaçla, AK üyeleri uluslararası seminerlere, konferanslara, çalıştaylara ve Üye devletlerarasında işbirliğini oluşturmayı amaçlayan etkinliklere katılır. AK ayrıca devlet başkanları tarafından verilen diğer görevleri de yürütür.

11 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen TDT 8. Zirvesinde kabul edilen bazı değişikliklerle yapısı güçlendirilen TDT AK bugüne kadar 16 kez toplanmıştır. Son toplantısıysa 29 Kasım 2024 tarihinde Macaristan Budapeşte'de gerçekleştirilmiştir.

Hâlihazırda her Üye ve Gözlemci Devlet, kendi vatandaşları arasından Türk Dünyasında saygınlığı olan bir kişiyi dört yıl için bir dönem Aksakallar Konseyi'ne atamaktadır. Yeni yapısında Konseyin, İcra Kurulu Başkanı olarak görevlendirilen bir Başkanı da bulunmaktadır. Sekretaryaya ev sahipliği yapan en yaşlı ülke olarak Türkiye, AK'nin ilk başkanını atamış olup, bunu resmi isimlerinin İngilizce alfabetik sırasına göre diğer üyeler takip etmesi kararlaştırılmıştır. Başkan, TDT ve Türk İşbirliği Teşkilatları (TÜRKPA, TÜRKSOY, Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı) ile Türk Devletleri İşbirliği Teşkilatları Koordinasyon Komitesi toplantılarında Aksakallar Konseyini temsil eder ve Üye Devletlerin onayıyla uluslararası teşkilatların toplantılarına katılım sağlar.

Konsey yılda iki kez toplanmaktadır ve kararlarını oybirliğiyle almaktadır. AK, ihtiyaç duyulması durumunda Başkan'ın çağrısı veya Konsey üyelerinden birinin istemi üzerine olağanüstü olarak da toplanabilir. Konseyin kararları öneri niteliğinde olup Konsey sekretarya hizmetlerini TDT Sekretaryası karşılar.

3.3.1.5. Sekretarya

Sekretarya daimî faaliyet gösteren bir organdır. Genel Sekreter'in 3 yıl için Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından onaylanarak ataması yapılır. Yardımcılarının da üye ülkelerce ataması yapılmaktadır. Kurulda görev yapan diğer çalışanlar, üye ülkelerin mevzuatları çerçevesinde atanmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında, organlarında ve sekretarya hizmetlerinde çalışanları, toplantının yapıldığı ülke tarafından diplomatik ayrıcalık ve muafiyetlerden yararlandırılır. Bildiğimiz gibi bu düzenlemeler 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi hükümleri kapsamındadır. Kurucu anlaşmadaki 10. madde Sekretaryanın görevlerini düzenlemiştir:

- Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi toplantıları ve örgüt dâhilinde yapılacak toplantıların düzenlenmesinde idari, örgütsel, protokol, teknik konuları düzenlemek,
- Taslakların hazırlığı, tasnifi, arşivlenmesini yürütmek,
- Taraflar ve diğer uluslararası teşkilatlar ile iletilen belgelerin ve bilgiler için takas bürosu olarak etkinlikte bulunmak,
- Türk Devletleri Teşkilatı ile ilgili bilgileri yayınlamak,
- Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Kıdemli Memurlar Komitesince verilecek diğer görevleri de yerine getirmek,
- Görevlendirilecek personelin tespitini gerçekleştirmek ve Kıdemli Memurlar Komitesi'nin onayına sunmak,
- Mali faaliyetlerle ilgili Kıdemli Memurlar Komitesi'ne raporlar sunmak.

Sekretaryanın, üye devletlerin tümünün onayı ile anlaşmalar imzalama, mahkemelerde temsil, mülk edinme ve satma, bankalarda hesaplar açma, nakit varlıklar üzerinden sözleşmeler yapma yetkilerine de sahip olduğu görülmektedir.

3.3.2. Türk Devletleri Teşkilatı Bayrağı

Türk Devletleri Teşkilatı'nın bayrağı 22 Ağustos 2012'de Bişkek'te düzenlenen İkinci Zirve sırasında Dışişleri Bakanları Konseyi'nin toplantısında kabul edilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın resmî bayrağı bir basın toplantısı ile tanıtılmıştır. Bayrak dört kurucu üye ülkenin ulusal bayraklarının sembollerini içermektedir. Bayrak, mavi rengini

ve sekiz köşeli yıldızını Azerbaycan'ın bayrağından alarak oluşmuştur (Türk Devletleri Teşkilatı Kazakistan'ın bayrağından, güneşini Kırgızistan'ın bayrağından, hilalini Türkiye'nin bayrağından, 2025).

3.3.3. Türk Devletleri Teşkilatı Türk İşbirliği Kuruluşları⁶

Türk Devletleri Teşkilatının TÜRKSOY, TÜRKPA, TTSO, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ile Türk Yatırım Fonu yakın işbirliği kuruluşlarıdır.

3.3.3.1. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)

TÜRKSOY, Türk Dünyası'nın UNESCO'su olarak bilinir ve 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin Kültür Bakanları tarafından imzalanan kuruluş anlaşması ile kurulmuştur. Kuruluşundan bu yana, TÜRKSOY, Türk halkları arasında kardeşlik ve dayanışma bağlarını güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek kuşaklara aktarmak ve dünyaya tanıtmak için etkinliklerde bulunmaktadır.

3.3.3.2. Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TURKPA)

Üye devletler arasında parlamentolar arası işbirliğini geliştirmek ve güçlendirmek amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Parlamento Başkanları tarafından 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da imzalanan İstanbul Anlaşması ile kurulmuştur.

TURKPA Sekreterliği Bakü'de bulunmaktadır ve uluslararası bir örgüt statüsüne sahiptir. Tarihi, kültürel ve dilsel yakınlığa dayanarak, örgüt parlamenter diplomasi yoluyla üye devletler arasında siyasi ilişkileri geliştirmeyi, üye devletlerin ulusal mevzuatlarını uyumlaştırmayı ve parlamentolar arası işbirliği ile ilgili diğer konularda karşılıklı faaliyetleri geliştirme amacını taşımaktadır.

TURKPA'nın en yüksek karar organı, tarafların Parlamento Başkanlarından oluşan Asambledir. Asamble Konseyi, taraflar arasındaki işbirliğinin gelişim yolları ile yöntemlerini belirler, Asamblenin amaç ve görevlerinin yerine getirilmesini düzenler. Asamblenin, hukuki ve uluslararası ilişkiler, ekonomik işbirliği, sosyal, kültürel ve insani

⁶ <https://www.turkicstates.org/tr>, Erişim: 06.03.2025

işler, çevre ve doğal kaynaklar olmak üzere dört sürekli ihtisas komisyonu bulunmaktadır. Komisyonlar, yetkili oldukları konuları değerlendirir, Asamble Konseyi tarafından alınan kararların ve Genel Kurullarda alınan kararların uygulanmasını sağlar, belgelendirmeyi değerlendirip komisyonlara sunulan önerileri inceler, Genel Kurul oturumlarında sunulmak üzere raporlar ve öneriler hazırlar.

Üye devletlerarasında yasama işbirliğini teşvik etmekle birlikte, ilgili alanlarda raporlar ve öneriler kabul eden TURKPA, komisyon çalışmalarına profesyonel katkı sağlamak amacıyla uzman çalıştayları düzenlemektedir. Parlamentolar arası işbirliği ile ilgili çeşitli konularda uluslararası konferanslar ve forumlar yapar. TURKPA ayrıca, üye devletlerdeki seçimleri izlemek amacıyla uluslararası seçim gözlem misyonları yürütmektedir ve bu gözlemler, ilgili ulusal mevzuat ve uluslararası standartlarla uyumluluğu sağlamak amacını taşımaktadır.

3.3.3.3. Türk Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği (TTSO)

2019 yılında Türk Dili Konuşan Devletlerin iş dünyası arasındaki işbirliğini desteklemek ve böylece ekonomik bütünleşme ve sosyal uyum ile kalkınmayı daha ileri bir seviyeye taşımak amacıyla oluşturulmuştur. TTSO'nun daimi Sekreteryası İstanbul'da 2021 yılında etkinliklerine başlamıştır.

3.3.3.4. Türk Akademisi

Türk Akademisini, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 2012 yılında, Türk halklarının dili, edebiyatı, kültürü, tarihi üzerine bilimsel araştırmaları koordine etmek ve Türk uygarlığının insan uygarlığına etkilerini yerli kaynakları referans olarak değerlendirmek için Türk Devletleri Teşkilatı'nın çatısı altında uluslararası bir teşkilat olarak kurulmuş olduğunu görebiliriz. Macaristan, 3 Eylül 2018'de Çolpon-Ata'da gerçekleştirilen TDT'nin 6. Zirvesi'nde Türk Akademisi'nde gözlemci statü elde etmiştir.

Astana'da yer alan Türk Akademisi, üye devletlerin Eğitimden Sorumlu Bakanları ile Türk Akademisi'nin Başkanı ve Başkan Yardımcılarından oluşan Bilimsel Konseyce yönetilmektedir. Akademinin Yürütme Organı işlevlerini ise şu anki Başkan Şahin Mustafayev yapmaktadır. Akademinin temel görevi, Türk tarihi, etnografyası, dilleri üzerine bilimsel çalışmalar yapmak ve üyelerdeki eğitim kurumlarında kullanılmak üzere ortak ders kitapları/öğretim malzemeleri hazırlamaktır. Akademinin, ortak tarih, kültür

ve mirası tanıtım amacıyla ortak edebiyat, coğrafya, tarih ders kitapları üzerindeki çalışmalarına ek olarak "Türk Barometresi" adlı sosyal araştırma projesini de yürütmekte olduğu görülebilir. Ayrıca Türk Akademisi, arkeolojik araştırmalar ile kazılar da yapmaktadır.

3.3.3.5. Türk Kültür ve Miras Vakfı

11 Eylül 2015'te gerçekleştirilen Astana Zirvesi'nde alınan Devlet Başkanları kararı doğrultusunda etkinliğine başlamıştır. Vakfın Sekreteryası Azerbaycan'ın başkenti Bakü'dedir. Vakfın şu anki başkanı Aktoty Raimkulova'dır. Vakfın amacı, Türk kültürünü ve mirasını koruma, tanıtmak ve finanse ederek bu mirası korumaktır. Bu amaca ulaşmak için Vakıf, şu planları yapmayı hedeflemektedir:

- Türk kültürü ve mirasını koruma, muhafaza etme, yenileme ve tanıtım çalışmaları için fon oluşturmak;
- Türk kültürü ve mirasının korunması, restorasyonu ve tanıtımıyla ilgili bilimsel ve teknik sorunların çözülmesine katkıda bulunmak;
- Türk kültürü ve mirasının korunması, restorasyonu ve tanıtımı alanında uzmanların eğitime destek vermek;
- Seminerler, atölye çalışmaları, kongreler, konferanslar, saha çalışmaları ile sergilerin düzenlenmesinde yardımcı olma;
- Elektronik ve basılı bilimsel süreli yayınlar ve bilimsel yayınların hazırlanmasına destek oluşturmak;
- Yarışmalar, festivaller, turnuvalar vb. etkinliklere finans oluşturmak;
- Türk dili konuşan toplumların bölgelerinde geleneksel zanaatların ve uygulamalı sanatların canlandırılması ile geliştirilmesini sağlamak;
- Zanaatkârlar, sanatçılar ve diğer yaratıcı sanat çalışanlarının fikri mülkiyet haklarını korumalarına adına destek olmak.

Astana Zirvesi'nin kararı doğrultusunda, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Büyükelçi Günay Afandiyeva'nın Vakfın ilk başkanı olarak atanması sonrası faaliyetine başlamıştır. Vakfın kuruluşundan bu tarafa, Türk dili konuşan halkların kültürünü korumak ve tanıtmak, uluslararası birliği güçlendirmek amacıyla birçok önemli uluslararası

etkinlik, konferans, sergi ve forum düzenlenmiştir. Vâkıfın, üye devletlerde ve ötesinde giderek artan ortaklıkları sayesinde, birçok uluslararası örgüt ve ulusal kurum ile mutabakat oluşturmayı da başarmış olduğu söylenebilir.

3.3.3.6. Türk Yatırım Fonu

Türk Devletleri tarafından kurulan ilk ortak finans kurumu özelliğine sahip olan Türk Yatırım Fonu, Teşkilata Üye Devletlerin ekonomik kapasitelerini etkileyerek aralarındaki ticari ve ekonomik işbirliğini güçlendirmek ve ortak projelerin pratiğe aktarılmasını hedeflemektedir.

Yatırım Fonu, varlıkları ve diğer finans kurumları aracılığıyla, küçük ve orta ölçek işletmelerin finansmanına destek sağlayacaktır.

Fonun hedefleri, Üye Devletlerde istihdamı, girişimciliği, büyümeyi, sosyo-ekonomik kalkınmayı, araştırma ve inovasyonu teşvik etmektir.

Fonun sağladığı destekler;

- Tarım (gıda işleme, tarım işletmeleri, tarım parkları vb.),
- Lojistik ile taşımacılık,
- Enerjide verimlilik, yenilenebilir ve alternatif enerji kaynakları,
- İmalata ilişkin endüstri projeleri (tekstil, motorlu taşıt, ilaç ile tıbbi cihazlar, havacılık donanımları, kimya vb.),
- Bilgi ve iletişim teknolojisi,
- Turizm,
- Altyapı projeleri,
- Kamu Özel Ortaklık projeleri,
- İnsani gelişme (eğitim, sağlık, araştırma merkezleri vb.)
- Yaratıcı endüstriler (dijital ekonomi, kültür etkinlikleri, müzik, film, tasarım vb.)
- Doğa ile kent çevre projeleri

3.3.4. Uluslararası Ortakları ve Çalışma Alanları⁷

Türk Devletleri Teşkilatı; Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

⁷ <https://www.turkicstates.org/tr>, Erişim: 01.03.2025

(UNDP), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (OSCE), Birleşmiş Milletler Güney-Güney İşbirliği Ofisi (UNOSSC), Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), Birleşmiş Milletler Medeniyetler İttifakı (UNAOC), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesi (PABSEC), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (BSEC), Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (CICA), Uluslararası Spor Güvenliği Merkezi (ICSS) gibi uluslararası kuruluşlarla iş birlikleri oluşturmakta ve iş birliklerini genişletme amacıyla çalışmalar yapmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO): TDT, pandeminin başlamasından bu yana Dünya Sağlık Örgütü ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. DSÖ Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus, 10 Nisan 2020'de düzenlenen TDT Olağanüstü Video Zirvesi'ne katılmıştır. Ayrıca DSÖ Avrupa Bölge Direktörü Dr. Hans Kluge, 28 Nisan 2020 tarihinde düzenlenen TDT Sağlık Bakanları Toplantısı ile 30 Ekim 2020'de düzenlenen Örgütün 4. Sağlık Bilim Grup Toplantısı'nda da konuşmalar gerçekleştirdi. TDT, 14 Eylül 2020 tarihinde gerçekleştirilen 70. DSÖ Avrupa Bölge Komitesi toplantısına bir ortak olarak katılmış ve Genel Sekreter, DSÖ Avrupa Bölge Ofisi'nin Avrupa Çalışma Programı 'Avrupa'da Daha İyi Sağlık İçin Birleşik Eylem' konulu öneriye destek vermiştir. İki örgüt arasındaki ilişkileri kurumsal bir düzeye getirmek ve sonrasında işbirliği oluşturmak hedefiyle, 11 Eylül 2020 tarihinde Genel Sekreter ve DSÖ Avrupa Bölge Direktörü bu açıdan önemli görülebilecek bir Mutabakat Zaptı imza atmışlardır. TDT ile DSÖ arasında imzalanan bu mutabakat zaptı doğrultusunda bir Eylem Planı geliştirmek ve işbirlik alternatiflerini değerlendirmek amacıyla, Genel Sekreter 30 Kasım-1 Aralık 2020 tarihleri arasında Kopenhag'daki DSÖ Avrupa Bölge Ofisi'ni ziyaret etmiştir. Taraflar, pandemi ile mücadelede kararlılık ve dayanışmalarına vurgu yapmışlardır.

Ayrıca, sağlık çalışanları için çevrimiçi eğitim düzenlemek, Uluslararası Sağlık Tüzüğü uygulanmasını hızlandırmak, yüksek aşılama kapsamı iyileştirilmesi, veri ve sağlık bilgi sistemleri amacıyla kapasite geliştirilmesi, birincil sağlık hizmetlerinde dijital sağlığın güçlendirilmesi ve Üye ve Gözlemci Devletlerin başkentlerinde DSÖ Temsilcileri ile beraber yeni DSÖ İşbirliği Merkezlerinin oluşturulması çalışmalarına başlanması konularında anlaşmışlardır. Taraflar arasında kurulan yakın diyalog sonucu, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakan Yardımcısı ve TDT Sağlık Bilim Grubu Başkanı, Teşkilatın temsilcisi olarak Pan-Avrupa Sağlık ve Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu Bilimsel Danışma Kurulu'nda katkıda bulunmaktadır. TDT Sekreteryası, 12-14 Eylül

2022 tarihlerinde İsrail'in Tel Aviv'de gerçekleştirilen DSÖ Avrupa Bölge Komitesi 72. oturumuna katılmıştır. Toplantıda, Devlet ve Hükümet Başkanları, sağlık bakanları ve 53 ülkenin temsilcileri ile DSÖ Avrupa Bölgesi'ndeki uluslararası ortak kuruluş temsilcileri üç yıl aradan sonra ilk defa bir araya gelmiştir. Oturumunun kapsamında, Sekreteryaya temsilcileri ile DSÖ Avrupa arasında gelecek ortak çalışma alanlarını görüşmek amacıyla toplantı düzenlenmiştir. 2023 tarihinde 'Acil Durum Hazırlığı ve Sürdürülebilir Kalkınma – Değişen Dünyada Geleceğimizi Şekillendirme' kapsamında konferans amacıyla işbirliği yapma kararı almışlardır. TDT Genel Sekreteri ile DSÖ Avrupa Bölge Direktörü arasındaki son görüşme, 28 Ekim 2023 tarihinde Danimarka'nın Kopenhag kentinde gerçekleştirilmiş ve iki örgüt arasında işbirliği için imzalanan Mutabakat Zaptının yaşama geçirilmesi için 2024-2025'e ilişkin Eylem Planı hazırlanmıştır. Eylem Planı bağlamında, iki örgüt acil duruma hazırlık ve müdahalenin güçlendirilmesi, sağlık sistemlerini güçlendirmek, herkese sağlıklı yaşam ile iyi bir ortaklığa uygun ortam hazırlanması konularında iyileştirmeleri ele almışlardır.

Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı (UN-Habitat): 27 Şubat 2023'de, UN-Habitat ile Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) İstanbul'daki TDT Sekreteryasında bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma kapsamı Türk Devletleri'nde sosyal ve çevresel açıdan sürdürülebilir insan yerleşimleri ve kentsel gelişim amacını taşımaktadır. İşbirliği, Türk Devletlerinde potansiyel oluşturma, kent düzeyinde yönetim alanlarını desteklemek ve katılımcı bütçe araçlarını tanıtmaya konularında olacaktır. Bu gelişmeler kentsel yönetim için veri toplama, analiz yapma ve kent yönetim reformları teşvikine ilişkin olmaktadır. Öte yandan taraflar, Türk Devletleri'ne Bölgesel Bir Şehir Forumu düzenlemeyi amaçlamaktadır. Bu gelişmelerden sonra, TDT Genel Sekreteri, Genel Sekreter Yardımcısı ve UN-Habitat İcra Direktörü, 18 Eylül 2023'de, New York'ta 78. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda bir araya geldiler. İşbirliğini artırmak amacıyla taslak bir Çalışma Planı üzerinde çalışma yaptılar.

Bu etkileşimler, 2023'de, Bakü'de, Türk Devletleri Teşkilatı'nın Şehircilik Bakanları Toplantıları ile devam ettirildi.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT): 13. İslam Zirvesi Konferansı Sonuç Bildirgesi'nde, taraflar arasındaki ilişkilere ayrılan 201. madde de Konferans, 'TDT ile İİT arasında

işbirliği kurulmasını ve zaman içerisinde hukuksal bir ilişki oluşturulması amacını olumlu karşıladı' şeklinde vurgulanmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı, 18 Nisan 2016 tarihinde İstanbul'da İİT'nin bağlı kuruluşlarından İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi ile anlaşma imzalamıştır. Ayrıca, 18-19 Ekim 2016 tarihlerinde ise Taşkent'te yapılan Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında, OIC Üye Devletlerinin Dışişleri Bakanları OIC ile Türkçe Konuşan Ülkeler Konseyi arasında imzalanan Mutabakatı olumlu bulunmuştur. Anlaşmaya TDT'nin OIC'de gözlemci statü elde etmesinin sağlanacağına ilişkin bir de ek yapılmış olduğu görülmektedir. Öte taraftan Türk Devletleri Teşkilatı, İslam Kalkınma Bankası ile ortak ilgi alanlarında bölgesel projelere ortaklık oluşturma üzerinde çalışmaktadır. Ocak 2022 tarihinde de Cidde'de İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Genel Sekreteri ile TDT Genel Sekreteri bir toplantı yapmıştır. TDT ve İİT başkanları, TDT ve İİT arasındaki işbirliği düzeyinin geliştirilmesi gerekliliğine değinmiş ve iki organizasyon arasında hukuki kapsamı güçlendirmek adına anlaşmışlardır.

Eylül 2023 tarihinde ise TDT Genel Sekreteri, New York'ta Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Genel Sekreteriyle bir toplantı daha gerçekleştirmiştir. Genel Sekreterler, iki organizasyonun var olan faaliyet koşullarını, işbirliğini geliştirme imkânlarını ve TDT'nin İİT'deki gözlemci statüsü elde etmesi süreci konusuna değinilmiştir. Taraflar, işbirliği genişletmek ve Üye Devletler için ortak projeler hazırlamak amacıyla Eylem Planı oluşturma kapsamında anlaşmaya varmışlardır.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT): Ekim 2012 tarihinde yapılan EİT Zirvesi'nde, Türk Konseyi için gözlemci statü, öncelikle 3 yıl süreyle verilmiş olup, statü her 3 yılda bir yenilenmektedir. Sekretarya, o tarihten bu yana, EİT Sekretaryası tarafından yapılan davet sonucu Bölgesel Planlama Konseyi ve ilgili toplantılara aktif olarak katılım sağlamaktadır. Öte yandan, EİT ve TDT arasında Eylül 2014 tarihinde New York'ta imzalanan anlaşma, taraflar arasındaki ilişkileri etkinleştirmek adına önemli olmaktadır. 16-17 Nisan 2018'de de Tacikistan Devleti'nce Duşanbe'de düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın 23. Bakanlar Konseyi Toplantısı'nda, TDT'nin EİT'deki gözlemci statüsü ikinci defa yenilenmiştir. TDT'nin tüm Üye Devletlerinin aynı zamanda üye olduğu EİT, TDT'nin bugüne kadarki gözlemci statüsü elde ettiği ilk ve tek organizasyon

olmaktadır. İki organizasyon, ekonomi, ulaştırma, turizm, gümrük ve eēitim alanlarında önemli çıktılar elde ederek ayrı ayrı çalışmalar yapmaktadır. Bölgede iřbirliēini artırmaya yönelik ortak çalışmalar için geniş bir olanak vardır. Böylece, TDT'nin E T'deki mevcut gözlemci statüsü, her iki tarafa karşılıklı ilgi alanlarındaki konular üzerinde görüş alışverişiyle ortak hareket etmek için fırsatlar sunmaktadır. Öte taraftan, E T toplantılarına katılmaya devam etmek, TDT'nin bölgede diēer aktörlerle etkileşimde bulunmasını saēlamak adına ve uluslararası topluma kapsamlı ve kapsayıcı bölgesel iřbirliēi doērultusunda misyonu, vizyonu, projeleri ile faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi vermede etkili olmaktadır.

Diēer taraftan, TDT ve E T arasında geliştirilen ‘2023-2024  alışma Programı’ doērultusunda belirlenen görevlerin uygulanmasına işaret ederek, saēlık hizmetleri,  evre, havacılık, insan kaynakları ve diēer öncelikli alanların geliştirilmesi konusunda çalışmalar yapılmaktadır.

Avrupa Güvenlik ve İřbirliēi Teşkilatı (AG T): Avrupa Güvenlik ve İřbirliēi Teşkilatı (AG T) ile TDT süreç içerisinde artan ilişkileri ile Avrasya'nın refahı ve gelişimine katkıda bulunmaktadır. TDT Sekretaryası, 2015’de Belgrad’da, 2016’da Hamburg’da, 2017’de Viyana’da ve 2018’de Milano’da gerçekleştirilen AG T Bakanlar Konseyi toplantılarına katılım gerçekleştirmiştir. Bu toplantılarda, TDT ile AG T ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda beklentilere vurgu yapıldıēı görülmektedir.

Sekretarya, Seul’de Haziran 2015’de yapılan ‘AG T Asya Konferansı: Deēiřen Küresel Güvenlik Ortamı ve Asya’da çok Taraflı Güvenlik İřbirliēi’ne katılmıştır. Ayrıca, 4 Mart 2016’de İtalya’nın Dışışleri ve Uluslararası İřbirliēi Bakanlıēı’nda düzenlenen ‘AG T Güvenlik Günleri’ne de katılım saēladıēını görmekteyiz.

Genel Sekreter, Aralık 2019 ve 2021 tarihlerinde AG T Bařkanlıēı  zel davetlisi olarak Bratislava ve Stockholm’de düzenlenen AG T Bakanlar Konsey oturumlarına da katılım saēlamıřtır.

11 Mart 2022’de TDT ve AG T Genel Sekreterlerinin, Antalya Diplomasi Forumu’nda da bir araya gelmiştir. Toplantıda, bölgedeki gelişmeler, özellikle Ukrayna, Batı  lkelerinin uyguladıēı yaptırımlar ve bu etkilerin yansımaları kapsamında görüşme

gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ayrıca, Ukrayna'daki askeri durumla ilgili güvenlik ve mülteci boyutu bağlamında kaygılar dile getirilmiştir. İki kuruluş Genel Sekreterleri arasında bir toplantı da, 31 Mart 2023'de Viyana'da yapılmıştır. TDT Genel Sekreteri, Türk dünyasındaki son gelişmeleri aktarmış ve TDT'nin AGİT ile özellikle iklim değişikliği, enerji ve bağlantılılık kapsamında ilişkileri değerlendirmişlerdir.

BM Güney-Güney İşbirliği Ofisi (UNOSSC): 2016 ve 2017 tarihlerinde New York ve İstanbul'da yapılan görüşmelerde, Küresel Güney içinde işbirliğini güçlendirme adına yol ve yöntemler tartışılmıştır. Sekreterlik, Birleşmiş Milletler Sistem Personel Koleji Bilgi Merkezince UNOSSC işbirliğiyle düzenlenen 'BM Katalitik Destek ile Güney-Güney ve Üçgen İşbirliğinin 2030 Gündeminin Uygulanması' başlıklı eğitime Aralık 2016 ve Ekim 2018 tarihlerinde Bonn'da katılım sağlamıştır. Bununla birlikte Sekreterlik, New York'ta 30-31 Mart 2016 yılında UNOSSC Kapasite Geliştirme Atölyesi'nde, Küresel Güney için TDT'nin etkinliklerine kapsamında sunum yapmıştır.

UNOSSC, TDT ve UNOAC tarafından 20-21 Ekim 2016 tarihlerinde İstanbul'da ortaklaşa düzenlenen 'Gençliğin Şiddeti Önleme ve Şiddet İçermeyen Aşırılıkla Mücadeledeki Rolü' başlıklı Uluslararası Konferans'ın düzenleyicilerden biri olmuştur. Ayrıca, konferansın tartışma kısmında 'Güney-Güney İşbirliği P/CVE'de nasıl geliştirilebilir?' sorusuna yanıt aranmıştır. Sekretarya, 31 Ekim-3 Kasım 2016 tarihinde Dubai'de düzenlenen Küresel Güney-Güney Kalkınma (GSSD) Expo 2016'ya katılmıştır.

Ayrıca Sekretarya, TDT'nin Güney-Güney ve Üçgen İşbirliği'ni genişletme girişimlerine katkıda bulunan önemli bölge aktörlerinden biri olarak anıldığı 'Güney-Güney ve Üçgen İşbirliği: Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğunda Sürdürülebilir İnsan Kalkınmasına Doğru' başlıklı UNOSSC Raporu'nun hazırlanmasına da katkı yapmıştır.

Sekretaryaya, 27-30 Kasım 2017'de Antalya'da UNOSSC tarafından düzenlenen ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından ev sahipliği yapılan Küresel Güney-Güney Kalkınma EXPO 2017'nin uygulama ortaklarından da birisi olmuştur. Sekreterlik, EXPO'nun hazırlanması sürecine katılım sağlamıştır.

GSSD EXPO 2017 kapsamında, Sekreterlik 30 Kasım 2017'de Antalya'da UNOSSC, İpek Yolu Şehirleri İttifakı ve Çin Uluslararası Ekonomik ve Teknik Değişimler ile birlikte 'Sürdürülebilir Kalkınma İçin Güney-Güney İşbirliğinde Şehir Deneyimleri' başlıklı Yüksek Düzeydeki Yuvarlak Masa'yı düzenlemesini gerçekleştirmiştir.

Birleşmiş Milletler Medeniyetler İttifakı (UNAOC): TDT ile Birleşmiş Milletler Medeniyetler İttifakı arasındaki resmi ilişkiler, 20 Ekim 2016 tarihinde İstanbul'da imzalanan Mutabakat ile başlamış olduğunu görmek mümkündür. İlişki sürecinin başlangıcı, 20-21 Ekim 2016'de İstanbul'da düzenlenen 'Gençliğin Şiddeti Önleme ve Şiddet İçermeyen Aşırılıkla Mücadeledeki Rolü (P/CVE): Eğitimden Radikalleşmeye Kadar Kapsayıcı Yaklaşımlar' başlıklı uluslararası konferansla gerçekleşmiştir. UNAOC ve TDT tarafından düzenlenen bu konferans, gençlerin şiddet içeren aşırılıkla mücadele ve radikalleşmeye karşı oynayabilecekleri rolü artırmayı amaçlamış ve Afrika'dan Asya'ya kadar 40 ülkeden 300'den fazla katılımcıyı buluşturmuştur.

UNAOC Yüksek Temsilcisi ile TDT Genel Sekreteri arasında daha fazla ilişki ve 2016'da İstanbul'da ortaklaşa düzenledikleri konferansta alınan kararlar uzantısında, Aralık 2017'de İstanbul'da bir Gençlik Diyalog Değişim Programı ile oluşturulmuştur. Bu programda, UNAOC ve TDT'ye bağlı gençler, yürüttükleri çalışmalara ilişkin görüş alışverişinde bulunmak ve gençlerin güçlendirilmesi hakkındaki konuları tartışmak amacıyla bir araya getirilmiştir.

TDT Genel Sekreteri, 28 Eylül 2019'de BM Genel Kurulu'nda tertiplenen 'Köprüler Kurmak: Barış Kültürünü Teşvik Etmek İçin Yumuşak Gücü Kullanmak' konulu UNAOC Bakanlar Toplantısında konuşma gerçekleştirmiştir. Konuşmasında, medeniyetler arası diyalog süreci, UNAOC'nin kültürlerarası ve dinler arası diyalogdaki rolü ve TDT'nin UNAOC ile sürdürülen işbirliğini ve bu işbirliğinin bölgede barış kültürün destekleme potansiyelini değerlendirmiştir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO): Türk Devletleri Teşkilatı, bölgesel ve küresel işbirliğine kesinlikle etki bırakacak olan turizm alanındaki ajandasının önemli bir maddesi olan Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) ile etkili ilişkiler ilerletmeye özel önem vermektedir.

Bu bağlamda, TDT'nin Genel Sekreteri, 26 Haziran 2015 tarihinde UNWTO'nun Genel Sekreteri Madrid'e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında iki organizasyon arasında imzalanan Mutabakat, turizm alanındaki işbirliği temeli olmaktadır.

Asya'da Etkileşim ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA): Asya'da Etkileşim ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA) bir barış, güvenlik ve istikrarı desteklemeye yönelik işbirliğini geliştirmeyi amaç edinmiş çok uluslu bir forumdur. Asya'da ve dünyanın geri kalanında güvenlik ve istikrar bağlamında faaliyet gerçekleştirmektedir.

Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO): Kasım 2024'de Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri ve Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO) Genel Direktörü, kapsayıcı ve sürdürülebilir sınai kalkınmanın desteklenmesi ve işbirliği güçlendirmek amacıyla bir Deklarasyon imzaladılar.

Bu Deklarasyon, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji ve sürdürülebilir çevre yönetimi, dijital kalkınma ve inovasyon, tarımsal değer zincirinin geliştirilmesi ve tarımsal ticaret ile özel sektöre yönelik destekler, yatırım teşvikleri, kapasite geliştirme ve sanayi politikası danışmanlığı çalışmalarından oluşmaktadır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP): TDT ile arasındaki işbirliği 2015 yılına dayanmaktadır. Bu bağlamda, TDT Genel Sekreteri, ülkelerin ve uluslararası kuruluşların yeni kalkınma ajandasını uygulama taahhütlerini açıklamak için bir araya geldiği 25-27 Eylül 2015'de New York'ta düzenlenen BM Zirvesi'ne katılmıştır. 2014-2018 yıllarında, Birleşmiş Milletler Genel Sekreter Yardımcısı ve UNDP Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu Bölgesel Bürosu'nun Genel Müdürü ile New York ve İstanbul'da ikili görüşme gerçekleştirmiştir. TDT, 27-28 Ekim 2015'de İstanbul'da UNDP RBEC ile birlikte Uluslararası ICT için Kalkınma Konferansı'nı ortaklaşa düzenlemiştir. Konferansa, TDT Üye Devletlerinden ve Moldova ile Afganistan gibi diğer bölgesel devletlerden Bakan Yardımcısı seviyesinde konuşmacılar katılmıştır. Ayrıca, hükümet yetkilileri ve özel sektörün üst düzey temsilcileri, e-yönetim, açık veri, ICT'nin kırsal kalkınma ve tarım ile özel sektörü için nasıl kullanılacağı gibi konularda panellere katılım sağlamıştır.

Avrupa Birliği (AB): Avrupa Birliği, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) Türk Devletleri Teşkilatı gözlemci üyeliğinden ve KKTC Cumhurbaşkanının ülkesini TDT zirvesinde temsil etmesinden rahatsızlık duymaktadır. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Joseph Borrell, verdiği demeçlerde, TDT'nin, gözlemci üyelik statüsü vermek ve Kuzey Kıbrıs Cumhurbaşkanı'nın TDT zirvesine dâhil etmek KKTC'yi 'meşrulaştırma' çabaları olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar ilişkilerin istenilen seviyede olmadığı düşünülse de ilerleyen süreçte Türk Devletleri Teşkilatı'nın Genel Sekreteri 24 Nisan 2024'de Cenevre'de Türk Haftası kapsamında Avrupa Birliği Orta Asya Özel Temsilcisi ile bir araya geldiğini görmekteyiz. Görüşmede tarafların ekonomi, kültür, ulaştırma ve eğitim alanlarında ortak çıkarlar doğrultusunda TDT ile AB arasındaki işbirliğini geliştirmeyi amaçlayan olumlu değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir.

NATO: TDT gözlemci Üyesi Macaristan ve Türkiye NATO üyesidir. Her iki ülkenin kurullarda birbirlerini desteklemeleri yönünde mutabakata vardıkları da bilinmektedir. Ayrıca Macaristan AB üyesidir. TDT, NATO ve AB alternatifi bir örgüt olarak değerlendirilmemelidir.

4. BÖLÜM: BÜTÜNLEŞME KURAMLARI VE NEOFONKSİYONALİST TEMELDE BİR DEĞERLENDİRME

Bütünleşme (entegrasyon), uluslararası değişimlerin önem kazandığı, önem derecesinin artarak devam ettiği bir kavramdır. Bütünleşme kuramları bu bağlamdaki oluşumlara farklı perspektifler getirmiştir. Buradan hareketle bu bölümde genel olarak bütünleşme, bütünleşme türleri, bütünleşme amacı ile bütünleşme kuramları açıklanacaktır. Ardından Türk Devletlerinin ortak hareket eğilimleri, küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Asya politikaları ve çıkar çatışmaları ile neofonksiyonalist yaklaşım bağlamında TDT'nin değerlendirilmesine yer verilmiştir.

4.1. KAVRAM OLARAK BÜTÜNLEŞME

Küreselleşmenin getirmiş olduğu bölgeselleşme süreçleri, bütünleşme kavramını uluslararası ilişkilerin öncelikli bir kavramı olmasını sağlamıştır. Ancak bu bağlamda II. Dünya Savaşı ardından her ne kadar bütünleşme açıklanmaya çalışılsa da, akademik çalışmalar yapılmış olsa da konuya ilişkin bir uzlaşının var olduğu söylenemez. Kavramın süreç ya da durum olması veya her ikisinin de birlikte değerlendirilmesi akademik dünya da tartışılan konular arasındadır. Bütünleşmeye durum şeklinde bakanlar arasında Amitai Etzioni öne çıkmaktadır ve bütünleşmeyi, değişik devletlerin oluşturduğu bir yapının, zor kullanma yetkilerini ele geçirerek, karar aracına hâkim olması ve bu devletlerin yurttaşları için siyasal kimlik oluşturmaları, şeklinde tanımlamaktadır. Bütünleşmeyi bir durumun var olması sonucunu doğuran süreç, şeklinde niteleyen yazarlar içerisinde de Ernst Haas'ın dikkat çekmekte olduğunu da ifade edebiliriz. Haas bütünleşmeyi, birbirinden farklı sosyolojik yapıya sahip toplulukların bağlılık, beklenti ve siyasi etkinliklerini, üye ülkeler üstünde yetkili yeni bir oluşuma aktarmalarını kabullenme süreci olarak ifade etmektedir. Bütünleşme kavramını açıklarken, çeşitli toplulukların siyasal anlamda birleşmelerini ifade eden sürece vurgu yapıldığı görülmektedir. Fakat bu vurgular siyasal bütünleşmeyi işaret eder niteliktedir. Hâlbuki bütünleşme siyasal, iktisadi ve toplumsal nitelikte de olabilecektir. Bu nedenle bazı yazarlar, bütünleşme için aktörlerin arasındaki bütünleşmenin öznel değerlendirmeler ile ifade edilebilecek düzey olduğuna vurgu yapmışlardır. Entegrasyon ya da bütünleşme farklı şekillerde de anlamlandırılabilir. Şöyle ki; farklı unsurların tutarlılık içerisinde yapılanarak oluşturulmuş bütünü, entegre

edilmiş bileşik birimler şekline evrilmeleridir. Böyle bir durumda siyasi bütünleşme, çeşitli aktörleri bütünleştirmeyi ifade edecektir (Karakaş, 2002, s. 7).

4.2. BÜTÜNLEŞME TÜRLERİ

Bütünleşme türleri, hedefler, işbirlikleri, bağımlılık derecesi, fayda paylaşımı ve bütünü oluşturan parçaların toplumsal ve siyasi tekdüzeliklerine göre çeşitliliğe sahip olacaktır. Diğer taraftan bütünleşmeyi iktisadi, toplumsal ve siyasi şeklinde ayırmak söz konusu olabilecektir. Bu doğrultuda Türk Devletleri Teşkilatı'nın bağımsız birer aktör olan Türk Cumhuriyetlerinin iktisadi, toplumsal ve sonuçta siyasi bütünleşmesine dönük bölgesel bir konumlanma ile gerçekleştirildiği de bir gerçekliktir.

4.2.1. İktisadi Bütünleşme

İktisadi bütünleşmeyi temelde piyasalar bütünleşmesi olarak değerlendirebiliriz. Bu doğrultuda birden çok ülkenin aralarında ticarete ilişkin engellerin ortadan kaldırılması şeklinde ifade edilebilir. İktisadi bütünleşme farklı seviyelerde karşımıza çıkabilmektedir. Tercihli ticari uygulamalar, gümrük birliği, serbest ticaret bölgesi, parasal birlik, ortak pazar ve devamında milli iktisadi bağımsızlıkların ortadan kaldırıldığı iktisadi bütünleşmedir (Ertürk, 1991, s. 5).

Bu bütünleşme siyasal eğilimli olabilir ve siyasal hedeflere yönelebilir. Şöyle ki kömür ve çelik gibi sadece belirli bir alanda veya ekonomi genelindeki entegre olma durumu, merkezi kararların kapsamını genişletir ise ardından siyasal birliktelik de gelecektir. Özellikle üst düzey iktisadi bütünleşme, siyasal bütünleşme birlikteliğini çağrıştıracaktır. Bölgesel bütünleşmeye, NAFTA, ASEAN ve APEC şeklindeki kuruluşlar örnek gösterilebilecektir.

4.2.2. Toplumsal Bütünleşme

Toplumsal bütünleşmeyi, üyelerin bağımlılık bilinci taşımasının veya karşılıklı sorumluluk kabullenmesinin koşul olmadığı bireysel iletişim ya da değişimleri kapsamaktadır. Örneğin iletişim veya değişimlere; postaları, telefonlaşmayı, turizmi, ticareti ve öğrencilerin hareketliliğini göstermek olanaklı olacaktır. Toplumsal bütünleşmeyi, halkın bütünleşmesi ve elitlerin bütünleşmesi şeklinde ayırarak değerlendirmek de mümkündür. Bazı gruplar ve elitler arasındaki iletişimsel seviyeyi, o bölge ve farklı bölgelerde üniversite öğrenimi gören öğrencilerin rakamlarını veya yüksek

ücretli seyahat şekli olan uçak yolculukları, o bölgenin içine ve dışına yapılan sefer sayısı karşılıklı olarak analiz edilebilir (Yapıcı, 2007).

4.2.3. Siyasi Bütünleşme

Bütünleşme çeşitlerinden siyasi bütünleşmeyi tanımlamak oldukça güçtür. Siyasi bütünleşmeyi, aynı siyasi oluşum içerisindeki kişilerin meydana getirdiği yığın ilişkisi olarak ifade edebiliriz. Bu durum topluluğa ortaklaşmış bilinç ve kimlik taşıyan çeşitli bağlar ile kişilerin toplulaşması anlamındadır. Siyasi bütünleşmenin temeli, karşılıklı çıkarlar oluşturmak hedefiyle ortak bir eylemde bulunmaktır. Karl W. Deutsch, belirli bir fiziki alan üstünde insanların uzun dönemde barış düzenini oluşturacak gerekli toplum ve kuruma dönük ortak bir kanaate ulaşmalarına neden olan süreç, şeklinde siyasi bütünleşmeyi ifade etmektedir. Leon Lindberg'e göreyse ortak katılım ve düzenli aralıklarla karar almanın var olacağı, farklı sosyolojik toplulukların meydana getirdiği ortak karar verme düzenine sahip uluslararası sistemin bir parçası şeklinde vurgulamaktadır (Arı, 2002, s. 406).

Siyasi bütünleşmenin farklı şekillerden meydana gelebilmektedir: Birincisi kurumsallık, ikincisi yönetsel bütünlük, üçüncüsü davranışsal bütünlük ve dördüncüsü ise güvenlik olmaktadır. Kurumsallaşmanın göstergeleri, kararların ulus-üstü seviyede alınma durumu ve bunlara ilişkin yetkisel alanlar olmaktadır. Bu şekildeki bütünleşmede, ortak karar sistematiği vardır. Kurumsal bütünleşme, bürokratik ve adli şeklinde ayrılır. Birlikte oluşturulmuş kurumsal yapılar, kurallar koymak ve uygulama işlemlerine sahiptir. Yönetsel bütünleşmenin konusunu, kurumlar ve karar alma yöntemlerinden öte, iç ve dış siyasete dönük kararlarda etkili olan ülkelerin kapsam ve etkinlikleri oluşturmaktadır. Bu durumu Lindberg, siyasal işbölümü şeklinde nitelemektedir. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü kapsamında görüleceği gibi, kurumların zayıflığına rağmen güven odaklı görüşmeler siyasi bütünleşmenin önemli noktası olabilecektir. Yönetsel bütünleşme, katılıma dayalı hükümet şeklinin kapsamlı halini hedeflemektedir. Davranışsal bütünleşme, toplumsal elitlerin bütünleşmeye destek vermesine dayanır. Siyasal işbirliği oluşturmanın diğer bir amacı da ortak bir kimlik oluşturmaktır. Bu şekilde insanların ortak kimlik çatısında bir araya gelmeleri davranışsal bütünleşmenin temelini oluşturmaktadır. Topluların psikolojik destekleri, kurumsallaşma ve yönetsel bütünleşmeyi etkilemesi bağlamında önemli bir yere sahiptir. Güvenlik bütünleşmesinin

ise, ulus-üstü yönetim yapılanmasına ilişkin olduğunu söyleyebiliriz. Yüksek düzeyli güvenlik birlikteliği ya da kolektif barışı koruma faaliyetleri olarak ifade edilebilir (Yapıcı, 2007).

4.3. BÜTÜNLEŞME AMACI

Bütünleşme amacı ve faydaları Karl Deutsch'e göre dört grupta ele alınabilir:

1. barış, 2. kapasite büyütmek, 3. özel görevler gerçekleştirmek 4. yeni kimlik oluşumu.

Bu bağlamda bütünleşme olanaklarının belirleyicileri şunlar olmaktadır: Fiziki yakınlık, toplumsal benzerlikler, ilişkilerdeki yoğunluk, kültürel yakınlık, işlevsel faydalar, yapısal alan ve birleşme sürecindeki birikim.

Toplumlar arasındaki bütünleşmeyi analiz ederken, kültür bütünlüğü, iktisadi bağımlılık, coğrafya yakınlığı, ortak kimlik, ortak güvenlik önemli olmaktadır. Gözden kaçırılmaması gereken bir başka etken de üyelerin iç politik tercihleri ile diğer aktörlerin bütünleşmeyi algılama şekilleridir. Öte yandan başka bir faktör de, sosyolojik yapı ve diğer toplumlarda bütünleşmeye destek veren bir seçkin kesimin var olmasıdır. Eğitim ve kurumsallaşma düzeyiyle birlikte bütünleşmeyi etkileyecek olan faktörler arasındadır.

Kuruluş aşamasında Türk Devletleri arasındaki işbirliğini ve dayanışmayı Türk Dünyası'nın ortak tarih, dil ve kültür mirası çerçevesinde ve çok taraflı çerçevede ele alıp değerlendirmek kuruluş amacına uygun olacaktır.

4.4. BÜTÜNLEŞME KURAMLARI

Siyasi toplulukları üyeliğin tüm toplumlara açıklığı durumunda evrensel, tüm toplumlara açık olmadıydaysa özel topluluklar şeklinde niteleyebiliriz. TDT da tam üyeliğe sınır getirirken gözlemci üyeliğe sınır getirmediğini görmekteyiz. Yine bu doğrultuda özel bir amaca yönelmiş bir araya gelmeleri spesifik, genel amaçlar etrafında oluşan birliktelikleriyse yaygın topluluk şeklinde adlandırabiliriz. Özellikle 1960'lı yıllarda bütünleşmeye ilişkin çalışmaların çoğu bölgesel, diğer bir söyleyişle özel topluluklara yönelmiş olduğu görülebilir. Bütünleşme kuramları, ulus ötesi problemlere maruz kalmış aktörlerin merkez olmayan durumda nasıl hareket edeceklerini çözümlemeye ilişkin olmaktadır. Yazarlar bütünleşmeye, yerel birimlerden daha kapsamlı ve büyük siyasal oluşuma, kabilelerden uluslaşmaya, ulustan ulus-üstü yapıya evrilmeleri şeklinde bakmışlardır.

4.4.1. İşlevselcilik (Fonksiyonelizm)

Paul Taylor sadece fonksiyonelist bütünleşme kuramının değil, bağımlılık kuramı, dünya toplumu yaklaşımı, bağlantı politikaları ve rejim kuramı gibi uluslararası sisteme yönelik pek çok yaklaşımın fikir babasıdır. Fakat Taylor ve Groom işlevselliği özenli bir kuram olmaktan öte, yaklaşım şeklinde ele almışlardır. Onlar işlevselliği nitelerken, bütün işlevselcilerce ortak noktalardan hareket etmemişlerdir. Ancak, küresel siyasete yönelik işlevsel yaklaşımların, belirli noktalarda birleştiği görülebilir. Mitrany, ideal bir uluslararası toplumdan ziyade bu toplumun temel işlevlerini saptamaya odaklanmıştır. Mitrany, işlevselliğin temel noktalarını açığa çıkartmıştır. Savaşların ana kaynağı, siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar olmaktadır. Buna rağmen, toplumların refahı, barış için ön koşul olmaktadır. Ulusçuluğun gelişmesi aynı zamanda savaşları da tetiklemektedir. Ulus-devlet inşası bireyleri savaşa sürükleyen bir niteliğe sahiptir. Hâlbuki bireyler rasyoneldirler; uluslararası ticaretteki artış kişilerin tercihlerinde işbirliğini öne çıkartmaktadır. Bu bakış açısı ardından uluslararası örgütlerin var olması söz konusu olacaktır. Ayrıca ortak çıkar ilişkisi örgütlerdeki gelişmeyi hızlandırarak savaş eğilimlerine yol açan milliyetçilik akımlarını azaltacaktır (Ülger, 2002, s. 35).

İşlevselliğin dayanağında dogmalar ve katılıklar yoktur. Toplumsal refah ve birey ihtiyaçlarını karşılamak temel konular olmaktadır. Bireylerin ihtiyaçlarının belirlenmesi noktasında rasyonalitenin bulunduğu ve bu ihtiyaçların karşılanmasına dönük işlevsel niteliklere sahip teşkilatlar oluşturacağı vurgulanmıştır. İşlevsellik, savaşların insan topluluklarının somut sonucu olduğu yolunda bir kabule de dayanmaktadır. Ancak savaşlar insanların doğası değil, devletlerin akılcı olmayan politik tercihlerinin sonucu olmaktadır (Arı, 2002, s. 403).

Böylelikle işlevsellik, insan doğası kötü olduğu şeklindeki realizm teziyle çelişmektedir. Bu kuramda, ulaştırma ve iletişim teknolojisindeki değişme ve gelişmeyle insan etkinliklerinin kapsamı büyüyecek ve birçok hükümet işlevinin çok daha kapsamlı bir düzeyde gerçekleşmesine olanak sağlanacaktır. İşlevselciler, hükümetlerin üst düzeylerinin güçlendirilmesi ya da postadan çevre sorunlarına çözüm üretilmesine değin özel işlevler gerçekleştirilmesinde hükümet potansiyelinin güçlendirilmesinin geleneksel devleti sınırlayan bir hükümetler ağı oluşturacağına da vurgu yapmışlardır. Mitrany, modern toplumların politikacılaradan daha fazla uzmanlarca çözülebilecek çok fazla

teknik sorunla karşılaştığına işaret etmektedir. Bu sorunlar iç politikaya ait olabileceği gibi uluslararası da var olabilmektedir. Ortak sorunların çoğalmasında devletleri işbirliğine yöneltecektir. Siyasal nitelik taşımayan sorunların çözülmesi de soruna maruz kalan devletlerin siyasal nitelik taşımayan uzmanları tarafından çözümlenmelidir. Gittikçe öneme sahip olan teknik konuların bu çerçevede oluşturulmuş işbirlikleri ile özellikli sorunların uluslararası çözümünü sağlayacak teknokratların var olduğu işlevsel uluslararası teşkilatların oluşturulmasına ve var olanların da geliştirilmesine olanak sağlayacaktır. Sonuç olarak barışın ve refahın işlevsel açıdan oluşturulmasına dönük işlevsellikte bütünleşme, teknokrasi ile alınması gereken bir süreç şeklinde değerlendirilmektedir. İhtiyaçlar ve işlevsellik temelinde oluşturulmuş teknik uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi fikrinden esinlenen işlevsellikte, önceliğin bireylerin ihtiyaçlarına verilmesi olacaktır. Tüm devletlerin bütünleştirilmesi temel hedef olmaktadır. İşlevselciler, bireylerin ihtiyaçlarını gidermede mekanizma olarak esnek yapıya sahip uluslararası teşkilatların zorunluluğuna vurgu yapmışlardır. Birey ihtiyaçları zamana ve bulunduğu yere göre değişiklik göstermekte, bu durum ihtiyaçların karşılanması adına uluslararası çözümlerin de esneklik taşımasını gerektirici olmaktadır. İşlevselciler, dar kapsamlı işlevsel örgütlenmeleri sağlamanın üyelerin ulusal egemenlikleri için tehlike yaratan büyük siyasal kuruluşlar gerçekleştirmekten daha basit olacağına işaret etmişlerdir. Bu kuramda, barış sağlamak adına küresel bir kuruluşun başlangıcı işlevsel örgütlenmelerden geçmektedir. Ayrıca Mitrany, teknik veya işlevsel zeminde gerçekleştirilen işbirliklerinin diğer alanlara da yansıtacağını ifade etmiştir. Hükümetler işbirlikleri sonundaki kazanımlarını fark edecekler ve bu durum işbirliklerin geliştirilmesine neden olacaktır. Şöyle ki sadece ortak pazar oluşturmak; fiyatlandırma, yatırımlar, nakliye, finans, sigorta, vergileme, ücretlendirme ve sosyal güvenliği de etkileyecektir (Arı, 2002, s. 403).

Mitrany iktisadi işbirliklerin siyasal işbirliğine dönüşeceğini söylemiştir. Siyaset dışındaki işlevsellik temelinde, uluslararası bütünleşme, barış olasılıklarını da getirmektedir. Bu bağlamda işlevsel kuram, uluslararası ilişkileri rekabetle ve çatışmayla açıklayan realist kuramdan ayrılmaktadır (Yapıcı, 2007).

4.4.2. Yeni İşlevselcilik (Neofonksiyonalizm)

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'ndan Ortak Pazara uzanan Avrupa bütünleşmesinde görüleceği gibi, Türk Topluluklarının bütünleştirilmesinde de işlevselcilik (neofonksiyonalist) yaklaşım olarak önemli bir yere sahip olacağı kaçınılmazdır.

İşlevselciliğin devamı niteliğindeki yeni işlevselcilik, Mitrany'i kendisine temel almıştır. İşlevselciliğin eksikliklerini gidermeye dönük çalışmaları içerir. Bu kuramın ana dayanağı bütünleşme tezlerini incelemesidir. Birçok yazar yeni işlevselcilik ile bütünleşmeyi aynı kapsamda değerlendirmektedir. Avrupa bütünleşmesine ilişkin analizlerde yeni işlevselcilik önemli bir analiz yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın temelinde Ernst Haas etkisi ve izleri vardır. Bu kuramın önermesi şunlardır: İşlevselcilik gibi yeni işlevselcilik de ülkeler arasında ticaretin oluşturduğu barış sürekliliği vardır. Devletlerarasında kurulacak siyasal üst otoriteyi destekleyicidir. Bütünleşme aşama aşama tüm sektörlerde oluşturulmalıdır. Teknik alanlardan hareketle, süreç içerisinde gittikçe yayılacaktır. Böylelikle daha çok sektör kapsamına girecektir. Aşama aşama yayılan bütünleşmeye spill-over, yani yayılma denilmektedir. Mitrany tarafından dallanma şeklinde açıklanan görüşler Haas'ın çalışmalarında spill-over kavramıyla ifade edilmektedir. Haas, başlangıçtan adım adım siyasal bütünleşmeye gidileceğine vurgu yapmaktadır. Diğer bir ifadeyle, iktisadi bütünleşme siyasal bütünleşmeye yol açacaktır. Haas'a göre, iktisadi bütünleşmeden siyasi bütünleşmeye giden süreç üç değişken grubu ile ifade edilir. Birincisi arka plan değişkenler şeklinde ifade edilen üyelerin kapasiteleri, üye ülkeler arasında kurulan ilişkiler, elitlerin bütünleştiriciliğidir. İkincisi, bütünleşmedeki ortak amaçlar ile bütünlüğe atfedilen güç işaret edilmektedir. Üçüncüsü ise ülkelerin kararlara katılımı ile ortaya çıkacak uyumsuzlukların çözümünde gösterilen beceriler önemlidir. Spill-over yaklaşımında, üyelerin çıkar maksimizasyonunu gerçekleştirecek şekilde belirli alanlarda kurulan işbirlikleri adım adım diğer alanlarda da etkili olacaktır (Arı, 2008).

Türk Devletleri Teşkilatı çatısı her ne kadar kimlik temelli bir oluşum şeklinde ortaya çıkmış ise de süreçteki başarısı ve devamı neofonksiyonalist olmak durumundadır.

Türk Devletleri Teşkilatı ve Türk Toplulukları için örnek oluşturabilecek Avrupa'da başlayan bütünleşme süreci konusunda yazarlar, spill-over kavramını yeni

yaklaşımlar ile ele almışlardır. Örneğin Philippe Schmitter, spill-over'ı aktör bütünleşmesi stratejisi şeklinde nitelendirmektedir. Schmitter'e göre, diyalektik bir bütünleşme kuramı bu stratejilere dayanmaktadır. Yeni bir toplum oluşumunda spill-over etkili bir stratejik yöntem olabilmektedir. Fakat aktör stratejisi spill-over 'la birlikte başka seçeneklerin bir bileşimi gibidir. Schmitter strateji seçeneklerini şu şekilde ifade etmektedir:

Spill-around: Alanlardaki işlevsel genişlemeler, otorite üzerinde benzer bir genişlemeye yol açmamaktadır.

Build-up: Organizasyon otoritesinde ve karar alma yetkilerinde genişleme olurken, yeni sorunsal alan girişi olmamaktadır.

Retrenchment: Organizasyon otoritesi zayıflarken, dayanışma artış göstermektedir.

Spill-back: Organizasyon işlevlerinin kapsamının ve otoritenin zayıflayarak önceki seviyeye gerilemesidir.

Spill-over ise, işlevlerin ve otorite alanını genişletmek anlamını taşımaktadır. Spill-over'ın oluşmasında, üyelerin yayılmanın fayda maksimizasyonu sağlayacağı algısı etken rol oynamaktadır. Haas, bütünleşecek birimlerdeki elitlerin önemini vurgulamıştır. Bütünleşmeyi onaylamada veya karşı olmada, süreçteki elitlerin menfaatleri ile değer yargılarının belirleyiciliğine işaret etmektedir. Teknokratlar ile baskı guruplarının süreçteki etkileri yadsınamaz gerçekliktir.

Haas, Mitrany'i teknik işleri siyasi işlerden ve refahı güçten ayırması nedeniyle eleştirmektedir. O'na göre güç refahtan ayrılamayacaktır. Ayrıca İşlevselcilik, hükümet görevlerini refaha ilişkin görevler ve güce ilişkin görevler şeklinde ikiye ayırmakta oluşuna eleştiriler yönelten Haas, öğrenmeyle güce ilişkin görevlerin refaha yönelebileceğini savunmaktadır. O, uzman ve gönüllülerin uluslararası bütünleşme çabası içerisinde olmasıyla gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Haas'ta bağlılık önemlidir. Siyasi toplumda, özel grup ve bireylere belirli bir süreç ve alanda merkez siyasal yönetimlere öteki siyasal yönetimlerden daha çok bağlılık gösterildiğine vurgu yapmıştır. Yeni işlevselcilik fikri, refahı karşılar birimlere ilişkin sadakat aktarımına önem verilmektedir. Bu yaklaşımdaki çalışmaları sadece Haas'a bağlayamayız. Joseph

Nye, Leon Lindbergh, Philippe Schmittler de bu alanda çalışanlar arasındadır. Bu yazarlar içerisinde Nye işlevselciliğe büyük katkı sunmuştur (Yapıcı, 2007).

Joseph Nye, 1971 yılında yayınlanan eserinde bütünleşme kapsamında Avrupa ve diğer bölgelerdeki bütünleşmeleri ele alırken yeni işlevselciliğe katkı yapmıştır. Süreç ve potansiyel kavramlarını temel alan Yeni İşlevselcilik kurgusu geliştirirken, Mitrany ve Haas tarafından ele alınan spill-over ve otomatik oluşum kapsamlarında değişimler oluşturan örnekleri değerlendirmiş ve bütünleşme oluşumunu sağlayan koşulları analize dönük kuramsal bir yapı oluşturmuştur. O, İşlevselciliğin formülleştirildiği yedi süreç aygıtından söz etmiştir. Şöyle ki:

Görevlerde işlevsel bağlantı: Birinci süreç aygıtı, ‘spill-over’ üzerine kuruludur. İşlevsel bağımlılık oluşturan yapıdaki dengesizlik veya görevlerdeki bağlantı, siyasal aktörlerin ortak görevlerinde yeni tanımlamalara sebep olabilecektir. Fakat görevlerdeki yeniden tanımlanma, ortak görevlere ilişkin olumluluk anlamına gelmez. Bu değişim olumsuz neticeler de verebilir. 1969’da parasal değerdeki değişimin ardından Almanya ve Fransa’da tarımsal piyasalardaki izolasyonlar ile 1966’da Doğu Afrika ortak para biriminin bozulması örnektir. Görev arasında oluşan bağlantılar spill-over oluşturabiliyorsa Spill-back de oluşturabilir. Diğer bir söylemle, bir bütünleşmenin başka alanlara yayılarak yeni bütünleşmeye yol açmayacağı gibi dağılma olasılığını da oluşturabilecektir (Yapıcı, 2007).

İlişkilerdeki Artma: Bölgesel bir bütünleşme ticarete, sermayeye ilişkin hareketlilikte ve iletişimsel düzeyde beklenmedik yükselişler oluşturuyorsa, üyeler bu ilişkileri geliştirmek doğrultusunda oluşturulmuş ortak kuruluşlara fazladan yüklenilme problemine maruz kalmış olacaktırlar. Bu ilişkilere son vermek isteyebilecekleri gibi sorunu çözmeyi de düşünebileceklerdir. Diğer taraftan ortak kuruluşların potansiyelini yükseltmeyi de bir alternatif olarak değerlendirebileceklerdir. Zira ilişkilerdeki yükseliş bütünleşmenin kapsamında bir yayılma oluşturmayacaktır. Ancak kurumsal potansiyeli sorunu çözmek adına harekete geçirebilecektir.

Bağlantı ve Koalisyon: Nye’a göre, koalisyon oluşumu incelenmiş spill-over ile kavramsallaştırılabilir. ‘Spill-over ’da güç, ekonomik kaynaklı problemlere ait ortak algıdan kaynak bulurken, incelenmiş spill-over’daysa, sorunların eklenmesi, teknolojik zorunluluktan değil, siyasi ve ideolojik yaklaşımlardan oluşmaktadır.

Seçkin Sosyalleşmesi: Bütünleşme, siyasal karar makamlarının ve bölgesel kuruluşlarda görev yapan bürokratin şahsi ilişkilerini ve bir olma duygularında gelişmelere neden olmaktadır. Ulusal yöneticilerin bölgesel bütünleşmeye ne seviyede destek verdikleri onlar için toplumsallaşma seviyelerini ifade edecektir. Seçkin sosyalleşmesi, önemlidir. Ulusal yöneticiler bütünleşmenin ulusal seviyesinde etkinliklerinin yok olması ile karşı karşıya kalacaklardır. Bürokratik elitler bölgesel gelişime destekleri ölçütünde bölgesel ve ulusal bürokrat seçkinler arasında ayrım belirsiz olacaktır.

Bölgesel Gruplaşma: Bölgesel bütünleşme oluşursa, bu durum, özel birtakım grupların ortak menfaatlerini bölgesel bazda koruma adına resmi ya da gayri resmi hükümetler dışı bölgesel örgütlerin oluşumunu destekler nitelik kazanır. Böyle bir durum, bölgesel hükümetler dışı örgütlerin gücünü zayıflatmakta olacaktır. Birçok konuda, genel menfaatler bölge bazlı toplanırken, daha özel menfaatler ulusal düzeyli ele alınmış olacaktır.

Kimlik: Kimlik, bürokratların bölgesel organizasyon oluşturma bağlamında isteklendirme kaynağı olmuştur.

Üye Dışı Aktörler: İşlevselist formülasyon bütünleşmeye üye dışı aktörlerin durumuna yeterli özeni göstermez iken, Nye diğer aktörler, uluslararası örgütlerin bütünleşmeyi destekler rollerle dâhil olabileceklerine işaret etmektedir. Bu duruma Nye, Fransa'nın, eski sömürgesi Afrika devletlerinin kurduğu OCAM ile UDEAC gibi kuruluşlara desteğinin etkili olduğuna işaret etmiştir. Süreç aygıtınca gün yüzüne çıkartılan şartlar, potansiyel kavramıyla Nye'in çalışmalarında önemli bir alana sahip olmaktadır. O bu koşulların, bölgesel bütünleşme potansiyelini belirlediğini ifade etmektedir. Nye'in çalışmasında, yapısal ve algısal şekilde bu koşulların ikiye ayrılmakta olduğunu görmekteyiz. Yapısal koşullar da dörde ayrılmaktadır. Birincisi, ekonomik eşitlik olmaktadır. Bu bağlamda zaman içerisinde yoksul güney ve doğu bölgeleri AB üyeliği için tartışma konusu olmuştur. Ancak görülmüştür ki, üyelerin büyüklükleri veya zenginlikleri bir araya getirmedeki itici güç varlığından daha önemli olmayacaktır. İkincisiyse, elit değerlerlerdir. Bu durum üyelerin elit grupların değerlerini ya da görüşlerini ne seviyede paylaşmış olup olmadığına ilişkin olacaktır. Bu seviyenin yüksekliği bölgesel bütünleşmeye olan desteği daha da artırabilecektir. Üçüncü olarak,

çoğulculuk gelmektedir. Farklı çıkar kümelerinin yaklaşımları uyuşmakta ise bütünleşmeyi destekleme konusunda önemlidir. Dördüncüsü ise, iç istikrar olmaktadır. Diğer bir söylemle kamusal taleplere üye ülkelerin uyumu ve cevap verebilmesidir. Algısal koşullarsa, bütünleşme sonucu oluşan faydanın eşit dağıtım algısı kapsamında, üyelerin dış tehditler bağlamındaki oluşan ortak algılamalarına ilişkin ve bütünleşme maliyeti düşüklüğü algısı şeklinde üçe ayrılmaktadır. Nye'in geliştirmiş olduğu bu yaklaşım, yeryüzündeki gelişmiş, gelişmemiş ve gelişmekte olan bölgelerdeki bütünleşme süreçlerinin analizine önemli katkı sağladığı görülmektedir. Nye, makro siyasi oluşumlarla mikro ekonomik oluşumları inceleyerek Yeni İşlevselciliğin çeşitli sonuçlarını ele almıştır. Örneğin mikro bölgesel ekonomik oluşumlar, mevcut ulus devletlerin yerini alacak şekilde evrilme göstermezler. Bunlar, üye ülkelerin birbiriyle olan ilişkileri kuvvetlendirmeye dönük işlevsel bağlar oluşturur ya da geliştirir. Makro siyasi oluşumlarsa devamlılık ve kimlik nedeniyle bütünleşmeye dönük ivme taşırlar (Yapıcı, 2007).

Dolayısıyla Avrupa Birliği pratiğinin sektör öncelikli ve sektör merkezli başlayan, sektörel genişlemeyle varlığını devam ettiren kurumsallaşma sürecinin her ne kadar kuruluşunda ortak değerler olsa da 2040 Vizyon Belgesiyle Türk Devletleri Teşkilatı için de gerek teorik gerekse de pratiğinde önemli bir bütünleşme modeli oluşturduğu değerlendirilmektedir.

4.4.3. İletişimsel Etkileşim

İletişimsel etkileşimciliğin fikir babası Karl Deutsch, uluslararası bütünleşmeyi birden çok egemen aktör arasındaki veya bir bölge içerisinde güvenlik sağlamak adına ifade etmiş ve başarılı bütünleşmenin, devletlerarasındaki problemleri çözümlemeye dönük savaş yöntemlerine başvuru ihtimalini düşürmelerinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Deutsch güvenlik topluluğu kavramına işaret etmiştir. Deutsch, savaş beklentisinde en düşük seviyeye inildiği politik topluluklar olarak tanımladığı güvenlik toplulukları etkinlikleri üzerinde durmuştur. O bütünleşmeyi, bir coğrafyada insanların barış ekseninde değişime dönük arzularına uzun erimli süreçte cevap vermede yetkin ve güçlü oluşum ile uygulamaların ve bir toplum duygusu oluşturulması olarak ifadelendirmiştir. Dünya ülkelerinin tek güvenlik topluluğu şeklinde bütünleşmesi, savaşın kendiliğinden ortadan kalkacağına işaret etmiştir. Ayrıca güvenlik topluluklarını

karışmış ve çoğulcu olmak üzere ikiye ayırarak ele almıştır. Karışmış güvenlik toplulukları bağımsız siyasal aktörler, ortaklık içerisinde tek bir aktöre evrilir. Çoğulcu güvenlik topluluklarıysa, çeşitli hükümetlerin bağımsızlıklarını koruyarak birliktelik oluşturmaktadır. Böyle bir bütünleşmede ulus üstü bir otorite yoktur. Ancak bazı ortak nitelikli görevler belirli ortak kuruluşlarca icra edilir (Arı, 2002, s. 409).

Bu şekildeki toplumlar uygulamada daha kolay oluşabilmekte ve uzun erimli olabilmektedir. Bunların kuruluşu üç koşulla ele alınabilir. Birincisi, oluşum değerlerindeki uygunluktur. İkincisiyse, politik grupların dışarıdan gelen etkilere çatışmasız cevap verebilmesidir. Üçüncü olarak da üyelerden diğerlerinin iktisadi, toplumsal ve siyasal eğilimlerini kestirebilme durumudur. Deutsch çalışmalarında, temel değerlerdeki uyumluluk, ortak menfaatler elde etme arzusu, siyasal ve yönetsel kapasitelerindeki artış, bazı üyelerin ekonomik olarak aşırı büyümesi, karşılıklı kopmaz iletişim bağları olması, siyasal elitlerdeki genişleme, bireylerin hareketliliği ve iletişim ve etkileşimdeki çeşitlenmeye vurgu yapmıştır. Alman sosyolog Ferdinand Tönnies'in toplum ile toplum kavramları arasındaki ayrımına işaret eden Deutsch, insanların ortak düşünce ve bağlılıkları oluşturan etkenlerce birleştiği bir durum şeklinde tanımlanacak olan topluluğu bütünleşmenin bir şartı şeklinde ele almıştır. Deutsch, ülkeler arasındaki duygu bağlarıyla topluluğun oluşması bütünleşmenin son halkasını oluşturduğuna vurgu yapmıştır. Bu da ülkeler arasındaki iletişimin seviyesinin bir işlevidir. Uluslararası bir topluluktan söz etmek için, karşılıklı iletişim ağı kurulması zorunluluğu karşımıza çıkmaktadır. İşlevselcilere eleştiriler yönelten Deutsch, işleve dayalı oluşan uluslararası örgütlerce yapılan iletişim, toplumların bağlılıklarını oluşturmada ve barışı korumak adına yetersizliğini ifade etmektedir. Bunun nedenini de, bu şekildeki kuruluşların bireylerle değil hükümetlerle iletişim içerisinde olduklarına vurgu yapmaktadır. Kısacası işlevselciler temele teknokratları, yeni işlevselciler ise bürokrat ve elitleri konu edinirken, Deutsch'un da halk kitlelerini temele aldığını görmekteyiz.

4.4.4. Hükümetlerarasıcılık

1960'larda ulusalcı akım öncülüğünü yapan Charles De Gaulle, AB'ye İngiltere üyeliğini kabul etmemesi ve uyguladığı 'boş sandalye' politikasıyla Avrupa bütünleşmesi sürecini olumsuz şekilde etkilemiştir. Ulusüstücülük karşıtı yaklaşım, De Gaulle dönemi AB krizleri, yeni bir kuramın oluşturulmasına yol açmıştır. Böylece gelişmeler

uluslararası ilişkilerdeki realist akım kuramcılarında Stanley Hoffmann'ın Hükümetlerarasıcılık şeklinde ifade edilen yaklaşımı oluşturmaya yol açmıştır. Bu modelde birlik işleyişi, oluşturulacak otoriteye değil, işbirlikleri içerisindeki aktörler eliyle sağlanmış olacaktır. Sistemde, egemenliğin devredilmesinden söz edilemez. Ortaklaşa oluşturulan politikalar ulusal devletlerce hayata aktarılır. Diğer taraftan ulusal hukuk da geçerlilik sahibidir. Hükümetlerarasıcılık, konfederalizmle uyumlu, devletlerin egemenliklerine dokunmadan iş birliği çerçevesi getirmektedir. Bu bağlamda, üyelerin oluşturdukları devlet üstü bir kuruluş değil, milli egemenliklerini koruyarak bir örgütsel yapı öngörmektedir. Özellikle ortak çıkar etrafında bir bütünleşme söz konusu olmaktadır. Bu yaklaşımdaki temel varsayım; bütünleşmenin, ulus devletlerin kararları ve eylemlerine dayanmak olmaktadır. Devlet doğası uzantısında, çıkara dayalı şekilde, tek bir çatı altında toplanmak fikri bu kuramın temelidir. Özünde, kapsayıcı bir otoritenin bulunmadığı uluslararası anarşik sistemde devletlerin çıkarları doğrultusunda davranış gösterecekleri varsayımıyla hareket eden realist düşünce üzerine kuruludur. Dolayısıyla ulusal çıkarlar ekseninde davranış gösteren hükümetler bütünleşmenin, kapsamı ve niteliğini belirleyeceklerdir. Bu yüzden devletlerin bütünleşme sürecini yaşamaları için devletlerin ortak çıkarları öncelikli şarttır (Sancaktar, 2013).

4.4.5. Federalizm

Federalizmi, birden çok devletin yetkilerinin bir kısmını ortak bir merkeze aktardıkları ve bunu anayasayla gerçekleştirdikleri bir yönetim tarzıdır şeklinde tanımlamak olanaklıdır. Bu kuramda bir merkez çevresinde toplanan ülkelerin egemenliği sınırlı olmaktadır. Otonomiye sahip bir oluşum var ve diğer aktörler onun kadar güçleri yoktur. Devletler üzerinden baktığımızda karşılaştıkları problemlere merkezin çözümleri söz konusudur. Federalizmde devletler arasında var olan temel farklılıkları yok etmek hedeflenmektedir. Fakat toplumların kimliklerini korudukları ortak bir federatif otoritelerce kanalize edilen bir yapı söz konusudur. Federalizm, farklı ancak ilişki içerisindeki unsurları kapsar. Birinci olarak; federal kavramı, egemenliğin, merkezdeki otoriteyle farklı bölge otoriteleri arasında bölünmüşlüğü ifade eder. İkinci olarak ise federalizmin siyasal birlik sağlama gelişimine ilişkin olmasıdır. Federal sistemi, aslında ulus devlete meydan okumak şeklinde söyleyebiliriz. Bu durumda üyelerin egemenliklerin sınırlı olduğunu görebiliriz. Üyelerin kendilerindeki yetkileri anayasa ile devredilmiştir. Temelde çıkarlar gözetilerek oluşturulan birliğin, güçlü bir yönetime sahip

olması olacaktır. Federalizm temelinde; orantılı katılımı, demokratik temsili, çoğulculuğu sayabiliriz. Bu sistemde yasama, federelerin temsiline olanak verildiği bir yapılanmadır. Yürütme, üye katılımlarına dayalı oluşturulmuş ve yargı ortak, üst mekanizma olmaktadır (Dedeoğlu, 1996).

Federalizm kuramı birbirine bağlanmış ulus devletlere birtakım yetkiler aktarır. Önemli görülebilecek yetkileri ise kendi üzerine alır. Bunu yaparken de kurduğu merkezi yönetimi kullanacaktır. Federal bütünleşmeyi Almanya, Belçika, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'nde görmek olanaklıdır. Bu şekildeki ülkelerin siyasal sistemler ve alt birimler gibi öznel koşullarından oluşan, kendisine özgün bir yapıda olduklarını söyleyebiliriz (Sancaktar, 2013).

4.4.6. Konfederalizm

Üyelerin egemenlik ve bağımsızlıklarını korudukları ve aralarındaki antlaşmayla birtakım yetkilerin ortaklaşa oluşturulan bir organa aktarılmasıdır, konfederalizm. Bu yapı, üyelerin ulusal farklılıklarının koruduğu ve ortak bir güce bağlanmadıkları bir sistem olarak ifade edilebilir. Federalizmde var olan oyçokluğu ilkesi aksine, konfederalizmde oybirliği vardır. Bu sistem, devletlerin birliği değil, devletler topluluğudur. Kuramın temelinde aktörlerin egemenliklerinin korunarak işbirlik içerisinde olmaları bulunmaktadır. Böylece bu sistemin amacı, süper bir aktör oluşturmak değil ülkelerin çeşitli bağlarla bağlanmalarını sağlamaktır (Dedeoğlu, 1996).

Konfederalizm üyelerin ulusal kimliğini koruyarak, oluşturulan birlik otoritesine verimlilik, etkinlik ve güvenliğe ilişkin yetki aktarılır. Oluşturulan otorite ise, üyelerin aktardığı yetkinin sınırını aşamaz. Federalizmdeki federe ülkelerin yetkilerini aktarmalarının aksine, konfederalizmde oluşturulan yapının hakları sınırlıdır. Bu bağlamda AB'ye bakılacak olursa, iki sistemin var olduğunu görebiliriz. Birincisi, federalizm ile açıklayabileceğimiz Ulusüstücülük; ikincisi ise, ulusal devletlerin etkin oldukları konfederalizmi anımsatan hükümetlerarasıcılıktır. Ulusüstücülük temelde, egemen ulusal devletlerin kendileri üzerinde bir otorite oluşturarak, üyelerin egemenliklerinin bir bölümünü bu oluşumla paylaşımlarını ifade ettiği söylenebilir. Konfederalizmde bağlar federalizme göre çok daha gevşek şekildedir. Konfederalist yaklaşımda devletler ulusal egemenliklerini koruyarak iş birliği kapsamında uzlaşma sağlamakla yetinirler.

4.4.7. Kurumsalcılık

Küreselleşmeyle birlikte kurumsal yapılar daha fazla kendini göstermeye başlamıştır. Bütünleşmenin oluşumunda da bu kurumların varlığı önemli olmaktadır. Ortaya çıkan problemlerin çözümü tek bir siyasal kurumla gerçekleşmeyecektir. Dolayısıyla farklı kurumlarca sorunların çözümü yerinde olacaktır. Kurumsalcılık, II. Dünya Savaşı sonrası oluşmaya başlamıştır. 1990 tarihinden sonraysa, özellikle 2000'li yıllarda klasik bütünleşme kuramları yerini aldığını görmekteyiz. Bu yaklaşım savunucuları, Avrupa bütünleşmesini hayal olarak nitelerken, aktörlerin karşılıklı özgür iradelerine dayalı iş birlikleri ve kurumsallaşmayı öne çıkartılmıştır. Dolayısıyla iş birlikleri ve kurumsallaşma, teknokrasiye yol açmadan, kararların merkezileştirmemelidir. Yönetel yapıyı; kural ve politikalar belirlemelidir (Sancaktar, 2013).

4.4.8. Karşılıklı Bağımlılık

Bağımlılık kuramı ulus devleti uluslararası sistemde tek aktör olarak değerdendirmez, çeşitli rollere sahip örgütleri, şirketleri, siyasal partileri, baskı gruplarını ve farklı alanlardaki seçkinleri de var sayar. Karşılıklı bağımlılık, devletlerarasındaki bağımlılıkları içerirken, diğer taraftan, uluslararası kapsamdaki bir olayın öteki yerlerde de etki göstermesine vurgu yapar. Karşılıklı bağımlılık süreci bütünleşmenin bir koşulu şeklinde değerdendirilmektedir. Karşılıklı bağımlılığı, uluslararası alanda devletlerin ya da farklı ülkeler arasındaki aktörlerin arasında etkileşimi şekillendiren eğilimlerdir, olarak ifade edebiliriz. Ülkeler ve halklar arasında çok çeşitli etkileşme kanallarının oluşturduğu bağlantılar ve ilişkilerin sebep olduğu karmaşıklık şeklinde de karşılıklı bağımlılığı ifade etmek olanaklıdır. İki aktör arasında negatif olarak değerdendirilebilecek herhangi bir gelişme, her iki tarafa da sonuçlar oluşturmaktadır. Fakat her şekilde iki taraf arasındaki bu ilişkisel durum, devletlerden birisine diğerinden çok fazla önemli olabilmektedir. Taraflardan birinin ötekine ihtiyacı her durumda daha çok ve bu durum öteki devlete yüksek bir pazarlık gücü anlamını taşır. Bu durumda iki devlet de ilişkinin sağlıklı seyri konusunda çıkar değerdendirmelerine sahip olacaktır. İşte bu durum karşılıklı bağımlılığı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, aktörlerden birisi ötekiyle olan ilişkide belirleyiciliğe sahip olması asimetrik güç ilişkisinin yönlendirdiği bağımlı olma durumunu açıklar. Karşılıklı bağımlılık ise, farklı düzeylerde olmakla beraber iki tarafın

dahi ilişkiyi sürdürmek adına irade ve gayretli oldukları durumudur. Öte taraftan, bağımlılık bir devletin öteki devletin etkisinde olmasına vurgu yaparken, karşılıklı bağımlılık iki tarafın da belirli bir maliyetinin var olduğuna işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle, aktörler arası ilişkide karşılıklı bağımlılık söz konusu olması için, iki tarafın da bir maliyete maruz kalması ve bu maliyet konusunun aktörlerin davranışlarındaki özgürlüğe sınır getirmesi olacaktır. İki aktör arasındaki karşılıklı ilişkide, taraflara çıkar temelinde fayda sağlanırsa, bu ilişkiyi karşılıklı bağımlılık kuramı içerisinde değerlendirmek olanaklı olmayacaktır (Gürkaynak & Yalçiner, 2009).

4.5. TÜRK DEVLETLERİNİN ORTAK HAREKET EĞİLİMLERİ VE ÜYELİKLERİ

Bağımsızlıklarına kavuşan ülkelerin gerek Rusya Federasyonu ve Çin etkisi gerekse güvenlik kaygıları ve ekonomik nedenlerle bölgesel ve uluslararası çeşitli kuruluşların içerisinde bulunduklarını görebiliriz.

Bağımsız Devletler Topluluğu: İki kutuplu düzenin ardından, önceden SSCB etkisindeki topluluklar bağımsızlıklarını kazanarak tarih sahnesindeki yerlerini almaya başlamışlardır. Orta Asya ve Kafkasya, bu yeni aktörlerin jeopolitiğini oluşturmaktadır. Bu devletlerin temelde amaçları hızlı bir şekilde bağımsızlıklarını koruyucu önlemler almak olmuş ve bu doğrultuda uluslararası sistemle de uyum sağlamak adına ekonomik ve askeri oluşumların içerisinde yer almışlardır. Bulundukları coğrafyanın önemi ve doğal zenginlikleri bu devletleri dikkatleri üzerine çeken önemli birer aktör haline getirmiştir (Afşar, 2017).

Rusya ise SSCB mirası üzerine konumlanmış, bölgesel güce sahip bir aktör olarak yerini almıştır. Şüphesiz bu ülke bölgedeki bağımsızlıklarını kazanan diğer aktörlerle ilişkilerini sürdürmüştür. İşte anlatmaya çalıştığımız iş birliği örgütlerinin neredeyse tamamı, Rusya girişimleriyle oluşturulmuştur. Coğrafyadaki devletler de çeşitli güvenlik ve ekonomik saiklerle bu oluşumların içerisinde yer almışlardır.

Bağımsız Devletler Topluluğu, SSCB etki alanında iş birliği oluşturmak için kurulmuş ilk örgüt olmaktadır. 1991’de kurulan BDT, kuruluşunun ardından siyasal, ekonomik ve güvenlik başta olmak üzere çeşitli iş birliklerine ilişkin görevler üstlendiğini görmek mümkündür. BDT, aslında bir ruble coğrafyası oluşturulması için faaliyet

göstermiştir. Ardından 1993 tarihine gelindiğinde ise çatısı altında faaliyet gösteren Ekonomi Birliği oluşturulmuştur. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun 1991'de kuruluş etkinliği göstermesi, Yakın Çevre Doktrininin etkisiyle gerçekleşmiştir (Alım & Aksu, 2019).

Yakın Çevre Doktrini bağlamında Rusya Federasyonu, bölgesel bir güç olarak eski etki alanında; Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin Batıya dönük etkinliklerine müdahale etmek, bu doğrultuda çeşitli müdahaleleri desteklemek adına girişimlerde bulunduğunu gözlemlemek olanaklıdır. Rusya Federasyonu, sahip olduğu askeri ve siyasal güç ile çatışmaları durdurmak, ateşkesler ve çözüm süreçlerinde etkinlik göstermeye çalışmıştır. Başka bir söyleyişle, BDT'yi Yakın Çevre Doktrini uzantısında Rusya dış politikasının çıktısı şeklinde nitelemek olanaklıdır. Ayrıca bölgedeki diğer tüm oluşumları belirleyici olmuştur.

Bağımsız Devletler Topluluğu, Rusya, Belarus ve Ukrayna girişimleriyle oluşturulmuştur. Ardından kısa bir zaman içerisinde bu bölgedeki bağımsızlık kazanan ülkelerinin önemli bir bölümünü çatısı altında bir araya getirmiştir. İlerleyen süreçte Gürcistan ve Ukrayna, Rusya'yla yaşanan sorunlar nedeniyle bu topluluktan ayrıldıklarını görmekle birlikte Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan ve elbette Rusya Federasyonu üyeleridir. Türkmenistan ise gözlemcidir. 1995 tarihine gelindiğindeyse, Rusya Federasyonu BDT ülkeleriyle Stratejik Rotasyon belgesi doğrultusunda, üyelerin siyasi ve ekonomik etkinliğini, amaçları arasına almıştır. Öte taraftan Rusya, örgüt liderliğini ve düzenleyici statüsünü devam ettirmek adına ekonomik ve siyasal bir bütünleşmeye evirmeye çalışmıştır. BDT'nin sonrasına ilişkin tartışmaların odak noktasını topluluk içindeki Batıya dönük politikalar benimsemiş ülkeler ile Rusya yanlısı politikaların çatışması olmaktadır. Yine bu bağlamda Batı taraftarı ülkelerin BDT'den bağımsız, farklı bir politika takip etme istemleri önemli bir noktadır (Hüseynov, 2003).

Şanghay İşbirliği Örgütü: SSCB'nin boşalttığı otoritenin ortaya çıkarttığı, coğrafyadaki ülkelerin sınır sorunları ve bu boşluğu doldurmaya çalışan terör örgütlerinin faaliyetleri nedeniyle oluşturulmuş bir kuruluştur. Kuruluşuna etki eden faktörleri kısaca şu şekilde aktarmak olanaklıdır. Çin'in Doğu Türkistan, Rusya'nın Çeçenistan, Orta Asya ülkelerinin İslami örgütlerle yaşadığı problemler güvenlik konusunu ortaya çıkartmış ve

ayrıca bölge ülkeleri arasındaki ekonomik farklılıkların oluşturduğu dengesizlikler de Örgütün kuruluşuna doğrudan etki etmiştir. İkincil olmakla birlikte ekonomik faktörler Çin ile Rusya'yı ortak noktada buluştururken Orta Asya'daki ülkelerin doğal zenginliklerini koruma konusunda yani üretim ve pazara ulaşma noktasında oldukça zorlamıştır (Çam, 2019).

Diğer taraftan Şanghay İşbirliği Örgütü'nü Çin ve SSCB arasındaki önceki dönemlere ilişkin sorunlarla birlikte ele alıp, uzun süreçte ekonomik çıkarlarını devam ettirmekte aramak yerinde olacaktır. Kuşku yok ki bu devletlerin yakınlaşmalarına neden olan bir başka etken de ABD tehditleri olmaktadır. Orta Asya devletlerinin güvenlikleri, başka devletlerle ilişkin problemlerini çözümlmek ve ekonomiyi geliştirmek, dönüştürmek ihtiyacı, 1996 Nisan'ında bölgesel nitelikli örgütün kuruluşuna neden olmuştur. Şanghay Beşlisi Çin'in Şanghay kentinde Rusya, Çin, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan katılımıyla yapılan antlaşmayla yasallık kazanmıştır. Şanghay Beşlisi 2001 tarihinde Şanghay İşbirliği Örgütü ismiyle Çin, Rusya, Kazakistan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ının üyeliğiyle bölgesel bir iş birliği kuruluşuna evrilmiştir. Kuruluş Deklarasyonu, teşkilatın amacını; üyelerin iyi komşuluğuna, dostluk ilişkilerine, üyeler arasında güven oluşturulması ve süreçte oluşacak tehditler karşısında ortak mücadele şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca coğrafyanın barışı, güvenliği ve istikrarına vurgu yapılarak üyelerin sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan gelişimlerine işaret edilmiştir (Çolakoğlu, 2004).

Örgütün kuruluşunu takip eden süreçte ortaya çıkan 11 Eylül saldırısı, tek kutuplu bir dünya düşüncesini benimsetme adına ABD'ye büyük olanak tanımıştır. Bu saldırıdan sonra ABD uluslararası kamuoyunun tepkisine rağmen, harekete geçmiş ve Afganistan merkezli İslami örgütlerin gerçekleştirdiği savıyla, bu konudan yararlanmaya çalışarak bölgeyi denetim altına almak için girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda bölgedeki devletlerde askeri üst oluşturmıştır. Dolayısıyla 2001 tarihinde Kırgızistan ve Özbekistan, üstlerin açıldığı ülkeler olmuştur. Bu durum Çin ve Rusya için beklenmedik gelişme şeklindedir. Afganistan işgali ardından, 2003 tarihinde Irak müdahalesi, Çin ve Rusya'nın tepkilerine neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında Çin ve Rusya Federasyonu'nun Şanghay İşbirliği Örgütü'nde yeni düzenlemelere yol açmıştır. Böylesine bir ortamda Çin ve Rusya'nın Özbekistan'ı ikna ederek, bu ülkedeki ABD'nin

askeri üssü kapatılmıştır. Bunun ardından Kırgızistan Manas'taki üssü de 2009 tarihinde kapatılmış olduğunu görmekteyiz (Altundağ, 2016).

Devamında, Çin ve Rusya elitlerinin bir devrim şeklinde niteledikleri, Türkiye'nin bu örgüte 2012 tarihi itibarıyla diyalog ortak şeklinde katılması önemlidir. 2021 yılı verileri ölçütünde örgütün üyelerinin, dünya nüfusunun %45 civarında olduğunu söylemek yadsınamaz gerçekliktir. İlave olarak dünya pazarlarındaki üretim paylarına da bakıldığında, güvenliğin yanında ekonomik bir güç şeklinde nitelemek söz konusu olabilecektir. Buna rağmen, örgüt içerisindeki var olan rekabet sorunları, iş birlikleri ve örgütün devamlılığı konusunda kaygıları da beraberinde getirmektedir (Aydoğan, 2021).

Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü: SSCB'deki dağılma ve Varşova Paketi'nin ortadan kalkması, ortak savunma sistemini kaldırmıştır. Sonuç olarak bu durum, bağımsızlıklarına kavuşan toplumları, sınır sorunları, terör, kaçakçılık, uyuşturucu ve irredentist politikalarla karşı karşıya getirmiştir. Bu durum bölgenin güvensizleşmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla SSCB dönemindeki ortak güvenlik stratejisinin sağlamış olduğu güvenceler bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkeler için artık söz konusu değildir. Bu durum ortaya çıkacak iç ve dış tehditlerde ülkeleri savunmasız hale getirmektedir. İşte bunun sonucu olarak Sovyetler Birliği dönemindeki gibi ortak bir güvenlik çatısı oluşturmak önemli olacaktır. Bu nedenle bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerin Rusya Federasyonu'yla işbirliği geliştirmek zorunluluk olmuştur. Güvenliklerini sağlamak için askeri ve siyasi iş birliğine dayalı olacak şekilde 7 Ekim 2002 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan devletlerce güvenlik ittifakı oluşturulmuştur. Bu ittifak; Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Ermenistan, Belarus ve Rusya Federasyonu'nun katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak daha sonraki süreçte Özbekistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ının ittifaktan ayrıldığını görmekteyiz. Oluşturulan bu ittifak 2002 Mayıs'ında Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne evrilmiştir. Zamanlama açısından baktığımızda 11 Eylül saldırılarından sonra Amerika'nın Afganistan'a müdahalesi ardından gerçekleşmiş olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum bölge için güvenlik kaygılarının artması sonucunda gerçekleşmiştir. Kuruluş anlaşması, üyelere karşı saldırı durumu ortaya çıktığında, öteki üyeler saldırıyla karşı karşıya kalan ülkeyi korumak adına harekete geçeceklerini öngörmektedir. Anlaşma metninde var olduğu gibi, gerekmesi halinde üyeler, saldırıya maruz kalan ülkeye asker

vermek de söz konusu olmak üzere gereken yardımları yapmayı taahhüt etmişlerdir (Kydyralieva & Burulkan, 2018).

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı: Bu bölgesel ekonomik iş birliği örgütü, Türkiye, Pakistan ve İran'ın 1964 yılında İstanbul Bildirisiyle, Tahran merkezli olacak şekilde, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği isminde kurdukları bir oluşumdur. Ancak, İran'da yaşanan 1979 İslam Devrimi, bu oluşumu işlevsizleştirmiştir. Ardından 1980'li yıllarda ticari ve ekonomik ilişkilerin yeni boyut kazanmasıyla birlikte, bu üç ülke farklı bir adla iş birliğinin devamı konusunda karar almışlardır (Kaya & Bayar, 2022).

Bu karar aynı zamanda 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kuruluşu olmuştur. Devamında SSCB sonrası bağımsızlıklarını kazanan Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Afganistan katılımı ile örgüt, 1992 tarihinde toplam 7 milyon km² alanda 400 milyon civarında nüfusla ekonomi merkezli bölgesel bir teşkilata evrilmiştir.

Teşkilat, Dışişleri Bakanları düzeyinde dönemsel toplantılarıyla Devlet Başkanlarını kapsayan zirveler gerçekleştirmiştir. Bu toplantı ve zirveler dışında, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı tarım, ulaştırma, ticaret, sanayi, çevre, enerji, ekonomi ve maliye gibi çeşitli teknik sektörlerde bakanlar düzeyinde toplantılar yapma kararı almıştır. Böylece sektör bazında alınan kararları ve projelerin izlenmesi de olanaklı hale gelmiştir. Her iki yılda bir defa yapılan Teşkilat zirveleri, Devlet Başkanları düzeyinde gerçekleşmektedir. Temel karar organı Bakanlar Konseyi'dir. Bu konsey Dışişleri Bakanları seviyesinde olup her yıl toplanmaktadır. Teşkilatın ana amacı, üyelerinin kalkınmalarına destek vermektir. Bunu gerçekleştirmek adına ticaret engelleri kaldırmak, ticareti geliştirmek ve küresel pazarlarla bütünleşmelerinin sağlanmasıdır (Köktaş, 2018).

Orta Asya İşbirliği Teşkilatı: Orta Asya İşbirliği Teşkilatı'nı Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan oluşturmaktadır. Gözlemci üye statüsüyle de Gürcistan, Türkiye ve Ukrayna bulunmaktadır. Teşkilatın kuruluşu 1991'de Orta Asya'da bulunan beş devletin katılımıyla oluşturulan Orta Asya Topluluğu'nun dönüşümü ile gerçekleştirilmiştir. Türkmenistan'ın ise tarafsızlık adına bölgedeki oluşumlara uzak kaldığını görmekteyiz. Oluşum 1994 tarihi itibarıyla Özbekistan'ın, Kırgızistan'ın ve Kazakistan'ın verdiği desteklerle Orta Asya Ekonomik Birliği adıyla varlığına devam etmiş olduğunu görmekteyiz. Adını 1998 tarihinde değiştirmiştir. Tacikistan'ın üyeliği

aynı yıl gerçekleştirilmiştir. Birlik 2002 tarihinde Orta Asya İşbirliği Teşkilatı'na dönüştürmüştür. Teşkilata Rusya'nın katılımı 2004 tarihine rastlamaktadır. Almatı'da kuruluşun bankası ve sekreterliği bulunmaktadır. Başkanlık dönemseldir. Teşkilatın temel hedefi, ekonomik iş birliği sağlamak ve buna ülkeleri kanallandırmaktır (Tatar, 2018)

4.6. BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN ORTA ASYA POLİTİKASI VE ÇIKAR ÇATIŞMALARI

Soğuk Savaş yıllarından günümüze değin jeopolitika üzerinde çeşitli tartışmalar yürütülmektedir. Jeopolitika öncülerinden Harold Mackinder'in 'Kara Hâkimiyet kuramı' dünyaya hâkim olmanın yolu Avrasya hâkimiyetinden geçtiğini vurgulamaktadır (Özey, 2017).

Nichalos John Spykman kara hâkimiyet kuramı ile Alfred Thayer Mahan'a ait deniz hâkimiyet kuramını birleştirerek 'kenar kuşak hâkimiyet kuramı' şeklinde yayımlanmış kuramı geliştirmiştir. Spykman, Mackinder'e ait 'Hartland' kavramı yerine 'Rimland' yani 'kenar kuşak' üzerinde yoğunlaşmıştır. Spykman daha sonra Mackinder'in teorisinde değişiklik yaparak "Rimlandı kontrol eden Avrasya'yı; Avrasya'yı kontrol eden de dünyaya hükmeder" demiştir (Arı, 2008, s. 7).

Zbigniew Brzezinski tarafından oluşturulan 'Büyük Satranç Tahtası' jeopolitik kuramı da Türk Devletleri Teşkilatı bölgesel arka planını anlamamızda önemli olacaktır. Brzezinski dünyayı büyük bir satranç tahtasına benzetirken önemli oyun bölgesinin 'Avrasya' olduğuna vurgu yapmıştır. ABD'nin lider oyuncu olduğunu söyleyen Brzezinski'ye göre Fransa, Çin, Rusya, Almanya ve Hindistan oyuncular, Güney Kore, Türkiye, Ukrayna, Azerbaycan ve İran jeopolitik Mihver olmaktadır (Arı, 2008, s. 8).

Jeopolitik bir değerlendirmede Orta Asya, Avrasya'nın merkezi ve önemli bir alanıdır. Petrolden doğalgaza değerli rezervlere sahiptir. Maden kaynakları bakımından da hatırı sayılır konumda oluşu büyük devletlerin çekişme alanı olmasını doğurmuştur. Şu an, Orta Asya'daki oyuna ABD, Çin, Hindistan, Rusya, Japonya, AB, Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ve İran dâhil olmaktadır (Apayeva, 2011).

Ekonomik kaynakları oldukça iyi durumda bulunan Orta Asya Ortadoğu'ya yakınlığı ve Avrupa ile Asya arasındaki konumu nedeniyle güçlü devletlerin ve bölgesel aktörlerin odağındadır (Oran, 2001).

ABD'nin Orta Asya Politikası: ABD'nin bölgeye ilişkin amaçları iki temel nokta üzerinden değerlendirilebilir. Birincisi, ABD'nin küresel aktör olarak sahip olduğu rolle ilişkilidir. ABD, Rusya ve Çin'in, bu coğrafyadaki etkinliğini düşürmek ve kendi hâkimiyet alanını artırmak istemesidir. Diğer ise, Orta Asya'daki yeraltı ve yerüstü enerji kaynaklarına ulaşabilmeyi istemesidir. Bu doğrultuda, Orta Asya'daki devletlerin egemenlikleri destekleyerek yabancı aktörlere karşı bağımlılık yaratılmasını engellemeye çalışmaktadır. Ayrıca terörizm ile mücadele için bölge devletleriyle ortak çalışmalar düzenlemektedir. Diğer taraftan bağımsızlıklarını korumakta kararlı olan Orta Asya ülkeleri ise Çin ve Rusya'ya karşı denge unsuru olarak ABD'nin etkin rol oynamasını olumlu karşılamaktadırlar.

Rusya'nın Orta Asya Politikası: Arka bahçesi şeklinde değerlendirdiği Orta Asya'da, Rusya'nın gücünü artırma çabalarına devam ettiği bilinen gerçekliklerdir. Rusya bu politikalarını uygularken ideolojik yaklaşımdan uzak, konjonktüre bağlı ve çıkarları doğrultusunda realist politika takip etmektedir. Putin göreve başladığında 'Orta Asya'da ikinci bir Afganistan istemiyoruz.' şeklinde ki sözleriyle Rusya'nın Orta Asya politikasının temeline işaret etmektedir. Önceliğin Bağımsız Devletler Topluluğu devletlerine verileceği yönünde ki açıklamasıysa Orta Asya'ya ilişkin ikinci politik duruşunu göstermektedir. Rusya'nın Orta Asya ülkelerinde çok sayıda askeri üssü vardır. Diğer taraftan Şanghay İşbirliği Örgütü, Avrasya Ekonomik İşbirliği ve Gümrük Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü çatısında bu devletlere yer verilmiş olması, Rusya'nın Orta Asya ülkelerini etki alanında tutma isteğinin önemli belirtileri olarak değerlendirilebilir.

Çin'in Orta Asya Politikası: Çin'in bölgeye ilişkin politikası, ulusal çıkarlarıyla bağlantılıdır. Çin, dışa genişlemesini, kuzeyde Rusya, güneyde Hindistan gibi devletlerin bulunması dolayısıyla Asya Pasifik ve Avrasya olmak üzere iki yöne gerçekleştirmeye çalışmış olduğunu görmek olanaklıdır. Bu durum Çin için bir zorunluluk olmaktadır. Öte yandan Orta Asya, Çin'in jeopolitik, güvenlik ve ekonomik kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesi bakımından önemli üç bölgeden (Güneydoğu Asya, Kuzeydoğu Asya ve Orta Asya Bölgesi) birisi olma niteliğini de taşımaktadır. Çin, coğrafya ülkeleri bağımsızlığa kavuşmasından sonra bu ülkeleri tanıyan ve diplomatik ilişki kuran ülkeler arasında yer almaktadır. Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, ekonomik, kültürel ve güvenliğe ilişkin girişimlerle Orta Asya'yı ulusal

çıkarcının olduğu bölgelerden biri olarak görmüş ve etki alanı oluşturmaya çalışmıştır. Çin, ileriye dönük kendisine ait Doğu Türkistan'ın, Orta Asya ülkeleriyle arasındaki tarihi, etnik ve dini bağlarından yararlanarak, bölgede siyasal ve kültürel açıdan stratejik derinlik oluşturmaya çalışmaktadır. Doğu Türkistan'ı, Orta Asya ve Güney Asya'nın çekim merkezine dönüştürmeye, bunun için de tarihi İpek Yolu'nu canlandırma stratejisi ile Orta Asya üzerinden Avrupa'ya ulaşmaya çalışmaktadır. Çin'in Orta Asya'ya dönük politikasında, Türkiye ve İran gibi devletlerin, tarihsel ve kültürel yakınlıklarını kullanarak, Sovyetlerden sonra Orta Asya'da doğan boşluğu doldurma çalışmaları olmuştur. Bu nedenle Çin, Orta Asya'yı, Rusya ile işbirliği yapabilme zemini olarak gördüğü gibi, bu işbirliği ile bölge dışındaki güçlere karşı durabilmeyi hedeflemektedir. Orta Asya devletlerinin Batılı aktörlerle NATO içerisinde yer alması, Çin için arka bahçesine Batılı aktörlerin yerleşmesi anlamını taşımaktadır. Geline bu noktada, Çin'in kuzeybatı bölgesi güvenliğinin bozulmasına ve Batılı güçlerin Orta Asya ülkelerini Çin'e karşı kullanması yolu açılabilir. Çin'in Orta Asya politikasına, Rusya ile arasında bir tampon bölge oluşturmak bağlamından da bakılmalıdır. Çin ile komşu olan Orta Asya ülkelerinin ABD ve NATO güçleri ile yakınlaşması bölge üzerindeki çıkarlarını tehlikeye atacak ve sınır güvenliği sorununu ortaya çıkartacaktır.

AB'nin Orta Asya Politikası: AB, Rusya ve Çin gibi bölgedeki aktörler ile iş birliği ve ortaklık politikası benimseyerek, onlarla jeopolitik rekabete girmemeyi tercih etmiştir. Bu duruma göre AB'nin bölgedeki rolünü siyasi denge olmakla sınırlıdır şeklinde değerlendirmek gerekir. 2019 da yeni bir strateji benimseyen AB, bölgede güvenlik, istikrar ve kalkınmanın artırılmasını öne çıkartmıştır. Özellikle coğrafyanın Afganistan'a yakın olması dolayısıyla buradaki bir güvenlik problemi ve ortaya çıkacak istikrarsızlığın birliğin güvenlik ve istikrarını olumsuz şekilde etkileyecektir. Bu strateji bağlamında, coğrafyadaki rolünün sınırlılıklarının farkında olan AB, Rusya ile Çin gibi bölgenin önemli aktörleriyle iş birliğine giderek ortaklık politikası benimsemiş ve jeopolitik rekabetten kaçınmayı tercih etmektedir.

Pakistan'ın Orta Asya Politikası: Son dönemde ABD'den uzaklaştığını gördüğümüz Pakistan, Çin'le stratejik ortaklık oluşturmaya çalışmış ve Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru gibi girişimlerde önemli rollere sahip olarak ABD karşılığında gelişmekte olan ittifak ilişkilerinin kurumsallaşması doğrultusunda önemli aktörlerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

Hindistan'ın Orta Asya Politikası: Bölge siyaseti kapsamında 1990'ların sonlarıyla beraber geliştirmiş olduğu 'Genişletilmiş Komşuluk' konsepti, Hindistan'ın yükselişine paralel olarak yaşama geçirdiği bir açılım olmaktadır. Söz konusu kavramla, Hint siyasetinde önemli olan Doğu'ya Bakış politikası başta olmak üzere Güney'e Bakış (Hint Okyanusu), Batı'ya Bakış (İran, Körfez Ülkeleri, İsrail, Suudi Arabistan olmak üzere genel anlamda Batı Asya ve Afrika) ve Kuzey'e Bakış (Orta Asya ve Şanghay İşbirliği Örgütü) bölgesel politika kombinasyonlarının bir ifadesidir. Hindistan'ın Hint-Pasifik bölgesine ilişkin hamleleri esasen yükselişini beslemek ve Çin yükselişi karşısında elini güçlü tutmak için gerçekleşmekte olduğu da söylenebilir.

Türk coğrafyasında, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye arasında da coğrafi, tarihi, dini, siyasi ve ekonomik faktörlere bağlı bir rekabet vardır: Üç devlet de bu faktörleri kendi çıkarları uzantısında değerlendirerek coğrafyadaki etkisini artırma odaklı çalışmaktadır. Bu rekabetteki temel belirleyiciler ise şu şekildedir:

İran'ın Orta Asya Politikası: Şii inancını yayma ve tarihi bağları nedeniyle, Türk Devletlerinde etkin olmak için çalışmaktadır. Safevilerden bu tarafa İran'ın Türk coğrafyasıyla olan ilişkileri, bölgede Şii nüfus destekleriyle sürmektedir. İran, coğrafyanın enerji kapasitesinden yararlanarak enerjideki pazarını büyütmeyi amaçlarken, Türkiye ile çıkar kesişmesi yaşamaktadır (Dilek, 2011).

Arabistan'ın Orta Asya Politikası: Sünni-Selefi/Vahhabi anlayışı ile Türk devletlerinde dini nüfuzunu artırma girişimindedir. Ve radikal dini grupları bu amaç doğrultusunda kullanmaktadır. Suudi Arabistan doğrudan bir coğrafi bağlantısının bulunmamasına karşılık, dini bağ ve ekonomik yatırımlar ile bu coğrafyada var olmaya özen göstermektedir.

Türkiye, Osmanlı Devleti'nin tarihi mirası ve ortak Türk kültür kanalıyla haklı olarak bir ilişki oluşturmaktadır. 'Türklük' Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgede etkisini geliştirme politikalarının dayanak noktasını ifade etmektedir. Diğer bir söylemle Türkiye'nin bölgeye başlangıçtaki yaklaşımı, kimlik temelli dış politikasının bir çıktısı şeklindedir. Öte yandan Türk devletleri, Orta Asya, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan stratejik bir alanda konumlanmıştır. Petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynakları, ticaret yolları ve jeopolitik konum, bu coğrafyada etkin olmanın çekiciliğidir. Türkiye'nin

bölgede Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Trans Hazar Projeleri bağlamında önemli bir köprü görevi vardır (Dilek, 2011).

Küresel aktörlerin çıkar çatışmaları sahnesine dönüştüğünü gördüğümüz bu bölge ve Afganistan merkezli terörizm, uluslararası tehdit unsuru olmaktadır. Bu bağlamda bütün toplumlar bakımından büyük problemlere, sosyal krizlerin nedeni olabilecek olumsuzluklara yol açmasının durdurulması adına bölgede Türk jeopolitiğine sahip olunması gerekebilecektir.

4.7. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATININ NEOFONKSİYONELİST KURAM TEMELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Önceki sayfalarda ele aldığımız; iletişimsel etkileşimin fonksiyonelist yaklaşımla da gerçekleşebileceği değerlendirmek mümkündür. Ayrıca hükümetlerarasıcılık konfederalizm ile uyumlu, devlet egemenliklerine dokunmadan işbirliği sunmaktadır ve ortak çıkarlara vurgu yapmaktadır. Federalizm ise bir merkez etrafında toplanan ülkelerin egemenliklerini sınırlayıcı niteliktedir. Kurumsalcılık, ortaya çıktığı dönemde AB bütünleşmesini hayal olarak değerlendirmiş, iş birliği ve kurumsallaşmayı önclemiştir. Karşılıklı bağımlılık ise sektör öncelikli gelişmelerle kendiliğinden sağlanacaktır.

TDT'nin kurumsal yapısının sınırlılıkları nedeniyle bazı alanlardaki iş birliği her ne kadar artış gösterse de yetersiz kalmaktadır. Üyelerin kendi aralarındaki dış ticaret ilişkilerinin son 10 yıllık döneme ilişkin göstergelerine bakıldığında bir gelişmenin var olduğu ancak bütünleşme için yetersizliğini koruduğu söylenebilir. Diğer taraftan genel olarak dış ticaret partnerlerinde de durum farksızdır.

Dışalımda Azerbaycan ve Türkiye'de gelişme yaklaşık benzerdir denilebilir, ancak Türkiye'nin toplamda Türk Cumhuriyetleri içindeki payı %1,4'ten %2'ye ulaşmışken, Azerbaycan'da %15'ten %23'e çıkmıştır. Kırgızistan ve Kazakistan'da da durum birbiriyle aynı düzeydedir. Türkmenistan'da da durum düşük seviyededir. Türk Cumhuriyetlerinin birbirleri arasındaki dışalımın dahi düşük olduğu görülmektedir. Sadece Türkmenistan'ın dışalımını %30-35 civarındadır. Diğer bütün ülkelerin dışalım payları %25'in altındadır. Türkiye'nin dışalımını ise diğerlerine göre en düşük seviyede olup %2'nin altındadır (Ganiev, Abdieva, & Baıgonushova, 2024).

Dışsatımda da Türkiye'yi ele aldığımızda son dönemde 1,7 kat artış olduğu görülebilir. Türk Devletlerine dışsatımında 1,8 kat artış vardır. Diğer ülkelere

bakıldığında Türkmənistan hariç tüm diğerk ölkeler ile dönem boyunca dışsatımda dengeli bir artış görölmektedir. Türk Devletlerinin toplamdaki payı %2,5 ile % 3,2 arası değışme göstermektedir. 2016 sonrası Türk Cumhuriyetler arasındaki dışsatımın gelişmesi konusunda Kazakistan en başarılı ölkedir. Bu ölkayı Özbekistan, Türkmənistan ve Türkiye sırayla takip etmekte olduğu görölebilir. Azerbaycan istikrarsızdır. Kırgızistan ise sonlarda yer almaktadır. Fakat Kırgızistan'ın dışsatımında Türk Cumhuriyetlerinin payı azalmasına karşılık diğerk Türk Cumhuriyetleriyle karşılaştırma yapıldığında yine de yüksek düzeydedir (Ganiev, Abdieva, & Baigonushova, 2024).

Türk Cumhuriyetleri arasındaki şu anki görünüm, bir birliğin oluşabilmesi için yeter seviyede ticari ilişkiye sahip değildir. Aralarındaki ticaretin geliştirilmesinde ölkelerin üretimde üstünlüğe sahip sektörlerinin araştırılması ve bu sektörlerin geliştirilmesi yayılma etkisiyle düşünöldüğünde diğerk alanlara da yansiyarak fonksiyonelist etki oluşturulabilecektir.

Diğerk yandan Türkiye ile Türk devletleri arasındaki ekonomik ilişkiler, potansiyelinin çok altında olsa da sürekli gelişim halinde olduğu görölebilir; orta ve uzun vadede belirlenecek strateji ile potansiyelini yakalaması beklenmektedir. Özellikle son on yılda Türkiye'nin bölgesel ve küresel seviyede artan etkisi, genel olarak sanayi üretimi ve özelde ise savunma sanayii alanındaki atılımları bir taraftan Türk devletlerinin güvenlik ve istikrarlarını güçlendirmek için Türkiye ile ittifak ilişkisi kurmaları diğerk taraftan ekonomik ilişkilerin stratejik seviyeye yükseltilmesi durumunu ortaya çıkarmıştır (Yüce, 2022).

Türk Devletleri Teşkilatının birçok alanda ortak kuruluşu var olmasına karşılık, stratejik sektörlerde önceliklendirme yapılmaması, gelişim hızını düşürmektedir. Neofonksiyonalizmdeki anlayışla, belirlenen alanlarda işbirliğini artırarak oluşturulacak sektörel bütünleşme, diğerk sektörlerdeki fonksiyonelist bütünleşmeyi tetikleyecek ve kurumsal işleyişte hareketlilik sağlayacaktır. Avrupa Birliğinde göröldüğü gibi enerji ve savunmayı temsil eden kömür ve çelikle başlayan bütünleşme süreci, ihtiyaç duyulan hammaddenin tedarikini sağlamak amacıyla ulaştırma altyapısı ve diğerk ilişkili alanlardaki bütünleşmenin itici gücünü oluşturmuştur (Yapıcı, 2007).

Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin potansiyelleri ve çıkarları da dikkate alınarak stratejik sektörlerin belirlenmesi kurumsal yapının yayılma etkisiyle inşası, bütünleşme

sürecine olumlu yansıyacaktır. Bu bağlamda savunma, enerji ve tarım sektörleri hem stratejik öneme sahip hem de ülke potansiyellerine uygun görünmektedir.

Savunma: Uluslararası sistemde devletlerin etkinliğini belirleyen sektörlerden bir tanesi de savunma ve bu alandaki sanayidir. Son yıllarda artış gösteren küresel savunma harcamalarının, Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte artış gösterdiği bilinmektedir. Rusya-Ukrayna Savaşından kaygılanan Avrupa Birliği devletlerinin savunma bütçeleri de artış göstermiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Almanya 2022 bütçesinden savunma için 100 milyar Euro ayıracağını belirtmesi ülkeler arası silahlanma yarışının devam ettiğinin göstergesidir. Savunma sanayisinin teknolojik düzeyinin artması, savunmanın kara-deniz-hava boyutlarından uzay boyutuna çekilmesi, bu alandaki zaman-mekân algısının yeniden şekillenmesi ve savunma anlayışındaki değişim ve dönüşüm ülkeleri, savunma sanayi politikalarını gözden geçirmeye yöneltmektedir. Yoğun olarak 1974 tarihinden itibaren savunma sanayinde ulusal bir yol çizen ve gelinen düzeyde askeri ihtiyaçlarının büyük oranını ulusal üretim ile karşılayan Türkiye'nin bu alandaki bilgi ve teknoloji birikimini Türk Devletleri ile paylaşması stratejik adımlarından olacaktır. Bu anlamda TDT 2040 Vizyon Belgesi savunma için bir başlık açmasa da, uydudan uzaya çok boyutlu güvenlik yaklaşımı ile bilgi ve iletişim teknolojilerine kadar savunma alanına ilişkin birçok alt-sektöre yer ayrılması, kuruluşça savunma sanayine önem verildiği anlamındadır (Emekliler, Taş, & Yılmaz, 2022). Ayrıca 2040 Vizyon Belgesi bütünleşme sürecinde fonksiyonelist bir dönüşüme de işaret eder niteliktedir.

Enerji: Gelecek dönemin gündeminin belirleyicilerinden olan ve stratejik öneme sahip alanlardan biri de enerji olmaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı da göstermiştir ki doğal gaz arz güvenliğindeki risk ve tehditler tüm toplumları ilgilendirmektedir. Bu bağlamda Avrupa devletleri Rusya'ya olan enerji bağımlılığını geçmişe kıyasla her ne kadar azaltmış olsa da bu ülkelerin doğal gaz ithalatındaki önemli ülke yine Rusya olmaktadır. Bu nedenle Avrupa Birliği önümüzdeki dönemde Rus gazını Yamal-Avrupa ve Kuzey Akım-1 boru hattıyla Avrupa'ya ulaştıran hatlara seçenekler oluşturmak durumundadır. Buradan hareketle, kısa vadede Rus gazına seçenek bulunmasa da Azerbaycan gazının ve bu gazı Avrupa'ya ulaştıran Güney Gaz koridorunun (Güney Kafkasya, Trans Anadolu/TANAP, Trans Adriyatik hatları) stratejik değerinin artacağı söylenebilir. Diğer taraftan orta ve uzun süreçte Rusya'ya seçenek kapasiteye sahip Türkmen gazını ve Hazar'ın hidrokarbon kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması hedefi

Trans-Hazar projesi ile gerçekleştirilebilir. Bu durumda Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik avantajlara sahip olacaktır. Öte yandan çoğu devletlere kıyasla bölgenin zengin yenilenebilir enerji olanaklarına sahip olması Türkiye'nin enerji politikasındaki seçeneklerini artırmaktadır (Aydın, 2020).

Gelinen noktada enerji tüketiminin zirvesinde petrol ve üçüncü sırasında da doğalgaz vardır. Fakat bu kaynakların rezervlerinin tükenmekte olduğu yolunda açıklamalar vardır. Petrol ve doğal gaz arz güvenliğine ilişkin risk ve ortaya çıkan krizler, Türkiye gibi devletleri yenilenebilir kaynaklara yöneltmekte ve dışa bağımlılıklarını düşürmek isteyen ülkeleri, alternatif olarak sürdürülebilir enerji politikalarına sevk etmektedir. Dolayısıyla enerji güvenliği denkleminde çözüm, enerji kaynaklarını ve tedarikçileri çeşitlendirme, alternatif enerji kanallarını artırmak, güvenli güzergâh oluşturarak sürdürülebilirliği sağlamak olabilecektir. 2040 Vizyon Belgesinde de enerji çeşitliliğine, yenilenebilir yeşil enerjiye ve enerji nakline ilişkin Orta Koridora vurgular yapılması bu sektördeki bütünleşmeye ışık oluşturmaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025).

Tarım: Tarım günümüzde devletlerin güç denklemindeki durumlarını belirleyecek önemli sektörlerden biri şekline gelmiştir. Nüfus artışıdaki gelişmeler, kentleşme hızı, doğal kaynakların azalması, tarım arazilerindeki sınırlılıklar, verimin düşmesi, iklim değişikliği, savaşlar ve krizler, göç, gelir eşitsizliği gibi sorunlar tarım sektörünü etkilerken, diğer taraftan gıdaya erişim devletleri yeni çözüm üretmeye yöneltmektedir (Yüce, 2022). Yakın geçmişte yaşadığımız Covid-19 küresel salgını tarımsal ürünlerin teminindeki kırılganlığı ortaya çıkartmıştır. Devamında da Rusya-Ukrayna Savaşı, tarım ve gıda güvenliğinin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Bu gelişmeler, küresel piyasada gıda sistemlerinin dayanıklılığına yönelik stratejilere ilişkin ihtiyacı göstermesi adına önemlidir (Emekliler, Taş, & Yılmaz, 2022). Buradan hareketle Türk Devletleri Teşkilatının fonksiyonelist odaklı bütünleşme stratejisiyle bu alanda oluşturacağı iş birliği üye ülkelerin olası bir tarımsal krizde rolünü etkinleştirecektir. Tarım, 2040 Vizyon belgesinde de ekonomik ve sektörel iş birliği konularında var olan alt-sektörlerdendir. Ayrıca Vizyon Belgesinde gıda güvenliği ve tarımsal sürdürülebilirlik açısından üyelerin uyum içerisinde olması, teknoloji transferleri ve ortak politikalar yoluyla iş birliğinin genişletilmesi konuları da vardır. Bu bağlamda tarımsal ticareti geliştirmek ve ortak bir platform oluşturmak amacıyla 4 Temmuz 2022'de Taşkent'te

Birinci Türk Tarım Forumu üye devletlerle yapılmıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025). Dünya tarım ticaret hacminin yüzde 3'ünü Türk Devletleri gerçekleştirmektedir. TDT üyelerinin tarımsal sektörde ortak politika takip etmesi diğer işbirliği alanlarında da yayılarak ilerleme sağlatacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızda; TDT'nin ideolojik arka planı, siyasi durumu, ekonomik durumu, Türk Devletleri Teşkilatı yapısı ve entegrasyon teorileri ile fonksiyonalizm temelinde bir değerlendirme yapılarak kuruluş felsefesini oluşturan değerlerle sürdürülebilirliğine bakılmış ve rasyonel ekseninde öneriler getirilmiştir.

Bilindiği gibi Türk Birliği, Türk topluluklarının bütünlüğünü, birliğini savunan ve bu toplulukların tarihsel ve kültürel bağlarına işaret eden ideoloji olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu ideolojinin temel kaynağı, Fransız devrimidir.

Avrupa ile birlikte tüm dünya toplumlarını temelden etkileyen bu devrimin sonuçları evrensel bir nitelik taşır. Önceleri Fransa sınırlarını geçmeyen milliyetçilik anlayışı, süreç içerisinde tüm dünyaya yayılmıştır. Ardından değişikliğe uğrayan siyasi, sosyal ve iktisadi yapı dünya halklarının esin kaynağı olmuştur. Bu dönemde Avrupa'da, temel dayanak noktasını ulus egemenliğinden alan yeni yönetimler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle Türkçülük ve Türk Birliği fikirleri de çeşitli Türk topluluklarında yayılmış ve genişlemiştir.

Türk coğrafyasında, Türkçülük fikri ilk olarak Ahmet Vefik ve Süleyman Paşa tarafından savunulmuş olduğu görülmektedir. Osmanlı'da bu akım ilk başlarda fazla bir öneme sahip olmazken Rusya'da Mirza Fethali Ahunzade ve İsmail Gaspıralı'nın katkıları ile süreç içerisinde önemli bir yere getirilmiştir. Ziya Gökalp, Hüseyin Nihal Atsız, Yusuf Akçura Türk topluluklarının bütünleşmesi ve Türk milletinin oluşturulacak siyasal birliktelik bağlamında güçlenmesini vurgulayarak, Türklerin tarihsel süreç içinde taşıdığı kültürel, dil ve tarihsel bağlara işaret etmiştir. Şüphesiz, Türk birliğine ilişkin düşüncelerini ortaya koyan aydınlar, bu sayılanlarla sınırlanamaz. Mehmet Emin Yurdakul, Halide Edip Adıvar, Fuad Köprülü gibi yazarlara ilaveten Türk Ocağı, Türk Yurdu gibi cemiyetlerce ve çok sayıda siyasi ve bürokrat tarafından bir akım olarak sahiplenildiğini görmek olanaklıdır.

Osmanlı Devleti'nde Türkler ve Türk olmayıp ancak Türkleşmiş olanlar ile ulusal bilinç taşımayanların Türkleştirilmesi şeklinde ifadesini bulan Türkçülük, daha sonra da Asya ve Doğu Avrupa Türklerinin birleştirilmesi sonucu gerçekleştirilebilecek bir ideal olarak değerlendirilmiştir. Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi bu

bağlamda bir manifesto, bir yol haritası şeklinde olup yabancı kaynaklar da bu ekseninde görmüştür.

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devletinin yıkılması, Kurtuluş Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu ve bu dönemdeki Rusya'daki sosyalist devrim her ne kadar bu idealin yayılması ve gelişmesini durdurmuş ise de SSCB'nin çözülmesiyle birlikte yeniden canlanmaya ve yayılmaya başlamıştır.

Türkiye, özellikle kuruluş sürecinde ulus devlet anlayışıyla sınırlarını korumaya ve bağımsızlığa yönelmiş bir dış politika benimsemiştir. 'Yurtta Sulh Cihanda Sulh' ve 'Çağdaşlık ve Batılılaşma' çerçevesinde temel yaklaşımlarını oluşturduğu görülebilir. Ancak kuruluş sonrası özellikle 1960'lı yıllarda, Kıbrıs sorunu karşısında Batılı ülkelerden gerekli destekleri görememesi Türkiye'yi alternatif destek aramaya yöneltmiştir. Ardından ABD-Irak Savaşı döneminde, Orta Doğu politikalarını yeniden gözden geçirmiş ve 2000 yılına değin siyasal ve iktisadi istikrar oluşturma yönünde enerjisini harcamıştır. Özellikle Türkiye'deki 2016 darbe girişimi, Orta Asya ve Kafkasya bölgesine yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya müdahalesi sonrası ortaya çıkan gelişmelerde de görülebileceği gibi Avrasya jeopolitiğinin önemi tüm dünyayı yakından ilgilendirmektedir. Savaşla birlikte ortaya çıkan enerji ve gıda krizi gibi sorunlar tüm küresel piyasaları derinden etkilemiştir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın üyelerinden Türkiye Cumhuriyeti, savaşın tarafları arasında arabuluculuk rolü üstlenmesi ve Rusya ve Batı arasında yumuşatıcı stratejisiyle uluslararası kamuoyunun dikkatlerini üzerine çekmiştir. Savaşla birlikte ortaya çıkan ve toplumları yakından ilgilendiren gıda krizi etkisinin azaltılması adına üstlenilen rol insanlık ve barış adına bir sorumluluk olmuştur. Gıda yanında enerji sorununun da ortaya çıkması Avrupa ülkelerini Rusya'ya alternatif arayışa yönlendirmiş, Türkiye jeopolitiğinin önemi bir kez daha anlaşılabilir yeni fırsatların aralanmasında da araç olmuştur.

Bölgesel bir örgüt olan TDT'nin kuruluşu, gelişimi ve kurumsallaşması sürecinde aldığı yol Türkiye'nin öncülüğünde tarihsel birikimle gerçekleştiği bilinen gerçekliktir. Yusuf Akçura ve onun Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi Teşkilatın varoluş sürecine etki eden temel faktörlerdendir. Türkiye'nin bölgeye yaklaşımı, etnik temelli dış politika

çıktısının bir ürünü ve Türkçülük ideolojisi temeline dayalıdır. Bununla birlikte Türkiye'nin tarihsel dinamiklerine baktığımızda, Batı ile olan ilişkilerde ortaya çıkan sorunlar alternatif bir iş birliği olarak TDT'nin kuruluş sürecine katkı sunmuştur.

SSCB'nin dağılması ardından bağımsızlıklarına kavuşan Türk devletlerini başlangıçta; ortak tarih, ortak kültür, ortak dil ve etnik köken Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında bir araya getirmiş ancak geline nokta siyasi bir birlikteliğe evrilmenin sadece değerler ekseninde sürdürülebilirliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Güçlü bir birlikteliği siyasi, toplumsal, jeopolitik ve ekonomik olmak üzere birçok etkenle birlikte değerlendirmek gerekir. Türkmenistan'ın aradan geçen zamana rağmen gözlemci olarak kalmayı tercih etmesi bu vargıya ulaşmasını destekler niteliktedir.

Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin jeopolitik güçleri oldukça önemlidir. Bu bölge, ticaret ve enerji yolları oluşturulmasında üstünlükler sağlamaktadır

Kuruluşundan bugüne geline nokta TDT'nin yeterli seviyede bir gelişme ve kurumsallaşma gösterdiği söylenemez. Teşkilatın toplam GSYH'si dünyada 13. sırada yer almasına, üye ve gözlemci devletlerarasındaki toplam ticaret hacmi 2010-2020 yılları arasında yaklaşık 1,8 kat artmasına rağmen, TDT'nin üye ve gözlemci devletlerin aralarındaki ekonomik ilişki yine de yetersizdir. Örgütte üç üyenin dünyadaki en büyük petrol ve gaz üreticisi olmasına karşın, enerji sektöründeki işbirliği de sınırlı kalmıştır. Karşılıklı dış ticaretin zaman içerisinde arttığı görülebilir fakat Türk Devletleri arasında ticarete tamamlayıcılık düşüktür. Ayrıca ticarete hammadde paylarının yüksek olduğu da görülmektedir. Ülkelerin dış ticaret partnerleri açısından bakıldığında da durum iç açıcı değildir.

Diğer taraftan Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde temel politikaların oluşumuna katkı sağlayacak uzman organların olmadığı da görülmektedir. Ekonomik ilişkilerin temeli olan dış ticaret açısından Türk Cumhuriyetleri arasında var olan durum birlik oluşabilmesi için yetersizdir.

Bu ülkelerin hukuk ve demokrasi bağlamında da yeterli gelişme kaydettiği söylenemez. Uzun iktidar dönemleri ve başkanlık sisteminin otokratik eğilimleri güçlendirdiği bir gerçekliktir.

TDT üyesi ve gözlemcisi devletlerin ortak kimlik ve kültürel bağlarının rasyonel bir alana taşınması ve etkili iş birliği kanallarının oluşturması sağlıklı bir bütünleşme sürecinin düzenleyici dinamikleri olabilir.

Örgüt ideolojik eksenden çıkartılarak, refah ve temel insan hakları gibi konuları öncelikli hedef olarak belirlemelidir. Bu anlamda da Avrupa Birliği örnek alınabilir.

TDT 8. Zirvesi ile kabul edilen 2040 Vizyon Belgesi bu anlamda bir dönüşüme kapı aralamaktadır. Belirlenen alanlarda işbirliğini artırarak oluşturulacak sektörel bütünleşme, diğer sektörlerdeki fonksiyonelist bütünleşmeyi tetikleyecek ve kurumsal işleyişte hareketlilik sağlayacaktır. Avrupa Birliğinde görüldüğü gibi enerji ve savunmayı temsil eden kömür ve çelikten başlayan bütünleşme süreci, ihtiyaç duyulan hammaddenin tedarikini sağlamak amacıyla ulaştırma altyapısı ve diğer ilişkili alanlardaki bütünleşmenin itici gücünü oluşturmuştur.

Aralarındaki ticarete ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip sektörlerinin tespiti ve bu sektörlerin geliştirilmesi, birliği fonksiyonelist konumlandırmada faydalı olacaktır. Bu doğrultuda, stratejik önemi daha da artacağı düşünülen tarım, savunma ve enerji sektörüne odaklanılması Türk Devletleri Teşkilatının bütünleşip kurumsallaşmasında değerlidir.

Diğer taraftan TDT'nin organizasyon yapısı da yetersizdir. Yeniden ele alınıp düzenlenmelidir. Alanlarında uzman teknik personelin Teşkilatın amacına ulaşmasında önemli işlevlere sahip olacağı bir gerçekliktir. Örgütsel yapı ortak çıkarlar ekseninde belirlenecek örgütsel amaçlar doğrultusunda yeniden yapılandırılmalıdır.

Sonuç olarak; zengin doğal kaynaklara, beyin gücüne ve birliktelik oluşturma isteğine sahip Türk Devletleri, süreç içerisinde ilişkilerini yavaş da olsa güçlendirmektedir. 170 milyon civarında nüfusun, koordineli rasyonel bir çalışma ile birlik oluşturma potansiyeline sahip olduğu değerlendirilebilir. TDT kurumsallaşmasını, AB benzeri bir yapıda öznel koşulların dinamikleriyle oluşturabilmesi olanaklı görünmektedir. Türkiye'nin dış politikadaki birikimleri, askeri tecrübesi, siyasal istikrarı ve her şeyden önemlisi entelektüel potansiyeliyle Türk Devletleri'nin doğal kaynak kapasiteleri, büyük coğrafyasıyla dış politika manevralarında alternatif olmaktan öte güçlü bir birleşmeye evirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Türkiye Cumhuriyet Ticaret Bakanlığı(2024). *Ülke Profili* içinde. 04.16.2024 tarihinde erişildi, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/>
- Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı(2024). *Türk Kültürü* içinde. 16.4.2024 tarihinde erişildi, <https://www.ktb.gov.tr/TR-96255/>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı(2024). *Türk Konseyi* içinde. 16. 04. 2024 tarihinde erişildi, <https://www.mfa.gov.tr/>
- Akçan E. (2017) İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'de 'Gençlik Teşkilatı' Oluşturmaya Dönük Bazı Tasavvur ve Teşebbüsler. *Türk Tarih Kurumu, 1001-1030*
DOI: 10.37879/belleten.2017.1001
- Açma, B., & Yenişen , K. (2013). Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler. *Yönetim ve Ekonomi*, 20(2): 131-149.
- Afşar, Ö. (2017). Rasyonel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık Açısından Avrupalılaşıma Yaklaşımı. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*,17(30): 65-84.
- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34): 473-491.
<https://doi.org/10.33692/avasyad.1223099>
- Akçura, Y. (1976). *Üç tarz-ı siyaset* (İlk Baskı) . Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akçura, Y. (2022). *Üç tarz-ı siyaset* (1. Baskı). Ötüken Yayınları.
- Akdış, M. (1995). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sosyo- Ekonomik Yapısı. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 12(99):104-105.
- Akengin, H. (2017). *Siyasi coğrafya: insan ve mekân yönetimi* (4. Baskı). Pegem Akademi.
- Akın, R. (2002). *Osmanlı imparatorluğu'nun dağılma devri ve türkçülük hareketi (1908-1918)*(1. Baskı). Der Yayınları.
- Akşin, S. (1994). Fransız İhtilalının II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı Devleti üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(3): 23-29.
https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001720

- Alagöz, M. (2008). Kazakistan Cumhuriyeti. İ. Örnek ve diğerleri (Ed.) Geçiş Ekonomileri içinde (50-75). Ekin Yayınevi.
- Alagöz, M., Erdoğan S., Saçık S. Y. (2011). Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Performansını Ölçümü: 1992-2008. *Avrasya Etütleri*, 39(1): 49-75.
- Alım, E., & Aksu, F. (2019). Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(1):1-22. <https://doi.org/10.14782/ipsus.594377>
- Alkan, A. T. (1994). Üç Tarz-I Siyasetten Tek Tarz-I Siyasete. *Türkiye Günlüğü*. <https://www.turkiyegunlugu.com.tr/>
- Allahyarova, T., & Memmedov, F. (2010). *Azerbaycan'da siyasi partiyalar*. SAM Yayınları.
- Altundağ, Z. (2016). Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü. *Avrasya Etüdları*, 49(1): 99-124.
- Amirbek, A., Anuarbekuly A., Makhanov K. (2017). Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(3): 164-204
- Apayeva, A. (2011). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde, Çin'in Avrasya Enerji Jeopolitiği Politikası: Orta Asya Örneği. *Stratejik Araştırmalar*, 4(8):1-14.
- Arı, T. (2002). *Uluslararası ilişkiler teorileri* (2. Baskı). Alfa Yayıncılık.
- Arı, T. (2008). *Uluslararası ilişkiler teorileri: hegemonya, işbirliği* (1. Baskı). MKM Yayıncılık.
- Arslan, A. (2013). Fransız Devrimi ve 1789 insan hakları bildirisi. <https://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/belgeler/> (Erişim Tarihi: 17.04.2024)
- Arslantürk, Z., & Amman, M. (1999). *Sosyoloji*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Asker, A. (2021). Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği *Özbekistan içinde*. S. Yılmaz (Ed.), 297-320. Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

- Aslanlı, A. (2002). Azerbaycan'da İç Siyasi Gelişmeler ve Demokrasi Sorunu. *Stratejik Analiz*, Eylül (29):63-78.
- Ateş, D. (2014). *Uluslararası örgütler: devletlerin örgütlenme mantığı*. Dora Yayınları.
- Atsız, H. N. (2021). *Turancılık, milli değerler ve gençlik*. Ötüken Neşriyat.
- Aydın, Ü. ve diğerleri (2020). Azerbaycan Cumhuriyeti Yeraltı Kaynakları. *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, 2020(29): 63-74.
- Aydoğan, S. (2021). Rusya ve Çin'i Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Oluşumuna Götüren Sebepleri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*, 22(3): 135-149. DOI 10.53443/anadoluibfd.979690
- Baharçipek, A., & Ağır, O. (2015). Kırım'ın Rusya Federasyonu'na Bağlanması'nın Rusya'ya Komşu Ülkelere Olası Etkileri. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (52): 29-47.
- Bekcan, O. (2023). Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1): 151-159.
- Berber, M., & Birdişi, F. (2012). Türkmenistan'da Berdimuhammedov Dönemi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2): 39-55.
- Bilgehan, E. (2012). Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistemin Analizi. *Bilgesam*, 8(16) 47-84
- Bingöl, Y. (2002, Temmuz 3-5). Geçiş Döneminde Orta Asya: Liberal Demokrasiye mi, Etnik Milliyetçiliğe mi. *ODTÜ Birinci Uluslararası İlişkiler Konferansı*. Ankara. Türkiye.
- Budak, M. M. (2019). Uluslararası Kuruluşlar Bağlamında Türkiye'nin Liderlik Tecrübesi: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*. <https://atif.sobiad.com/>
- Bulut, R. (2015). Bağımsızlıktan Günümüze Kırgızistan Ekonomisi. *Göller Bölgesi Aylık Hakemliği Ekonomi ve Kültür Dergisi*, 8(2): 36-40.

- Candar, C. (1994). *Değişmekte Olan Dünyada Türkiye'nin Bağımsızlığını Kazanan Yeni Türk Cumhuriyetlerle İlişkileri, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*. Bağlam Yayınları.
<https://tasam.org/>
- Coşkun, A. (1997). *Tıkanan siyasal yaşam ve başkanlık sistemi tartışmaları*. Çağdaş Yayınları.
- Coşkun, A. E. (2010). Tanzimat döneminde yurtdışına öğrenci gönderme olgusu ve Osmanlı modernleşmesine etkisi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(20): 121-151.
- Çağırın, M. E. (2013). *Uluslararası Örgütler*. Turhan Kitabevi.
- Çağlar, E. (2018). Antalya'da Toplanan Türk Kurultaylarının Tarihi Değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5(6): 241-263.
- Çam, Y. U. (2019). *Avrasya Stratejileri* A. Yalçinkaya (Ed.) Bağımsız devletler topluluğu örneği içinde, *Avrasya Stratejileri* (197-202). Astana Yayınları.
- Çınar, Y. (2011). Turgut Özal ve AK Parti Dönemi Türk Dış Politikasına Teorik Bir Bakış Örneği: Liberal Düşüncenin Türk Dış Politikasına Etkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, (26):1-19. <http://www.akademikbakis.org>
- Çınar, Y., & Uzun, Y. (2023). Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(Özel):141-156.
<https://doi.org/10.33206/mjss.1296831>
- Çobanoğlu, S. (2019). Avrasya, Çin ve Doğu Türkistan. *Stratejik Araştırmalar*, 45-50.
<https://tasam.org/>
- Çolakoğlu, S. (2004). Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(1):173-197.
- Dedeoğlu, B. (1996). *Adım adım avrupa birliği*. Cınar Yayıncılık.
- Dedeoğlu, B. (1998). Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırma Biçimleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49:15-49.
- Demiray, M. (2017, 18 Nisan). *Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Anlayışları*.
<https://www.altayli.net/ozal-donemi-turk-dis-politikasinin-temel-anlayislari.html>
Erişim tarihi: 04 16, 2024

- Demiray, M., & İşcan, İ. H. (2008). Uluslararası Sistemde Güvenlik Kavramının Değişimi Ekonomik Ve jeopolitik Arka Planı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(21):141-170.
- Demirci, O. (2022). Özbekistan'ın Dönüşüm Sürecinde Makro Ekonomik ve Finansal Gelişmeler. *Journal of Economics, Humanities Social Sciences*, 2022 (Özel Sayı): 1-15.
- Dikkaya, M. (2009). *Orta asya ve kafkasya*. (1. Baskı) Beta Yayınları.
- Dilek, K. (2011). *İran'ın orta asya politikaları*. (1.Baskı) SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
- Doster, B. (2016). '8. Cumhurbaşkanı-Turgut Özal' Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanları ve Dış Politika. *Kripto Yayınları*, 197-217. <https://tasam.org/>
- Dugin, A. (2015). *Rus jeopolitiği avrasyacı yaklaşım*. (V. İmanbeyli Çev.) (11. Baskı) Küre Yayınları. (Orijinal çalışma 2003 yılında yayınlanmıştır).
- Ekinci, D. Y. (1997). *Gaspıralı ismail* (1.Baskı) Ocak Yayınları.
- Emekliler, B., Taş, T., & Yılmaz, K. Ç. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı? *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 18(41): 73-107. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1112874>
- Emre, Y. G. (2014). Türkiye'nin Bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle İlişkilerinde İnsan Odaklı Dış Politikaya Geçiş. A. İşina (Ed.), *Türk Diasporası ve Türk Dünyası* içinde (s. 355-369). TASAM Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2021). Turan kavramı ve Turancılık. *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 1(1): 1-33
- Erkine, H. H., & Eray, İ. (2022). Uluslararası Hukuk Bakımından Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletler Teşkilatı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 18(42): 217-250. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1112918>
- Erol, M. S. (2002). Özbekistan Cumhuriyeti. C. Güzel (Ed.), *Türkler* içinde (1002-1029). Yeni Türkiye Yayınları.

- Erol, S. (2019). İstanbul'dan Paris'e gönderilen ilk Osmanlı talebelerinden Edhem Efendi'nin eğitim hayatı. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*. 3 (1): 53-69.
- Erşen, E. (2014). Soğuk Savaş sonrası dönemde dünya siyaseti. Ş. Kardaş, & A. Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih Teori, Kavram ve Konular* içinde (41-57)). Küre Yayınları.
- Ertürk, E. (1991). *Ekonomik entegrasyon teorisi* (1.Baskı). Ezgi Yayınları.
- Feyziyev, C. (2016). *Türk devletleri birliği: küresel entegrasyonun avrasya modeli*. (1. Baskı) Yeditepe Yayınevi.
- Ganiev, J., Abdieva, R., & Baigonushova, D. (2024). Türkiye Cumhuriyeti'nin 100'üncü Yılında Türk Cumhuriyetleriyle Arasındaki Dış Ticaretin Değerlendirilmesi. *Avrasya Dosyası*, 14(2), 165-189.
- Gök A. (2022) Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 19(44):109-145.
- <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1093710>
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün esasları*, (M. Kaplan, Çev.). (1.Baskı) Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1987). *Türklüğün esasları*. (M. Ünlü, Çev.) (13. Baskı) İnkılap Kitabevi.
- Gökalp, Z. (1996). *Türkleşmek islamlaşmak muasırlaşmak*. (C. Han, Çev.) Kamer Yayınları.
- Gökalp, Z. (2007). *Türkçülüğün esasları*. (K. Bek, Çev.) Bordo Siyah Yayınları.
- Güler, N. (2001). Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli. *Avrasya Dosyası*, 7(2): 97-110.
- Gülşen, M. A., & Yıldırım, M. (2021). Türkmenistan'da Büyüme ve Mali Yapı: Var Analizi (1996-2019). *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 53-68.
- Gündoğdu, A. (2011). Kırgızistan: Dün, Bugün, Yarın. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 15(15):399-417.

- Gündoğdu, A., & Güler, C. (2017). Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36(61):75-93.
- Güngör, T. (2007). Piyasa Ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği. *Kamu-İş Dergisi*, 9(13): 121-135.
- Gürbüz, Y. E. (2004). Kazakistan'da Bir Ulus Devlet Kurmak", *Praksis Dergisi*, 11, 2004, s. 208. *Praksis Dergisi*, 7(11):191-220.
- Gürkaynak, M., & Yalçiner, S. (2009). Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası İlişkiler*, 6(23): 73-92.
- Gürsan, Ş. M. (2017). Yeni-Osmanlıcılığın Ekonomi Politikasının Bir Eleştirisi: Ulusötesi Bir Hegomanya Projesinin Yükseliş Ve Düşüşü. *Praksis*, 44(45): 937-970.
- Hasanoğlu, M. (2021). 1991 Sonrası Azerbaycan Kamu Yönetimindeki Yerel Yönetimlere İlişkin Demokratik Gelişmeler. *Avrasya Etüdləri*, 2(1):111-133.
- Hasgüler, M., & Uludağ, M. (2012). *Uluslararası örgütler*. (7. Baskı) Alfa Yayınları.
- Hekimoğlu, V. F. (2017). Türkiye'de Türkçülük Hareketinin Ortaya Çıkması ve Türk Ocakları. *BEU Akademik İzdüşüm/Academic Projection*, 2(1): 41-50.
- Hüseynov, F. (2003). Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4): 387-401. https://doi.org/10.1501/Hukfak_00000000499
- İlhan, S. (2001). *Türk devrimi ve Türk dünyası* (1. Baskı). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Imanova, M. (2018). Azerbaycan'da Sanayileşme Sürecinin Etkin Gelişim Yönleri. *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, 2(2): 13-17.
- İnançlı, S., Konak, A., & Ashimova, Z. (2015). Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerini Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel olarak Yansımaları. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Dergisi*, 1(8):111-124.
- Kantarcı, Ş. (2012). Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı "Koalisyonlar Dönemi mi? *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8(16): 47-84.
- Kapani, M. (1996). *Politika bilimine giriş* (58.Baskı). Bilgi Yayınevi.

- Kara, A. (2012). SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği. *Alternatif Politika Dergisi*, 4(3): 366-369.
- Kara, A., & Yeşilot, O. (2011). *Avrasya'nın yükselen yıldızı Kazakistan*((1. Baskı) İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Karacagil, K. (2014). Kazakistan'ın Bağımsızlığının Ayak Sesleri: Almatı Olayları (1986). *History Studies Dergisi*, 6(1):101-114.
- Karakaş, Y. (2002). *Avrupa Birliği'nde siyasal entegrasyon* (1. Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Karaman, M. A. (2018). Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(44): 62-79.
- Kavuncu, A. Ç. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları yılığı 2013* (1.Baskı). SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.
- Kaya, R., & Bayar, E. (2022). Afganistan'da Taliban İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 18(42): 147-180.
- Kaymak, E. (1993). *Sultan Galiyev ve sömürgeler enternasyonalı* (1. Baskı). İrfan Yayınevi.
- Nazokat Kaysmova, 2014 Özbekistan'ın ve Kalkınma Modeli: Süreklilik, Sürdürülebilirlik ve Devamlılık (Ana ilkeler ve Tehlikeler). E. A. İsina (Ed.) *Türk Diasporası Vizyon 2023* içinde, (s. 105-113). TASAM Yayınları.
- Kazımbeyli, P. D., Babayeva-Şukurova, D., & Yılmaz, D. (2023). *National leader Heydar Aliyev in the 100th anniversary: investigation in the context of Turkey-Azerbaijan relations*. (1. Baskı). Özgür Yayınları.
- Kerimov, İ. (1997). *Özbekistan 21. yüzyılın eşiğinde* (1. Baskı). Bilig Yayınları.
- Kesici, A. K. (2003). *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan* (1.Baskı). IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kırımlı, H. (2010). *Kırım Tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905-1916)*, (1. Baskı). Türk Tarih Kurumu.
- Kohn, H. (1944). *Türk milliyetçiliği* (Çev. Ali Çetinkaya). Hilmi Kitabevi.(Orjinali 1944 yılında yayınlanmıştır.)

- Kona, G. G. (2002). Türkiye-orta asya işbirliği stratejileri ve gelecek senaryoları (1. Baskı). IQ Yayıncılık.
- Köktaş, R. (2018). Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, ARAPLİĞİ ve ECO. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2): 45-75.
- Kösebalaban, H. (2012). *Türk dış politikası*. (1. Baskı). BigBang Yayınları.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(8): 57-71.
- Kushner, D. (1998). *Türk milliyetçiliğinin doğuşu* (Z. Doğan, Çev.), (1. Baskı) Fener Yayınları.
- Kydyralieva, S., & Burulkan, A. (2018). Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Merkezî Asya'daki Etkinsizliği. *Bilge Strateji*, 10(18): 93-106.
- Landau, J. M. (1999). *Pantürkizm*. (M. Akın, Çev.) (1. Baskı). Sarmal Yayınevi.
- Lutfi, A. (1999). *Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi tarihi. Haz. Ahmet Hezarfan* (1. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Macit, M. H. (2016). İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 9(26): 29-36. <https://doi.org/10.20981/kuufefd.10296>
- Mardin, Ş. (1983). *Jön Türklerin siyasi fikirleri* (1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1989). Fransız devriminin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi. (K. Berkarda, Çev.). *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 10(3): 58-76.
- Meral, V. (2022). İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Basınında Türkçülük-Turancılık Faaliyetleri. *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(2): 91-105. <https://doi.org/10.54970/turkuaz.1187962>
- Muradov, A., & Elşen Bağırzade. (2021). Azerbaycan iqtisadiyyatı (1. Baskı). *Şerq-Qerb*.
- Mustafalı, C. (2019). Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler. *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 1(1):18-33.
- Mutallimov, D. (2015). Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri. *U.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2): 155-177.

- Oktaý, E. G. (2007). *Türkiye'nin avrasya macerası 1989-2006 M. A.* (Ed.), Türkiye'nin Avrasya'da Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü içinde, (213-240). Nobel Yayınları.
- Oraltay, H. (1973). *„Alaş Türkistan Türklerinin milli istiklal parolası* (1. Baskı). Büyük Türkeli Yayınları.
- Oran, B. (2005). *Türk dış politikası*, C. II (1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2001). *Türk dış politikası; kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar- 1980-2001*. Cilt I, (1.Baskı). İletişim Yayınları
- Ortaylı, İ. (1994). 19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti. *Türkiye Günlüğü*. <https://www.turkiyegunlugu.com.tr/>
- Önen, N. (2005). *İki turan, Macaristan ve Türkiye’de turancılık* (1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Örs, H. B. (2009). *İdeoloji: Karmaşık Dünyayı anlamlı Kılmak* (1. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Özcan, K. (2017). *Türkmenistan Cumhuriyeti*. O. Yeşilot (Ed.) Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde, (301-334). Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.
- Özden, Ç. (2013). Kırgızistan Ticaret ve Yatırım Ortamı Raporu. *T.C Ekonomi Bakanlığı, Bişkek Ticaret Müşavirliği*, 4-63.
- Pala, B. A. (2021). Kırgızistan'ın Dış Politikasının Oluşumu ve Gelişimi B.A. Pala (Ed.) *Bağımsızlığın Yılında Kırgızistan'ın Dış Politikası ve Uluslararası İlişkiler* içinde, (17-18). Astana Yayınları.
- Ramazanoğlu, G. & Acar İ. A. (2007). Bir Geçiş Ekonomisi Örneği Olarak Kırgızistan: Siyasi, ekonomik ve Toplumsal Yaklaşımlar. *Review of Social, Economic Business Studies* , 7(8): 385-402.
- Risal, P. (1912). Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar II. *Türk Yurdu*,2(22): 686-695
- Rüma, İ. (2014). Uluslararası örgütler. E. Balta (Ed.). *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler* içinde, (371-406). İletişim Yayınları.

- Sabine, G. (1997). *Siyasal düşünceler tarihi*, (Ö. Ozankaya, Çev.) Cem Yayınevi. (Orijinal çalışma 1997 yılında yayınlanmıştır.)
- Sağdıç, H. (2019). Kazakistan’da 2019-Cumhurbaşkanı Erken Seçimi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler . *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 1(2):177-207.
- Saklı, A. R. (2012). Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği. *Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 2012(33):1-16. <http://www.akademikbakis.org>
- Saklı, A. R. (2016). Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım. *Akademik Bakış Dergisi*, (53): 265-271.
- Sancaktar, C. (2013). Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri H. Çomak (Ed.) *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar* içinde, (113-157). Beta.
- Sancaktar F. M. (2005) Yusuf Akçura Ve Din *Atatürk Araştırma Merkezi* 61(21) : 55-98
- Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri tarihi: Kazakların uyanışı* (1. Baskı). Nesil Matbaa Yayıncılık.
- Saray, M. (2022). *Türkmenler ve Türkmenistan cumhuriyeti tarihi* (1. Baskı). Kesit Yayınları.
- Sarınay, Y. (2004). *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi ve Türk ocakları* (1. Baskı). Ötüken Neşriyat.
- Sarınay, Y. (2012). *Turan* (1. Baskı). TDV.
- Savaş, A. R., & Akyol, E. (2021). İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(50):159-187.
- Somuncuoğlu, A. (2021). Özbekistan Gelişme Stratejisi. *Avrasya Dosyası*, 2(3): 19-21.
- Soysal, M. (1997). *100 soruda anayasa ’nın anlamı* (1. Baskı). Gerçek Yayınevi.
- Şahin B. (2017) Sosyolojik Bağlamda Yusuf Akçura Düşüncesi Ve Din, *Journal Of Analytic Divinity* 1(1): 129-149

- Şadıhanov, E. (2006). Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri. *Sosyoloji Konferansları*, 2011(33): 1-22.
- Şahin, Ç. (2015). Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi). V. Can (Ed.) içinde, *13. Uluslararası Türk Dünyası Bildiriler Kitabı* içinde (1165-1174). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şihaliyev, E. A. (2021). Büyük Satranç Tahtası'nda Güney Kafkasya: Ermenistan-Azerbaycan Savaşı, Devletlerin Tutumu ve Jeopolitik Hamleler. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 1-17
- Şimşir, B. N. (2001). *Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki anlaşmalar (1990-1992)* (1. Baskı). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri: 1839-1876* (1. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şöhret, M. (2011). *Dünya Jeopolitiğinde Türkiye*. H. Çomak (Ed.) Soğuk Savaş Sonrası Avrasya 'nın Değişen jeopolitiği ve Türkiye İçin Önemi içinde, (85-158). Hiperlink Yayınları
- Taş, K., & Göksuçokur, B. (2019). Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük Fikir Akımları ve Din. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(56): 463-488. <https://doi.org/10.15745/da.583546>
- Tatar, H. E. (2018). Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasında İmalat Sektöründe Endüstri İçi Ticaretin Ampirik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(33): 80-95. <https://doi.org/10.11611/yead.767980>
- Togay, S. (2009). Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü. *Bilgi*, 0(48): 207-240.
- Tuncer, H. (1990). *Türk yurdu üzerine bir inceleme* (1. Baskı). Başbakanlık Basımevi.
- Türk, F. (2012). Kazakistan'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Siyasal Partiler ve Hareketler. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(2): 177-207.
- Türkoğlu, İ. (2010). Kırgızistan'daki Halk Ayaklanması. *Türk Yurdu*, 30(273): 25-29.
- Türküne, M. (1991). *Siyasi ideoloji olarak İslamcılığın doğuşu* (2. Baskı). İletişim Yayınları.

- Uzgel, İ., & Yaramış, V. (2010). Özal'dan Davutoğlu'na Türkiye'de Yeni Osmanlıcı Arayışlar. *Doğudan*, 7(3): 37-38. <https://www.academia.edu/>
- Ülger, İ. K. (2002). *Avrupa Birliği'nde siyasal bütünleşme* (1. Baskı). Gündoğan Yayınları.
- Üstel, F. (1997). *Türk Ocakları (1912-1931)*, (5. Baskı).İletişim Yayınları.
- Yamak, K. (2006). *Gölgede kalan izler ve gölgeleşen bizler* (1. Baskı). Doğan Kitap.
- Yapıcı, M. İ. (2007). Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Etkinliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3): 130-157.
- Yüce, M. (2022). Türk Devletleri Teşkilatına Üye Ülkeler Arasında İkili İlişkilere Bakış. *Kriter Dergi*.3(5): 30-63. DOI: 10.52703/ay.116
- Yüce, M. (2023). Bağımsızlık Sonrası, Azerbaycan'ın Ekonomik Gelişim Seyri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 133(263):141-164. <https://doi.org/10.55773/tda.1273806>
- Vural, M. K. (2009) 'En Büyük Tehlike' Broşürü Ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, 8(18):39-53
- Zaman, E., & Gündoğdu, S. (2023). Bağımsızlıkları Sonrası Orta Asya Devletleriyle Türkiye'nin İlişkilerinde Rusya Etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademi Dergisi*, 6(1): 203-215. <https://doi.org/10.33712/mana.1255198>